

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

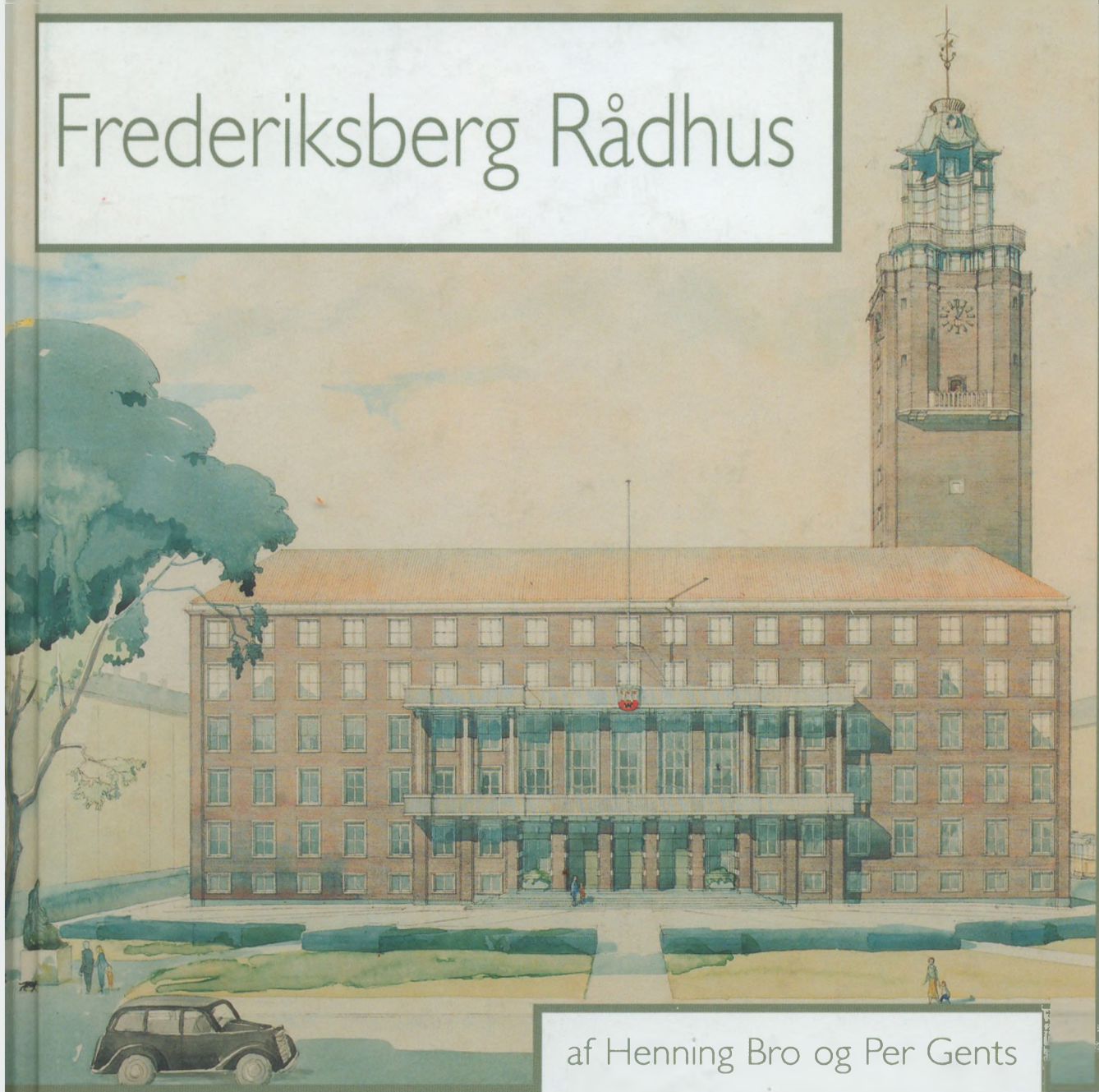
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

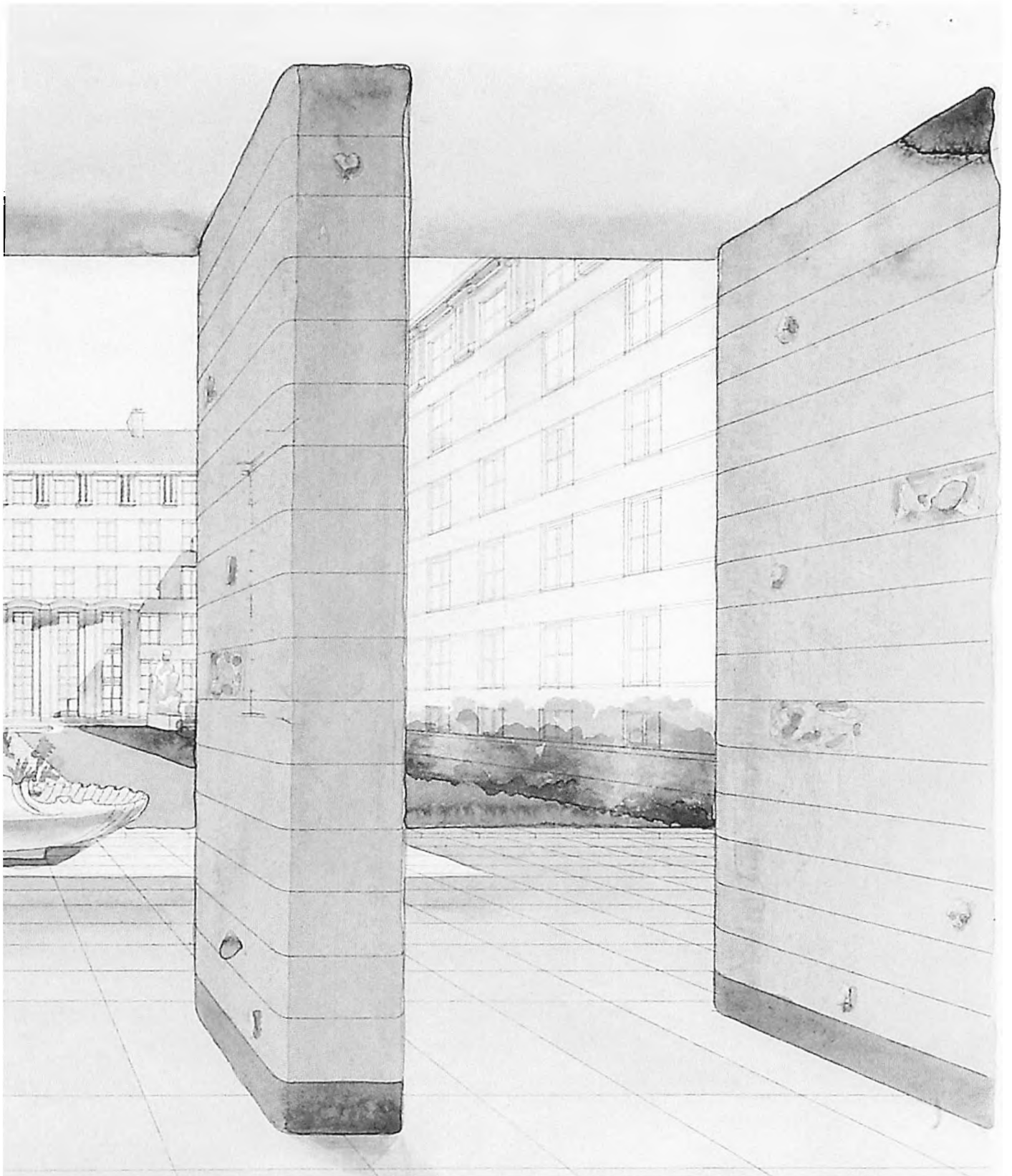
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Frederiksberg Rådhus

af Henning Bro og Per Gents

Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg 2003

**Henning Bro
og Per Gents**

Frederiksberg Rådhus

Under medvirken af

Michael Bach
Frede Elm Johansen
Lars Halkjær
Rigmor Holck Friedrichsen
Helga Mohr
Allan Tønnesen
og John Winther

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE XXVI

**Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg
2003**

Frederiksberg Rådhus

Af Henning Bro og Per Gents

Under medvirken af Michael Bach, Frede Elm Johansen, Lars Halkjær,
Rigmor Holck Friedrichsen, Helga Mohr, Allan Tønnesen og John Winther

Redigeret af Henning Bro (fagredaktør), Helga Mohr (billedredaktør),
Anne Møller-Rasmussen og Michael Bach

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE XXVI
Udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg

Copyright © 2003 by forfatterne og Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg

Ekspedition:
Frederiksberg Kommunes Biblioteker
Solbjergvej 21-25, 2000 Frederiksberg

Grafisk tilrettelæggelse: Christian Murmann
Reproduktion og tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri A/S
Bogen er sat med Gill Sans
Indbinding: Frederiksberg Bogtrykkeri A/S

Printed in Denmark 2003
ISBN 87-87477-27-0
ISSN 0108-8777

Udgivet med støtte fra
Frederiksberg Kommune

Forsideillustration: Carl. H. Nimb og Helge Holms skitse til udformningen af Frederiksberg Rådhus,
1951 (Frederiksberg Stadsarkiv)

Omslagsillustration (forrest): Carl H. Nimb og Helge Holms skitse til indretning af Grønnegården, 1951.
Projektet blev aldrig realiseret i den viste form (Frederiksberg Stadsarkiv)

Omslagsillustration (bagest): Frederiksberg Kommune, 2003

	Forord	5
	Indledning	6
HENNING BRO:	Fra fattighus til rådhus, 1802-1953	8
HENNING BRO:	Rådhuset i støbeskeen, 1929-1941	44
ALLAN TØNNESEN:	Rådhusgrunden – et bybillede der forsvandt	64
PER GENTS:	Fra byggestart til indvielse, 1941-1953	73
PER GENTS:	Efter indvielsen, fortsatte dispositioner, 1953-1991	114
LARS HALKJÆR:	Rådhuset i informationssamfundet, 1991-2003	134
HENNING BRO:	Rådhuset som?	144
HELGA MOHR:	Et arkitektonisk værk – mellem nationalromantik, klassicisme og modernisme	146
ALLAN TØNNESEN:	Et hus med kunstværker	168
JOHN WINTHER:	En politisk skueplads	183
FREDE ELM JOHANSEN:	En arbejdsplads	188
RIGMOR HOLCK FRIEDRICHSEN:	Andet end "bare" et rådhus	194
MICHAEL BACH:	Biografier	204
	Kilder og litteratur	206
	Person- og stedregister	208
	Forfattere og andre medvirkende	212

Forord

Frederiksberg kan med sin lange og traditionsrige historie ofte fejre større eller mindre mærkedage. Den 9. maj 2003 hører til en af de større – nemlig 50-årsdagen for indvielsen af Frederiksberg Rådhus.

Frederiksberg Rådhus rummer bystyret og forvaltningen for Danmarks femtestørste kommune og er en stor og travl arbejdsplads for politikere og ansatte og et sted, hvor byens borgere ofte kommer. Huset har en interessant historie bag sig, og dets tårn og kompakte bygningskrop er et markant indslag i bybilledet på Frederiksberg – ja i hele Hovedstaden.

Det er derfor en stor glæde for mig, at Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg med støtte fra kommunen kan udsende denne jubilæumsbog i anledning af, at byens hus i dag bliver 50 år. Den store og smukt illustrerede bog beretter om rådhusets lange forhistorie, byggeperioden og det levende hus' udvikling igennem et halvt århundrede.

Det glæder mig, at bogen er blevet til ved et godt samarbejde i en personkreds med tæt forbindelse til Frederiksberg. Der skal lyde en tak for den store arbejdsindsats og et tillykke med resultatet!

Men også tillykke til Frederiksberg Kommunes borgere, politikere og ansatte med byens rådhus, som nu efter 50 vellykkede år kan runde "et skarpt hjørne". Det er mit håb, at Frederiksberg Rådhus også i det næste halve århundrede vil vedblive at være et sted, hvor borgerne altid vil føle sig velkomne, og en god og spændende arbejdsplads for politikere og personale.

Frederiksberg, maj 2003

Mads Lebech
Borgmester

Indledning

Frederiksberg var frem til midten af sidste århundrede Danmarks næststørste bysamfund, og er efter København stadig suverænt det næststørste bysamfund i Hovedstadsregionen. Byens rådhus hører til en af de største kommunale administrationsbygninger i landet, og er en prægnant bygning ikke alene på Frederiksberg, men i Hovedstaden som helhed.

Med tanke på byens størrelse og placering i det danske kommunale landskab kan det undre, at en endog så monumental bygning som Frederiksberg Rådhus igennem årene har fået en så beskeden omtale i faglitteraturen, som det er tilfældet. I anledning af bygningens 50-års jubilæum den 9. maj 2003 har Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg derfor valgt at markere denne begivenhed ved at udsende det 26. bind i selskabets serie af årbøger – "Frederiksberg gennem tiderne" – som en jubilæumsbog, der belyser Frederiksberg Rådhus' lange forhistorie, opførelse og halvtredsårige udvikling.

I bogens første kapitel giver stadsarkivar, cand.mag. Henning Bro, Frederiksberg Stadsarkiv, således en oversigt over de mange forskellige lokaler og bygninger, der har dannet rammen om byens styre og administration, fra de første tilløb til et lokalstyre i Danmark gennemførtes lige efter år 1800 og frem til Frederiksberg Rådhus' indvielse i 1953. I forlængelse heraf belyser Henning Bro og antikvar, cand.mag. Allan Tønnesen i de to følgende kapitler henholdsvis den lange beslutningsproces, der i årene 1929-1941 lå forud for byggeriets påbegyndelse, og den bydel, der i vintermånederne 1941-42 måtte ryddes, inden de egentlige byggearbejder kunne sættes i gang.

Herefter sætter tidligere rådhusarkitekt, arkitekt M.A.A. Per Gents fokus på Frederiksberg Rådhus' meget lange byggeperiode, og det hus, der kom ud af det, da det omfattende projekt "næsten" var færdigt i forårsmånederne i 1953. Et rådhus bliver dog aldrig helt færdigt. Den offentlige sektors mere fremskudte rolle i et samfund under hastig udvikling har, sammen med den teknologiske udvikling, stillet store krav til kommunerne op igennem det 20. århundredes sidste halvdel. Hvad det har medført for et rådhus i en by og en kommune af Frederiksbergs størrelse, behandler Per Gents og arkitekt M.A.A. Lars Halkjær, Teknisk Direktorat, i bogens femte og sjette kapitel.

Den kronologisk fremadskridende fremstilling af Frederiksberg Rådhus' næsten 150 år lange forhistorie og udvikling gennem de sidste halvtreds år efterlader dog en række spørgsmål, som tages op i bogens sidste og afsluttende 9 delkapitler, der er tematisk opbygget. I det første delkapitel analyserer og vurderer IT-arkivar, cand.mag. Helga Mohr, Frederiksberg Stadsarkiv, bygningen som et arkitektonisk værk i et europæisk og skandinavisk perspektiv og forholder sig dermed til den arkitekturkritik, rådhuset har været genstand for. Æstetikken i rådhusets indre behandler Allan Tønnesen i det følgende delkapitel, der gennemgår udsmykningen af en række af husets centrale lokaler.

Frederiksberg Rådhus har som andre råduse dannet rammerne som den lokale politiske beslutningsproces og kommunens forvaltning. Tidligere borgmester John Winther ser således i et delkapitel på bygningen som en politiske skueplads gennem 50 år, mens tidligere

kontorchef Frede Elm Johansen, Teknisk Direktorat, i det efterfølgende delkapitel bringer udvalgte erindringer fra et 53 år langt liv som ansat, først i en af kommunens tidligere administrationsbygninger og siden på det nye rådhus. Men Frederiksberg Rådhus har også været anvendt til andet end rådhus. De arrangementer og andre aktiviteter, huset har dannet rammerne om, tager arkivpraktikant, BA, stud.mag. Rigmor Holck Friedrichsen, Frederiksberg Stadsarkiv, op i det sidste delkapitel.

Bogen er illustreret med en lang række samtidige fotografier, kort, tegninger og forskellige bearbejdede grafiske fremstillinger. Herudover er en række af kapitlerne forsynet med tekstbokse med borgeres og tidligere ansattes erindringer om rådhuset og nogle af kommunens tidligere administrationsbygninger samt nogle af forfatterens egne oplevelser.

Som det fremgår, er bogen blevet til ved et tæt samarbejde mellem en række forfattere med forskellige tilgange til emnet Frederiksberg Rådhus. Nogle af forfatterne har behandlet de forskellige perioder i og sider af rådhusets udvikling ud fra en traditionel faghistorisk vinkel, mens andre har øst af den mangeårige viden, de har om huset, enten som politiker, embedsmand eller ansvarshavende arkitekter for færdiggørelse og senere vedligeholdelse og ombygning af bygningen.

Da Frederiksbergs tidligere administrationsbygninger og nuværende rådhus kun er blevet behandlet i et fåtal små og spredte artikler, er bogens forfattere i større eller mindre grad gået direkte til kilderne. Dels kommunalbestyrelsens trykte forhandlinger og kommunens årsberetninger i hele perioden fra begyndelsen af 1860'erne og frem til 1980'erne. Dels forskellige protokolrækker og et stort antal journalsager fra forskellige arkivfunds fra slutningen af 1700-tallet og frem til i dag. Disse arkivfunds befinder sig, som Frederiksbergs øvrige kommunale forvaltnings- og institutionsarkiver og privatarkiver, på Frederiksberg Stadsarkiv. Bogens illustrationer stammer ligeledes herfra, samt fra Lokalhistorisk Billedsamling på Frederiksberg Hovedbibliotek.

De fleste af kapitlerne er hver for sig forsynet med noter, der henviser til det anvendte kilde materiale. Den samlede mængde af litteratur, trykte kilder og arkivgrupper, der er inddraget ved bogens udarbejdelse, er angivet bagest i værket. Bogen er herudover forsynet med en kort biografi af den meget store personkreds, der omtales i de forskellige kapitler, et sted- og personregister samt en kort biografi af de bidragydende forfattere og andre medvirkede ved bogens tilblivelse.

Henning Bro har foretaget fagredaktionen og har sammen med Helga Mohr stået for tilrettelæggelse af bogens illustrationer. Stadsbibliotekar Anne Møller-Rasmussen og bibliotekar Michael Bach, Frederiksberg Hovedbibliotek, har stået for det øvrige redaktionsarbejde.

Arbejdsudvalget for Historisk–Topografisk Selskab for Frederiksberg

Fra fattighus til rådhus, 1802-1953

Af Henning Bro *

Fra midten af det 19. århundrede og igennem de følgende 100 år forvandlede Frederiksberg sig fra et udpræget landbosamfund til en moderne storby i Hovedstaden. Sammen med den stadig mere fremskudte rolle, som det offentlige samtidig fik i samfundsudviklingen, gennemgik den kommunale administration en tilsvarende eksplosiv forvandling. Mens den fælles sognekommune for Frederiksberg og Hvidovre i 1850 kunne huses i et ydmygt mødelokale i pastoratets fattighus, havde Frederiksberg Kommunes forvaltning i 1950 sprængt alle fysiske rammer og stod umiddelbart over for indflytning i landets største kommunale administrationsbygning.

Dette kapitel belyser bystyrets mødesteder og lokalforvaltningens forskellige administrationslokaler og -bygninger, fra der i 1802 blev taget de første spæde skridt mod et kommunalt selvstyre frem til ibrugtagningen af Frederiksberg Rådhus i 1953. Der tages i hvert af de kronologisk fremadskridende afsnit udgangspunkt i bysamfundets udvikling og kommunens rolle i lokalsamfundet, hvorefter der sættes fokus på kommunalforvaltningens udvikling og løsningen af dens behov for stadig flere administrationskontorer.

Sognestyrets tid

I middelalderen og frem til begyndelsen af 1600-tallet omfattede landsbyerne Solbjerg og Nyby det meste af det nuværende Frederiksberg. Først som krongods, siden under Roskildebispen og fra begyndelsen af 1400-tallet igen som krongods. Landsbyerne blev nedlagt i årene 1620-1623 og jorden lagdes sammen med andre arealer under Christian IV's nye ladegård. Ladegårdsmarken kom til at omfatte hele det nuværende Frederiksberg og forsynede Københavns Slot med landbrugsprodukter. Selve markarbejdet blev overladt til fanger og udskrevne fæstebønder fra omegnens landsbyer.

Stordriften var dog ikke uden problemer, og allerede i 1651 blev Ladegårdsmarken givet i fæste til 20 efterkommere af Christian II's hollandske amagerbønder. De rejste den nye landsby "Ny Amager" omkring den nuværende Allégade og fritoges for hoveri mod at overtage de hidtidige leverancer til hoffet. Ny Amager blev ødelagt under den svenske belejring af København i 1658 og nedbrændte i 1697. Da bønderne i forvejen var bagud med de pålagte leverancer, gik Ladegårdsmarken igen tilbage til Kronen og udlagdes til hømark for de kongelige stalde ved Københavns Slot.

Den genopbyggede landsby fik efterhånden navn efter slottet, Frederiksberg, som stod færdigt i 1703. Bønderne klarede sig i de første år med de havelodder, de havde fået lov til at beholde, og supplerede med arbejde på slottet, småhåndværk, handel, og krohold. I løbet af 1700-tallet bortforpagtedes en stadig større del af Ladegårdsmarken, således at gårdene fik tildelt jordstykker, der igen muliggjorde et beskedent landbrug, og i 1765 blev den sidste og

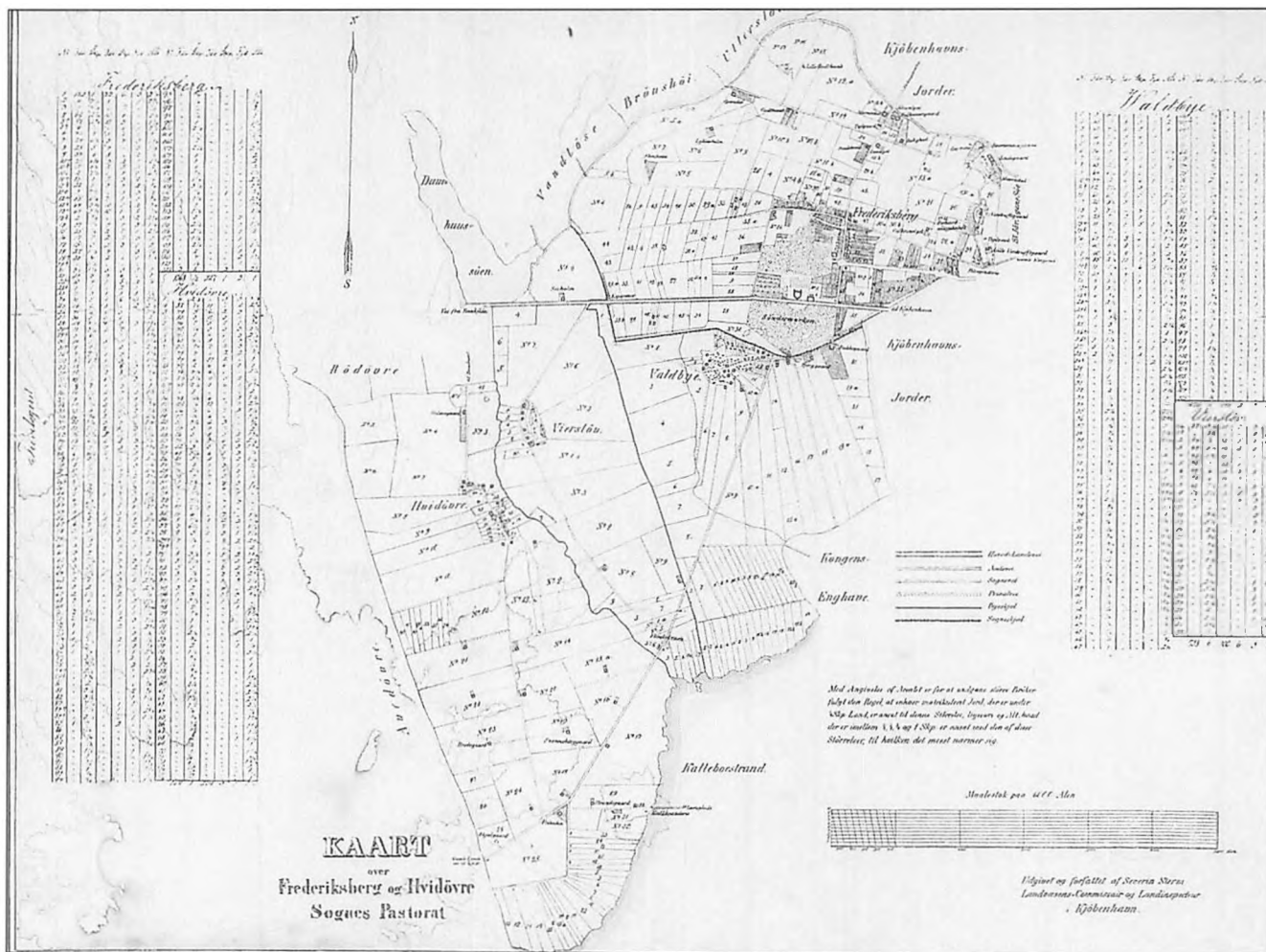
* Henning Bro, stadsarkivar ved Frederiksberg Stadsarkiv

Specification over Indtagt, og Udgift, for
 aaret 1796. Fredericksberg og Byens Bysaars
 mænd Nedkommende

Indtagt	Udgift
De i Byen Gerken og Sollen ut til os Indtagt, som 1795, da som 1795. da som men 1795 Byens Enuden Mand ... 2,3,4	Udtagt, for ud Byt By, til Byens By i Ledsforuds, og for adlynde i Byens 1,5 Dacur til nogle Byens, der som Land i Byens der i Byens med i Byens Byens ... 2,3,4 Dito til Dito som Byens, og Byens Byens og Byens Byens ... 2,3,4 Land ad Byens Byens, og i Byens 4 ^{de} gang i Byens a 12 / - - - - - 5,4 Udtagts Summen 6 2 Byens ... 2 3,4
Indtagts Summen 2 3,4	Udtagts Summen 6 2 Byens ... 2 3,4

Byens 3 Byens 4 og Byens og Byens og Byens Doctor
 Munus og Meyer. Byens Byens Byens
 Fredericksberg den 6de Marts 1797
 Debrøder
 Kramphøjener,

Regnskabet for året 1796 i regnskabsprotokollen for Frederiksberg Bys Gårdmænd. Opgaverne, der var tillagt den lille grundejerrepræsentation, var ikke flere end at hvert års regnskab kunne være på én side. Protokollen blev sammen med andre dokumenter opbevaret i "Byens Lade", der således rummede Frederiksbergs første selvstændige lokaladministration (Frederiksberg Bys Gårdmænd, [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1]).

Frederiksberg pastorat 1820. Pastoratet udgjorde i den første halvdel af 1800-tallet også den geografiske ramme om de første kommunale enheder: Fattigkommissionen (1802-1842), Skolekommissionen (1808-1842) og Sogneforstanderskabet (1842-1858). (Frederiksberg Stadsarkiv).

nordlige del af marken udskiftet og sat på auktion. Frederiksberg blev dermed en selvejen-
de landsby.

Frederiksberg var omkring år 1800 stadig et udpræget landområde med et befolkningstal på godt 1000 indbyggere og med gårde og landsteder på bymarken og selve landsbyen beliggende langs Allégade, Bredegade og Smallegade. Men den nærliggende hovedstad mærkedes på flere områder. Velhavende københavnere havde opkøbt betydelige jordarealer og opført landsteder og lystgårde, og mindre fabriksvirksomheder var skudt op inspireret af enevældens merkantilistiske erhvervs politik. I de følgende årtier forøgedes folketallet gradvist og nåede inden 1850 knapt 3.000. Selv om landbruget ud over gæstgiveri og lidt håndværk og småhandel fortsat var hovederhvervet, havde Frederiksberg i forhold til oplandets øvrige landsogne op igennem den første halvdel af 1800-tallet fået en ganske anseelig størrelse.

Det lokale selvstyre opstår

Trods Hovedstadens nærhed stod det frederiksbergske område helt fra middelalderen administrativt uden for staden København. Området var tilliggende til borgen i Havn, senere Københavns Slot, den sorterede under Københavns Len/Amt og henlagdes i 1717 til Københavns Regiments Rytterdistrikt. I retslig henseende havde bønderne i Ny Amager efter hollandsk mønster i den anden halvdel af 1600-tallet deres eget ting, hvis formand, en scout, fungerede som en art sognefoged. Det lokale ting blev nedlagt i 1699 og byen lagdes først under Tårnby Birk og fra 1721 under Københavns Amts Rytterdistrikts Birk, der 1818 deltes i to, hvoraf Frederiksberg derefter hørte til Københavns Amts Søndre Birk. Også med hensyn til selve den lokale administration var Frederiksberg et landdistrikt. Sognet oprettedes i 1736, og siden 1747 udgjorde Frederiksberg hovedsognet i et pastorat, der omfattede annekssognet Hvidovre.

Selv om enevoldsstaten således styrede lokalsamfundet gennem præsten som den stedlige repræsentant, amtmanden, regimentsskriveren og birkedommeren, og stort set ikke tillod lokal selvstændighed, havde Frederiksbergs gårdmænd og husmænd fra midten af 1700-tallet og i de næste knap 100 år en art borger- eller grundejerrepræsentation. Den lille forsamling, der først bestod af fire og siden af to repræsentanter, varetog de småopgaver, som de højere myndigheder trods alt overlod til lokalsamfundet selv at løse. Det drejede sig om udbedring af sognets veje og broer, opkastning af diger, grøftegravning, sætning af stenkister og vedligeholdelse af gadekæret, ligesom repræsentanterne skulle møde til retsforhandlinger på det tingsted, byen hørte under.¹ Til dækning af udgifterne havde forsamlingen ret til at opkræve afgifter.

I Fattighuset i Allégade 14 blev der i 1834 indrettet mødelokale, der anvendtes af først Fattig- og skolekommissionerne, siden af Sogneforstanderskabet og endelig af Frederiksberg Kommunalbestyrelse frem til 1863. Det gamle fattighus blev dermed i realiteten Frederiksbergs første "rådhus". (Københavns Bymuseum)

I årene lige efter år 1800 gennemførte enevoldsstaten reformer på flere væsentlige områder og åbnede dermed for en smule mere lokalt selvstyre, hvorved lokale folk blev inddraget i den praktiske administration af væsentlige samfundsanliggender. I juni 1802 gennemførtes således en midlertidig plan for fattigvæsenet på Sjælland og året efter den endelig lov: Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet i Danmark af 5. juli 1803.²

Lovgivningen sammenfattede det tidligere århundredes bestemmelser på området og fastslog sognets pligt til at hjælpe sine egne fattige, og at enhver, der var værdigt trængende, havde ret til at forvente understøttelse af lokalsamfundet. Der oprettedes særlige forsørgelsesområder, som blev fastlagt til at omfatte de enkelte sognedistrikter, og da Frederiksberg og Hvidovre udgjorde ét pastorat, kom dette også til at danne grænse for det lokale forsørgelsesområde. Til bestyrelse af området fattigsager skulle der nedsættes en sognekommision, og som i de andre landsogne bestod den af sognepræsten, politimesteren og en af de største grundejere som fødte medlemmer samt særligt udpegede "ansete" sognemænd - tre personer fra Frederiksberg og fire gårdmænd fra landsbyerne Hvidovre, Vigerslev og Valby.

Fattigkommissionen afholdt normalt fire møder om året. Ved møderne fremstillede de fattige sig for kommissionen, der vedtog det næste kvartals fattigplan, og på årets sidste møde behandledes forsørgelsesplanen for hele det følgende år samt den fattigskat, der skulle pålignes pastoratets beboere. Ud over at lede møderne var sognepræsten i realiteten den daglige administrator af fattigvæsenet. Han førte forhandlings- og regnskabsprotokollerne og korrespondancen, forhørte dem, der anmodede om understøttelse, fastsatte den øjeblikkelige hjælp og hidkaldte fattiglægen. Til inddrivelse af fattigskatten blandt de faste beboere, og ikke mindst hos sommerbeboerne, der om vinteren måtte opsøges inde i København, fik præsten assistance af de øvrige medlemmer af Fattigkommissionen og af det bud, som kommissionen aflønnede i fællesskab med Skolekommissionen.

Ud over at sætte børn i pleje og aflønne fattiglægen til behandling af det relativt store antal svagelige og invalider, var det Fattigvæsenets vigtigste opgave at uddele understøttelse, enten i form af kontante pengemidler eller i form af naturalier som klæde, fødevarer og medicin. Udbredt passiv forsørgelse blev dog anset for uhensigtsmæssig, og for at holde de fattige i beskæftigelse og huse gamle og svagelige, der havde problemer med at klare sig hjemme, besluttede kommissionen i 1812 at erhverve ejendommen "Hvide Svane", der lå i Allégade 33, omtrent hvor Rådhusets indgang ligger i dag. Den lange toetages bindingsværksejendom indrettedes derefter med værelser, arbejdslokaler, spisesal, udsalgssted, magasiner samt et marketenderi, der skulle levere mad til husets beboere samt til de fattige ude i forsørgelsesområdet, der fik særlig anvisning fra kommissionen. I bygningen blev der desuden etableret bolig for den "økonom", der blev ansat til at stå for marketenderiet og til at føre opsyn med de fattiges arbejde og at pleje de syge.

Som en del af det reformprogram, enevoldsstaten gennemførte i årene lige efter år 1800, indgik også en nyordning af almueskolevæsenets indretning og bestyrelse i landdistrikterne.³ Der opstilledes detaljerede bestemmelser for skolevæsenets organisering og lærernes kvalifikationer, og der blev lagt vægt på fagene religion, læsning, skrivning og regning. Til at føre

tilsyn med skolevæsenet nedsattes i 1808 også en skolekommission, der tillige omfattede Frederiksberg-Hvidovre og dermed fungerede parallelt med pastoratets fattigkommission. Præsten var formand for kommissionen, hvis øvrige medlemmer bestod af dels såkaldte skolepatroner, udtaget blandt de grundejere, der besad mere end 32 tdr. hartkorn, dels skoleforstandere udpeget blandt de "hæderligste" bønder. Som på forsørgelsesområdet tillagdes præsten også betydelige administrative opgaver inden for skolevæsenet, der omfattede skolerne på Frederiksberg og i Valby og Hvidovre.

Enevældens sidste år førte under indtryk af tidens nationalliberale strømninger til en begyndende demokratisering af kommunalvæsenet i Danmark. Med landkommunalanordningen af 13. august 1841 gennemførtes endelig det kommunale selvstyre på landet i lighed med det, der var skabt i købstæderne i 1837, og som andre steder blev der 1842 oprettet et fælles sogneforstanderskab for pastoratet Frederiksberg-Hvidovre. Sogneforstanderskabet bestod af præsten og grundejere, der besad mere end 32 tdr. hartkorn, som fødte medlemmer samt 5 valgte medlemmer.

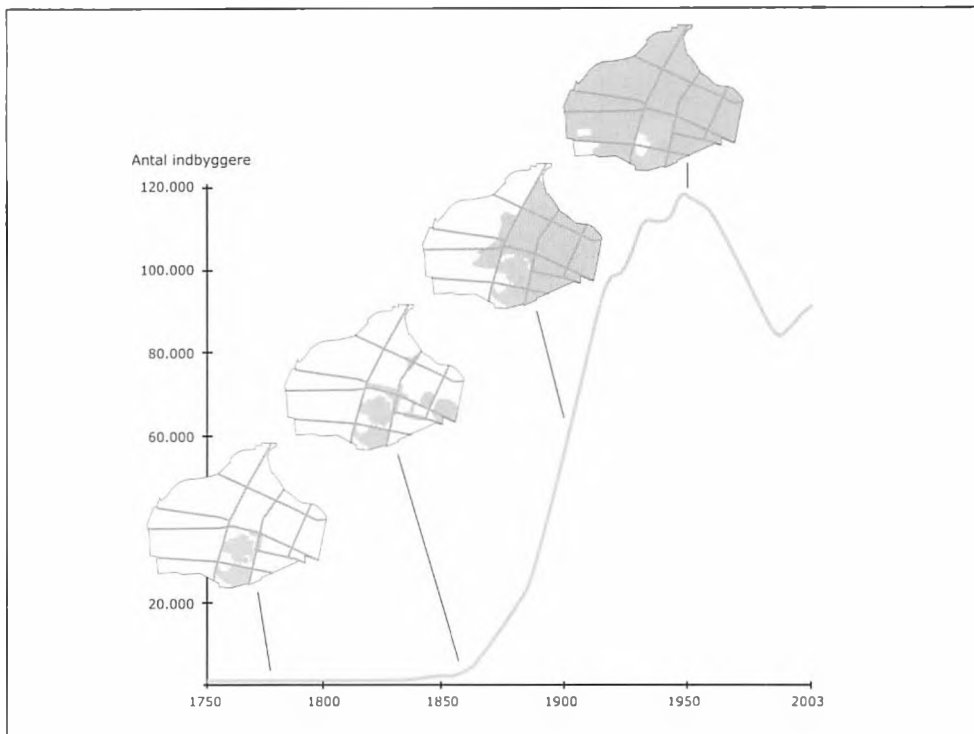
Ud over vedligeholdelse af offentlige veje og andre tekniske anlæg og høringsret på en række vigtige områder, skulle Sogneforstanderskabet som nogle af sine vigtigste opgaver bestyre skole- og fattigvæsenet. De gamle kommissioner blev derfor nedlagt, og deres institutioner, fattighuset og de tre landsbyskoler, blev overtaget af forstanderskabet. Sognekommunens administration blev overladt til forstanderskabets formand, der ud over at lede møderne, skulle føre forhandlingsprotokollen, udfærdige korrespondancen og udføre forsamlingens beslutninger. Inden for skole- og fattigvæsenet bevarede præsten dog en væsentlig del af sine administrative pligter.

I fattighuset

Mens statsmagtens lokale repræsentant, sognepræsten, klarede sine forretninger, først fra boligen i skolelængen ved kirken fra 1737 og senere i præstegården fra 1825, fortaber kendskabet til tilholdsstedet for Frederiksberg gård- og husmænds første borger- og grundejerrepræsentation sig i historiens glemsel. Forsamlingen førte allerede fra 1766 og frem til dens afvikling i 1842 regnskabsbøger, der sammen med landsbyens andre dokumenter og kassebeholdning blev opbevaret i et solidt træskrin forsynet med et pålideligt låsetøj, hvis fire nøgler gik i arv fra medlem til medlem. Denne dokumentkasse, eller "Byens Lade" som den også kaldtes, rummede Frederiksbergs første selvstændige administration og blev givet opbevaret hos det af medlemmerne, der påtog sig det reelle formandshverv.⁴

Med enevoldsstatens reformer på skole- og forsørgelsesområdet og præstens ledende rolle i de to kommissioner, blev præsteboligen i Pile Allé fra begyndelsen af 1800-tallet i endnu højere grad Frederiksbergs og Hvidovres administrative centrum, og det var da også her kommissionerne i de første årtier holdt deres møder. Først i begyndelsen af 1830'erne ændres forholdene. På det tidspunkt var den gamle fattighusbygning i Allégade 33 gået i forfald, og da der samtidig savnedes større arbejdslokaler og ikke mindst sygestuer, således at de dyre indlæggelser på de københavnske hospitaler kunne undgås, opkøbte Fattigkommissionen i 1832 Niels Brock Hansens gamle klædefabrik i Allégade.

Ejendommen omfattede nuværende Allégade 14 og Hollændervej 19-23 og udgjorde et

Frederiksbergs befolkning og bebyggelse 1750-2003 (Bearbejdet af Henrik Madelung-Petersen, Frederiksberg Kommune).

større bygningskompleks bestående af et gammelt forhus med to etager og kvist ud til Allégade, en senere tilstødende sidebygning, et mellemhus med bageri og endelig et større baghus. Efter en større ombygning fremstod ejendommen i 1834 som et nyt fattighus med værelser for lemmerne, sygestuer, køkken, serveringsstue, vaskerum, rullestue, arrest, lighus, lokaler for den tilsynsførende økonom samt en arbejdsanstalt, hvor de fattige bl.a. kunne beskæftiges med spinding af hør og fremstilling af træsko og lysestager.

Nok så afgørende var det, at der i det nye hus også blev indrettet et egentligt mødelokale for Fattigkommissionen med tilhørende "contoirskabe". Fattighuset i Allégade blev således Frederiksbergs og også Hvidovres første "rådhus" og var i de følgende år mødestedet for både Fattig- og Skolekommissionen. Efter nedlæggelsen af kommissionerne og etableringen af Sogneforstanderskabet i 1842 blev mødelokalet i de fleste år frem til 1858 også brugt af det nye sognestyre.⁵

Frederiksberg som en selvstændig kommune

Med et indbyggertal på 140.000 måtte København ved midten af 1800-tallet sprænge de snærende bånd, som det gamle befæstningsanlæg og byggerestriktionerne uden for voldene lagde for byens udvikling. Tilbagerykningen til Søerne af den såkaldte demarkationslinje i 1852 frigav byggeriet mellem linjen Jagtvej - Falkoner Allé - Allégade og Søerne. Sammen med den tiltagende indvandring til Hovedstaden og den begyndende industrialisering gav det stødet til de første bebyggelser på indre Nørre- og Vesterbro.

Men også på Frederiksberg kom der gang i byudviklingen. Samme år som demarkationslin-

Uraniavej er en af vejene i Frederiksbergs gamle villakvarterer. Billedet er fra 1905, men vejen bebyggedes allerede i 1870'erne (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling).

jen blev ophævet, udstykkede F.C. Bülow store arealer mellem Gammel Kongevej og den nuværende Åboulevard. H.C. Ørsteds Vej, Bülowsvej og flere nye sideveje blev anlagt, og igennem 1850'erne kom byggeriet godt i gang her, men også i området ved Vodroffsvej og nord for Godthåbsvej.

I de følgende 30 år udstykkedes endnu flere arealer. Stadig større områder blev bebygget, og der anlagdes en lang række nye side- og forbindelsesveje til de gamle landeveje. I 1890 var befolkningstallet nået op på 44.000, og der var nu opstået sammenhængende bebyggelser i et bredt bælte nord for Gammel Kongevej, mellem Frederiksberg Allé og Gammel Kongevej, mellem H.C. Ørsteds Vej og Sankt Jørgens Sø og både øst og vest for Falkoner Allé. Hertil kom så den gamle bebyggelse ved Allégade, Smallegade og Bredegade, der efterhånden voksede sammen med det nye bycentrum, der opstod syd for banegården, efter åbningen af jernbanelinjerne gennem Frederiksberg i 1863.

De nye kvarterer bestod i overvejende grad af villaer og fritliggende større huse i villastil på 2-3 etager og med flere lejligheder beregnet på udlejning. Ikke uden grund kaldte man i 1880'erne Frederiksberg for "villakvarteret". Men også andre bebyggelsesformer blandede sig i billedet og gav Frederiksberg et bymæssigt præg. På spredte grunde rundt om i byen, og særlig mellem H.C. Ørsteds Vej og Søerne, var der opstået større fabriksanlæg. Her og ved Falkoner Allé fandtes også sammenbyggede etagehuse af samme type som dem, der på samme tid var skudt op på de københavnske brokvarterer.

Nye kommunale opgaver

Byudviklingen på Frederiksberg stillede allerede i midten af 1850'erne helt nye og anderledes krav til de kommunale myndigheder. I forhold hertil var den landkommunale fællesordning mellem Frederiksberg og Hvidovre uhensigtsmæssig, og i 1857 lige før nytår vedtog Rigsdagen "Midlertidig lov angående Frederiksberg Sogns økonomiske bestyrelse". Loven trådte i kraft i sommeren '58 og medførte, at Frederiksberg og Hvidovre blev to selvstændige kommuner. Mens Hvidovre fortsatte som en ren landkommune, fik Frederiksberg sin helt egen forfatning og kommunale styreform.

Varetagelse af de kommunale anliggende blev overladt til en kommunalbestyrelse bestående af den stedlige birkedommer og en valgt kommunalrepræsentation. Kommunalbesty-

Fattighuset på Lampevej (Howitzvej) fotograferet i 1890. En mindre del af huset fungerede som "rådhus" fra 1863 til 1874 og som administrationskontor for Fattigvæsenet helt frem til 1881. Bygningen blev indrettet til hospital efter at der bagved opførtes et nyt fattighus i 1868 (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling).

relsen tillagdes både den besluttende og den udøvende myndighed og nedsatte til forberedelse og udførelse af sagerne stående udvalg og midlertidige ad hoc udvalg. Til bestyrelse af fattig- og skolevæsenet oprettedes særlige kommissioner, hvis sammensætning kommunalbestyrelsen fik væsentlig indflydelse på.⁶

Selv om kommunestyret med den frederiksbergske kommunallov kom til at minde meget om købstadskommunernes, og kommunalbestyrelsen i det væsentligste fik samme kompetence som købstædernes byråd, blev Frederiksberg på flere afgørende områder fortsat betragtet som et landdistrikt. Den mest markante forskel i forhold til købstædernes råderum var forbindelsen til Københavns Amtsrådskreds. Kommunen var i visse henseender underlagt amtsrådets myndighed, og havde i forhold til den såkaldte amtsrepartitionsfond nøjagtig samme rolle som enhver anden landkommune. I modsætning til købstæderne skulle amtskommunen også for Frederiksberg udrede udgifter til både politikvæsen, amtsskolefonden og udbygning og vedligeholdelse af gennemgående landeveje og visse opgaver under forsørgelsesvæsenet samt til etablering og drift af sygehuse.

Den eksplosive byvækst medførte dog hurtigt, at kommunen måtte påtage sig opgaver, der hørte under amtskommunen og oversteg, hvad der påhvilede selv de største købstadskommuner. Som bebyggelsen skred frem, stod kommunen i første omgang over for nye opgaver på det tekniske område. Der måtte anlægges nye hovedfærdselsårer, et stort antal sideveje til de større gader, og af hygiejniske grunde ikke mindst et efterhånden vidt forgrenet net af underjordiske kloaker.

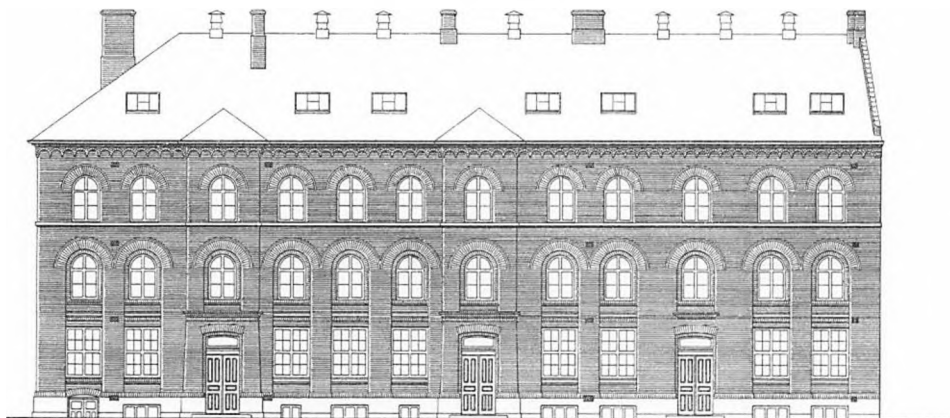
I slutningen af 1860'erne havde jernstøber P. Andersen etableret et privat vandværk, men da vandforsyningen derfra efterhånden kun dækkede en mindre del af byens behov, anlagdes i 1879 et kommunalt vandværk i Grøndalsengen, hvorved kommunen kom til at stå for en stadig større del af vandforsyningen. Ligesom forsyningen med vand, var gasforsyningen også i starten privat. Med kommunal koncession anlagde Det danske Gaskompagni i 1860 således et gasværk ved H. C. Ørsteds Vej, og gasbelysningen erstattede hurtigt de få tranlamper, der var rundt omkring. Først på de mest befærdede veje, senere overalt. I 1860'erne organiseredes desuden det kommunale brandvæsen og politi.

Nok opstod der på Frederiksberg et stort antal privatskoler, men som følge af befolknings-tilvæksten, og navnlig den stadig større arbejderbefolkning, påtog kommunen sig også på dette område nye opgaver. Sognets gamle skole i Pile Allé var og blev en landsbyskole og suppleredes allerede i 1858 med to biskoler. I 1863 og 1874 opførtes de første egentlige kommuneskoler ved Falkoner Allé og Lampevej (Howitzvej), og derefter fulgte skolerne på Niels Ebbesens Vej i 1877, Godthåbsvej 1881 og Fuglevangsvej 1885. Skolebespisning og skolelægeordning indførtes i midten af 1870'erne, og i 1880'erne indrettes små offentlige biblioteker på nogle af skolerne.

Da hjælpen fra privat velgørenhed og forskellige opsparings- og forsikringskasser var helt utilstrækkelig, måtte kommunen ligeledes på det sociale område tage over. Stadig større summer udbetaltes i almisse, og fattigvæsenet blev hurtigt et af de helt store kommunale områder. Normalt ydede man fattighjælp i form af pengeunderstøttelse eller naturalier. De gamle, svagelige og, som det hed i samtiden "arbejdssky og uordentlige mennesker", blev derimod anbragt på det nye fattighus, der i 1864 var opført ved Howitzvej. Huset blev allerede i 1868 suppleret med endnu en fattighusbygning og i 1885 med en hospitalsfløj, hvorefter kommunen kom til at stå for det meste af hospitalsbehandlingen. Med de øvrige sociale institutioner, der senere rejste sig, blev området mellem Howitzvej og nuværende Solbjergvej et stort og samlet institutionskompleks for fattig- og hospitalsvæsenet.

I de første år efter at Frederiksberg blev en selvstændig kommune, var de kommunale opgaver ikke flere, end at kommunalbestyrelsesmedlemmerne og fattig- og skolekommissionernes medlemmer med lidt kontorhjælp selv kunne administrere dem, men allerede i 1861 blev det nødvendigt at ansætte en bogholder og en sekretær for kommunalbestyrelsen. I de to følgende år oprettedes et inspektørembede ved skolen og en stilling som sekretær for fattigkommissionen. Kommunens kasseforretninger overgik i 1864 til en fast ansat kasserer, der tillige skulle assistere ved skatteligning og –oprævning, og i 1866 oprettedes en stilling som teknisk assistent og brandinspektør, der fra 1869 blev betegnet kommuneingeniør. Samme år ansattes en bygningsinspektør til administration af byggesagerne.

~~Frederiksberg Stadsarkiv~~
Mai Skolegården (med Skole)

Skolen på Howitzvej fungerede som "rådhus" af flere omgange. Fra 1874 til 1886, hvor nogle klasseværelser var indrettet til kommunkontorer og mødesal for kommunalbestyrelsen og igen fra 1933 til 1953, hvor hele bygningen anvendtes af Socialkontoret. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Op igennem 70'erne og 80'erne ansattes stadig flere embeds- og bestillingsmænd, og på grundlag af de embeder, der var opstået i 60'erne, voksede efterhånden et egentligt kontorsystem frem. Omkring sekretær- og kassererembederne opstod gradvist kommunens sekretariat og bogholderi og fra 1888 et egentligt kasserer- og skattekontor. Fattigvæsenet fik allerede i 1869 sit eget ekspeditionskontor og blev fra 1876 stillet under en fattiginspektørs ledelse. Under fattigvæsenet sorterede desuden hospitalsvæsenet, der fra 1882 blev ledet af en hospitalsforvalter. Stillingen som skoleinspektør blev 1898 opgraderet til skoledirektør, og omkring dette embede opstod skolevæsenets kontor, hvorunder også kommunebibliotekerne blev lagt. Stadsingeniørkontoret oprettedes i 1891 på grundlag af den tidligere kommuneingeniørs virksomhedsområder og med en sammenlægning af de opgaver, der var blevet lagt på de tekniske assistenter og fuldmægtige og vejassistenten, der blev ansat i 70'erne og 80'erne.

Fattighuset og Skolen på Howitzvej

Ved Frederiksbergs udskillelse fra det kommunale fællesskab med Hvidovre rådede kommunen, ud over skolen i Pile Allé, ikke over andre større bygninger end fattighuset i Allégade, som var blevet overtaget fra Frederiksberg-Hvidovre Sogneforstanderskab. Det blev derfor i dette bygningskompleks' relativt store baghus, at der i foråret 1858 på førstesalen blev etableret et nødtørftigt mødelokale for kommunalbestyrelsen. Her trådte forsamlingen sammen for første gang den 1.7.1858 – den dato, den frederiksbergske kommunallov havde fastsat som starttidspunktet for Frederiksbergs kommunale selvstændighed.

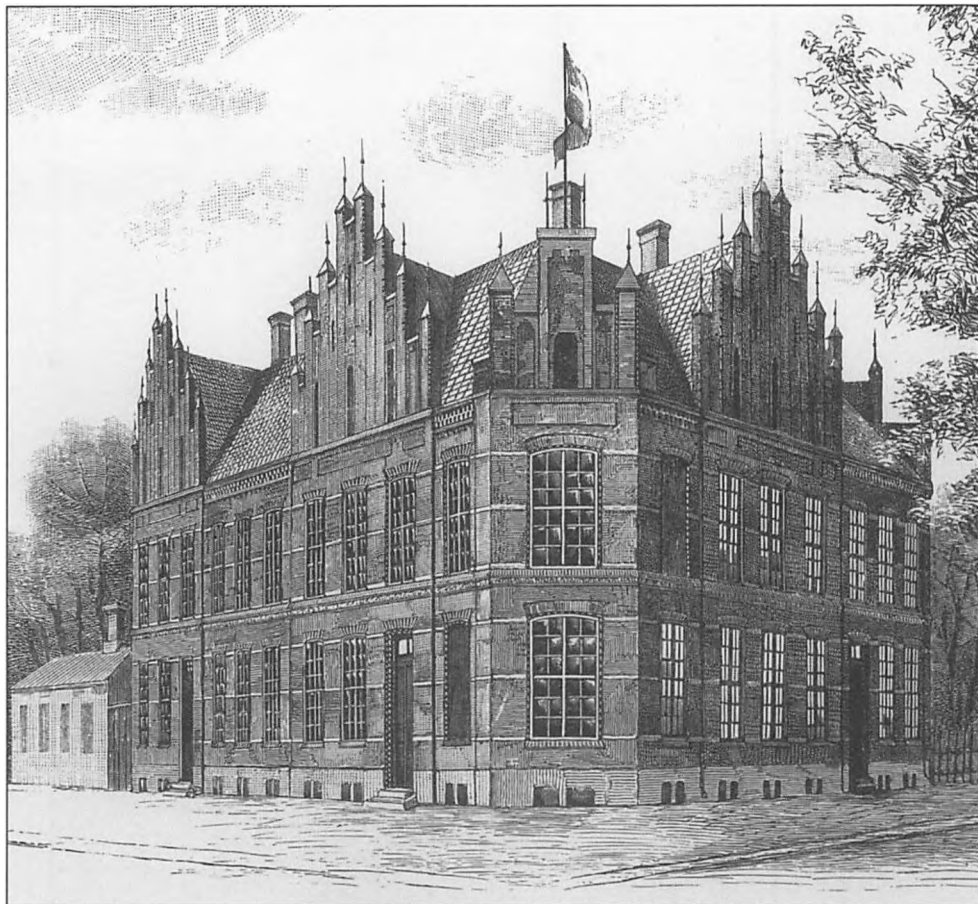
Med ansættelsen af de første kommunale embedsmænd, og med det stigende antal fattige, der fulgte med byudviklingen, måtte brugen af det gamle fattighus snart opgives, og i årene 1863-64 opførtes med Henning Wolff som arkitekt en afløser på Howitzvej. Det nye fattighus kom til at rumme arbejdsanstalt, pladser til lemmerne, sygestuer, sindssygeceller samt lokaler for husvilde. Herudover indrettedes en fælles mødesal for kommunalbestyrelsen og

Indkørslen til Fattig- og hospitalsvæsenets institutionskompleks på Howitzvej omkring år 1900. De to bygninger forrest til højre i billedet opførtes 1881 som administrationsbygning for Fattigvæsenet og kom efter udvidelser i 90'erne også til at rumme Hospitalskontoret og det nyoprettede Kontoret for Alderdamsunderstøttelsessager. Bagved ses hospitalsbygningen fra 1885. (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalthistorisk Billedsamling).

fattigkommissionen samt kontorer for sekretæren, kassereren og fattigvæsenet med en daglig åbningstid fra kl. 11-14. Fattighuset blev dermed, sammen med den samtidigt opførte jernbanestation, den første af de kommunale bygninger, der snart skulle medvirke til, at området syd for banelinjen frem mod den gamle landsbys grænseskel ved Howitzvej blev Frederiksbergs bycentrum. Allerede i 1868 måtte kommunen således skride til opførelse af et nyt fattighus ved siden af den 4 år gamle fattighusbygning, der herefter blev indrettet til hospital og som nogle år endnu fungerede som "rådhus". Da fattigvæsenet havde behov for yderligere kontorplads, måtte mødelokalet i 1870 dog inddrages til dette formål, hvorved kommunalbestyrelsen i nogle år var henvist til at holde møder i lejede lokaler i Smallegade 1.

Samtidig med etableringen af fattighuset i 1863 opførtes tæt ved på Falkoner Allé, mellem Sylows Allé og Howitzvej, den første egentlige kommuneskole med Henning Wolff som arkitekt. På grund af det forøgede børnetal blev den 11 år efter suppleret med endnu en skole

Frederiksborgs første egentlige rådhus, som Illustrerede Tidende gav det umiddelbart efter indvielsen i 1886 (Frederiksborg Stadsarkiv).

på nabogrunden på Howitzvej 8. Den nye kommuneskole udformedes med J.A. Stillmann som arkitekt som en treetages bygning i rundbuestil med gavl mod Howitzvej og kom for en tid til også at fungere som "rådhus".

For at give kommunalbestyrelsen bedre forhold og kommunekontorerne mere plads, indrettedes fire klasseværelser på førstesalen som kontorer for sekretæren og kassereren, arkivværelse, udvalgsværelse samt mødesal for kommunalbestyrelsen, møbleret med et hesteskoformet mødebord med plads til 19 personer og to bænkerækker som tilhørerpladser. Forholdene var bestemt blevet forbedret i forhold til vilkårene i fattighuset, og på det første kommunalbestyrelsesmøde i de nye omgivelser i efteråret 1874 var forsamlingen nærmest højstemt. Birkedommeren indledte mødet ved bl.a. at udtrykke et ønske om, "at forhandlingerne i denne sal altid måtte være prægede af den samme nidkærhed og interesse for Kommunens anliggender, den samme velvillige og humane tone, som altid hidtil havde betegnet disse forhandlinger".

Efter overflytningen af rådhusfunktionen til Skolen på Howitzvej blev de tidligere kontor- og mødelokaler på hospitalet, det ældre fattighus, inddraget til sygestuer og yderligere kontorer for fattigvæsenet. Væsenets behov for kontorlokaler var ikke dækket dermed og nødvendiggjorde, at der i 1881 måtte opføres en egentlig administrationsbygning for fattigvæsenet på institutionsgrunden på Howitzvej. Pladsforholdene var i starten så rigelige, at en del

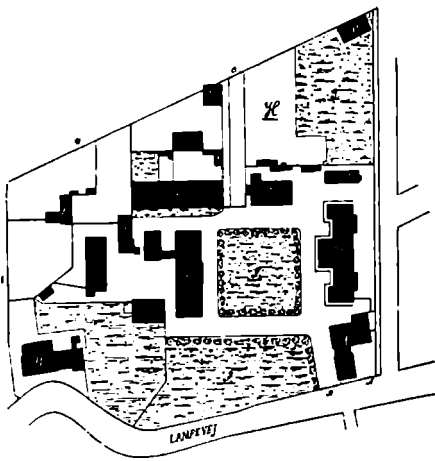
af administrationsbygningen i nogle år også rummede en plejeafdeling for børn, men allerede i 1885 måtte afdelingen rømmes for at skaffe yderligere plads til fattigadministrationen.

Rådhuset på Howitzvej

Efter at Frederiksberg var blevet omdannet til en selvstændig kommune, dukkede der i kommunalbestyrelsen fra tid til anden forslag op om at opføre et egentligt rådhus, men i de fleste tilfælde var der tale om mere eller mindre vidtløftige strøttanker fra enkelte medlemmers side, uden at de på forhånd havde sikret sig et bredere politisk fundament for at gå videre med planerne. Tættest på et mere konkret forslag kom man i 1868, hvor kommunen havde fået tilbudt en billig grund i Bredegade. For at skaffe yderligere plads til den voksende fattigadministration, og dermed undgå den senere flytning af kommunalbestyrelsen til de lejede lokaler i Smallegade, nedsattes et særligt udvalg med henblik på opførelse af et rådhus med kommunekontorer, udvalgsværelser, forsamlingsal og en kombineret brand- og politistation. Udvalget fik udarbejdet nogle skitser til en sådan bygning, men i lyset af de udgifter, kommunen stod over for i forbindelse med det øvrige institutionsbyggeri, kom der intet videre ud af planerne.⁷

Først i begyndelsen af 1880'erne kom der fra en helt anden kant på ny skub i sagen. Kommunen havde i 1870 på en grund på hjørnet af Pile Allé og Frederiksberg Runddel, der tilhørte staten, opført en brandstation, der efter den endelige ordning af det kommunale politi i 1875 tillige var blevet indrettet til politistation. I kraft af det stadigt større antal etagehuse, der skød op rundt om i byen, stod brandvæsenet over for større krav til materiellets størrelse og en nødvendig udvidelse af korpset, og på den baggrund besværede Brandkommissionen sig i 1883 over forholdene. Der savnedes større friarealer til øvelsesplads, og selve brandstationen kunne ikke længere rummes i den eksisterende bygning, ligesom en eventuel udvidelse med politiets lokaler ville være utilstrækkelig.

Et af kommunalbestyrelsen nedsat udvalg foreslog derefter at anmode staten om at leje et større jordstykke ved Pile Allé, men ved den efterfølgende behandling i kommunalbestyrelsen blev opmærksomheden rettet mod den 2000 kvadratmeter store grund på hjørnet af Falkoner Allé og Howitzvej, som Kommunen havde erhvervet i 1880. Grunden stødte op til de to kommuneskoler på Falkoner Allé og Howitzvej og var egentlig reserveret til yderligere skolebyggeri, men burde som følge af den centrale placering i forhold til den mere samlede bebyggelse og brandvæsenets akutte problem overlades som byggegrund til en ny brandstation, mens den gamle bygning på Pile Allé i hele sin udstrækning kunne indrettes til politistation eller nedrives for at opføre en helt ny station. Yderligere et nyt udvalg blev nedsat for at arbejde videre med sagen i det nye perspektiv, kommunalbestyrelsen havde lagt på spørgsmålet, og da brandvæsenet kun havde brug for at disponere over en del af grunden, foreslog udvalget i sommeren 1884 at løse endnu flere problemer i ét hug. I stedet for at igangsætte et skolebyggeri, kunne det behov, der på Skolen på Howitzvej var for nye klasseværelser, foreløbig løses ved, i tilknytning til brandstationen at opføre en administrationsbygning, hvortil kommunalbestyrelsen og kommunens kontorer kunne flyttes og opnå de nødvendige større og selvstændige lokaler. Da der samtidig fra Justitsministeriet var opnået godkendelse til at flytte Københavns Amts Søndre Birk fra Blegdamsvejen på Københavns Nørrebro til det ellers landlige birks eneste "købstad", Frederiksberg, kunne administrationsbygningen også anvendes til dette formål.⁸

Fattig- og hospitalsvæsenets kompleks, år 1900
(Frederiksberg Stadsarkiv)

Institutionerne i 1932
(Berlingske Tidende 10.4.1932)

Institutionerne på Howitzvej

Området mellem banegården og poststationen og den gamle landsby mod syd blev efter jernbanens åbning i 1863 Frederiksbergs bycentrum. Her opførtes Fattig- og hospitalsvæsenets efterhånden meget store institutionskompleks, byens første folkeskoler, brandstation og rådhus, og Falkoner Allés etagehuse med tætliggende butikker i stue- og kælderetagerne understregede dette præg. Efter Fattig- og hospitalsvæsenets udflytning til Nordre Fasanvej i 1903 blev de gamle bygninger efterhånden fjernet for at give plads for de nuværende institutionsbygninger: politistationen (1918-19), domhuset (1921), brandstationen (1931-32) og hovedbiblioteket (1933-1935).

Og sådan blev det. I 1885 skred kommunen til handling, og til en pris af 115.000 kr. stod bygningskomplekset endelig færdigt i efteråret 1886. Det bestod af en hjørnebygning i to etager med to fløje ved Falkoner Allé mod øst og Howitzvej mod syd. Mod nord lå Skolen på Falkoner Allé og mod vest indrettedes arealet frem mod Skolen på Howitzvej til en gård med vognskure til brandvæsenets sprøjter og øvelsesplads. Selve bygningen, der rejstes af murermester J.C. Sørensen, hvilede på en granitsokkel, var opført i røde mursten og fremstod som andre af tidens offentlige monumentale bygninger som et nygotisk hus med trappegavle. Det flade rådhusårn var lidt af en afvigelse, da det af brandvæsenet skulle bruges til lokalisering af brande i byen.

Brandvæsenet rådede over gårdspladsen og begge etager i den vestligste del af sydfløjen mod Howitzvej, mens resten af komplekset blev overladt til administrationen. Stueetagen rummede retssal og forskellige kontorer for Birket, der efter byens udskillelse af Sønder Birk i 1887 blev betegnet "Frederiksberg Birk". På førstesalen indrettedes mødesal til kommunalbestyrelsen og ligningskommissionen, udvalgsværelse og kontorlokaler til Sekretariatet og Kasserer- og skattekontoret.

I september 1886 flyttede brandvæsenet og den kommunale administration ind i de nye lokaler, og den 7. oktober holdt kommunalbestyrelsen sit første møde i den nye sal. Kommunens hidtidige lokaler på Skolen på Howitzvej blev anvendt som midlertidig politistation, idet kommunalbestyrelsen havde valgt at lade den gamle station falde og opføre en

ny på samme plads ved Pile Allé, der først stod færdig i 1887. Efter at politiet var flyttet tilbage, indrettedes lokalerne på skolen til klasseværelser. En række forskellige bygnings- og lokalemæssige problemer var tilsyneladende løst for en tid.⁹

Frederiksberg som storbykommune

I årtierne omkring år 1900 tog industrialiseringen, erhvervsopsvinget og byvæksten yderligere til på Frederiksberg, der nu for alvor udviklede sig til et storbysamfund. Kvartererne mellem Gammel Kongevej, Frederiksberg Allé og kommunegrænsen mod syd samt det store område øst for Pile Allé, Allégade og Falkoner Allé udbyggedes i 90'erne. I samme periode opstod nye sammenhængende bydele vest for Søndre Fasanvej og Sindshvile- og Mariendalskvartererne. Efter århundredskiftet kom der også gang i byggeriet ved Fuglebakken og Femte Juni Plads og inden 1. Verdenskrig var befolkningstallet kommet op på 97.000, og det meste af kommunen øst for Fasanvej-linjen var totalt udbygget.

Selv om der også opstod nye villakvarterer, ændrede Frederiksberg karakter efter 1890. I den nordlige del af kommunen, og navnlig langs banelinjerne, udlagdes selvstændige samlede fabriksområder, og de fleste nye boligkvarterer kom fortrinsvis til at bestå af etagebyggeri. Storbypræget blev særlig tydeligt langs de større veje som f.eks. Gammel Kongevej og Falkoner Allé. De fremstod nu som gennemgående forretningsgader omkranset af sammenhængende etagehuse med et utal af småbutikker i stue- eller kælderetagerne og en livlig trafik af fodgængere, cyklister, sporvogne og med tiden også automobiler.

Fra begyndelsen af det 20. århundrede og i de følgende 40-50 år fortsatte byudviklingen på Frederiksberg. Omkring 1950 var kommunen stort set udbygget og befolkningstallet nået 120.000 - det højeste nogen sinde. I den ældre og østlige del af kommunen havde etagehu-

Frederiksberg var ved sidste århundredskifte blevet en storby i Hovedstaden. Etagebyggeriet havde fra 1880'erne taget over i de nye bydele der opstod, og storbypræget blev særligt tydeligt i byens forretningsstrøg. Den sydlige del af Falkoner Allé var et af dem og var som her i 1905 præget af talrige småbutikker, menneskemylder og i midten den karakteristiske dobbelt-dækkersporvogn fra Frederiksberg Sporveje. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Et kig fra 1950 ind over en del af det vestligste Frederiksberg, der fortrinsvis blev bebygget i den første halvdel af det 20. århundrede. Byggeriet blev her i kraft af en bevidst kommunal bebyggelsesplanlægning mere åbent og ensartet end i de ældre kvarterer. De store fabriksanlæg blev anlagt i særlige industrikvarterer omkring jernbanelinjerne, mens etagebyggeriet koncentreredes til afgrænsede bydele som Lindvangskvarteret eller kvarterer langs de gennemgående veje som f.eks. Finsensvej og Peter Bangs Vej, bagved udlagdes store sammenhængende villakvarterer. (Frederiksberg Stadsarkiv).

sene i lighed med tidligere ædt sig ind på kvarterer med gamle villaer, men nok så afgørende var det, at området vest for Fasanvejs-linjen var blevet bebygget.

Selv om befolkningstilvæksten ikke havde været nær så kraftig som før århundredskiftet, blev hele den vestlige halvdel af kommunen alligevel udbygget i den periode. De nye fabrikskvarterer krævede megen plads, og i modsætning til tidligere blev boligbyggeriet mindre tæt og langt mere velordnet. Der udlagdes store grønne områder, sportsanlæg, adskilte bydele til villaer og rækkehuse og særlige områder til det åbne og lavere etagebyggeri.

Trods det mere åbne byggeri fik de nye kvarterer også et udtalt bymæssigt præg. De gennemgående veje Peter Bangs Vej og Finsensvej, som en del af etagebyggeriet var koncentreret omkring, blev forretningsstrøg med mange småbutikker og trafik af både sporvogne og omnibusser.

Kommunalforvaltningen opstår

Fra 1890'erne og ind i det nye århundrede påtog det offentlige sig flere samfundsopgaver, og der gennemførtes reformer på det sociale og uddannelsesmæssige område, men nok så afgørende var det, at Frederiksberg netop i disse år for alvor blev omdannet til en moderne storby. Det stillede kommunen over for endnu flere og nye opgaver.

På det sociale område gennemførte lovgivningen med kommunal medvirken en del forbedringer i form af udvidet fattighjælp, understøttelse uden fattiglovens virkninger, ulykkesforsikring, aldersomsunderstøttelse, offentlig støtte til syge- og arbejdsløshedskasser, kommu-

nal hjælpekasse og meget andet. Alderdomshjem, børneoptagelseshjem, sygestiftelse for sva- gelige og fødehjem opførtes i 90'erne på fattigvæsenets institutionsområde på Howitzvej, og i 1903 flyttede Frederiksberg Hospital og de øvrige institutioner ud til kommunens store grund ved Nordre Fasanvej.

For at forbedre boligforholdene for den mindrebemidlede del af befolkningen begyndte kommunen omkring århundredskiftet at yde støtte til kooperativt boligbyggeri og forsøgte med mønsterhusene på Mariendalsvej at skabe en moderne og billig boligform, der kunne tjene som forbillede for andre arbejderboliger. Med opkøb af store ubebyggede arealer og ved forhandling med grundejerne forsøgte kommunen desuden at regulere den fremtidige bebyggelse, så den blev mere ensartet og åben og kom til at rumme boliger med en høje- re standard.

Befolkningstilvæksten og ønsket om at forbedre den uddannelsesmæssige baggrund for den almindelige befolkning stillede store krav til det kommunale skolevæsen, der allerede i begyndelsen af århundredet hørte til blandt de bedste i landet. Der opførtes først og frem- mest en række nye og moderne skolebygninger - Skolen på Nyelandsvej 1892, Skolen på Solbjergvej 1896, Skolen på Lollandsvej 1899, Skolen på Duevej 1906 og endelig Skolen på la Cours Vej fra 1911. Fra 1907 blev der etableret mellem- og realklasser på mange af sko- lerne, og i 1919 overtog kommunen fire tidligere private realskoler og Frederiksberg Gymnasium. Herudover havde man allerede i år 1900 oprettet Frederiksberg Kommunale Fortsættelseskursus, en art aften- og ungdomsskole, som var en af de første af sin art i lan- det. I 1910 etableredes desuden skoletandpleje og på samme tid et kommunalt realkursus.

Med det omfattende nybyggeri omkring århundredskiftet måtte kommunen modernisere eksisterende veje, anlægge yderligere et stort antal nye side- og forbindelsesveje og udbyg- ge kloaknettet. Hele forsyningsnettet udvidedes og værkerne blev kommunaliseret. I 1897 overtog kommunen P.Andersens vandværk og fik dermed kontrol over hele vandforsynin- gen, der fra 1911 delvis blev fælles med Københavns. Det gamle gasværk blev i 1895 erstat- tet af et nyt og større anlæg ved Finsensvej. Kommunen overtog værket og gasforsyningen i 1921, men havde allerede inden fået en betydelig indflydelse på området ved de koncessi- oner, der blev givet til Det danske Gaskompagni.

Elektriciteten var tidens helt nye kraftform og skulle hurtigt få mange anvendelsesområder. Et af dem var drift af sporvogne. Produktionen og forsyningen af el blev derfor i 1898 over- ladt til Frederiksberg Sporvejs- og Elektricitets Aktieselskab, som kommunen i øvrigt havde en betydelig aktiepost i. Samme år etablerede selskabet det første elektricitetsværk, Hortensiværket, og overtog de forskellige frederiksbergske sporvejslinjer, der nu blev elek- trificerede. I 1908 opførte selskabet yderligere to elværker - Finsensværket og Sankt Knuds Værket - men allerede tre år efter, i 1911, overtog kommunen hele herligheden. Selskabet fortsatte med sporvejsdriften indtil den i 1919 blev lagt sammen med Københavns Sporveje.

Da Frederiksberg naturligt nok ikke kunne bruge byens affald til opfyldning, og dermed hur- tigt kom til at mangle lossepladser, blev det tidligere end andre steder nødvendigt at bræn- de dagrenovationen. Til det formål opførte kommunen i 1903 forbrændingsanstalten tæt ved Nordre Fasanvej. Af den energi, der kom ud af forbrændingen, producerede anstalten

Danske rådhus før år 1900

Middelalderen

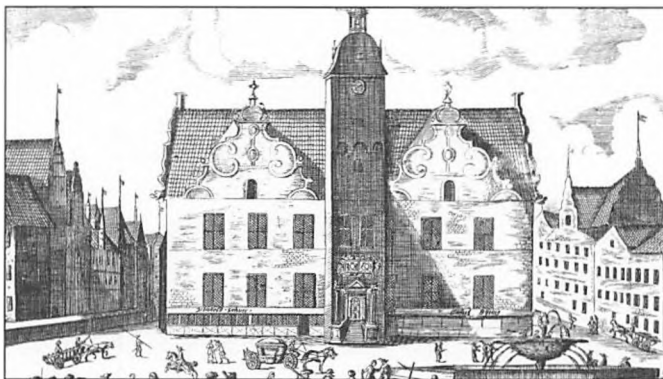
Byprivilegier og anlæg af nye købstæder indgik som et centralt element i kongemagtens forsøg på at skabe nye indtægtskilder. Byernes velstand forøgedes, og i modsætning til andre dele af samfundet fik byerne en højere grad af selvstyre. Igennem senmiddelalderen rejste der sig rådhus i mange købstæder. I reglen grundmurede længer på én etage på torvet tæt ved byens sognekirke. Det middelalderlige rådhus i Næstved opførtes ca. 1450 som en et stokværk høj bygning. Omkring år 1500 blev rådhuset forhøjet med et stokværk og udvidedes med en portfløj, således at det fremstod som et gavlhuis med kamtakker og blændinger af samme type som kunne ses i de tyske hansestæder.

Næstveds første rådhus (Næstvedegnens Lokalhitoriske Arkiv)

1500- og 1600-tallet

Den udligte merkanulisme, befæstning og udvidelse af de eksisterende købstæder samt anlæg af befæstede byer i rigets grænseegne skulle igennem 1600-tallet yderligere begunstige bysamfundene. Også fra denne tid kendes rådhusbyggerier. I årene 1609-10 ombyggede Christian IV Københavns tredje rådhus således, at det fik facade mod både Gammeltorv og Nytorv og fremstod i renæssancestil med svungne gavle og tårne.

Københavns tredje rådhus (Københavns Bymuseum)

1700-tallet

Enevældens merkanulistiske erhvervs politik og den florissante handelsperiode i den sidste del af 1700-tallet kom København og de største byer til gode. Navnlig i århundredets anden halvdel opførtes flere nye rådhus i købstæderne. Inspireret af Københavns fjerde rådhus, der opførtes kort efter storbranden i 1728, var der tale om korte, men dybe barokhuse i én eller to etager med fremhævet midterparti, svunget eller trekantet gavlmotiv og en portal med trappeparti foran. Over tagryggen anbragtes i flere tilfælde, som på Randers rådhus fra 1778, en tagrytter med ur.

Rådhuset i Randers (Randers Lokalhitoriske Arkiv)

1800-1850

Op igennem den første del af 1800-tallet rejstes yderligere et antal rådhusse i købstæder, ofte med C.F. Hansen eller dennes elever som arkitekt. Konceptet var som Skælskørs rådhus fra 1830 et lille 5-6 fags klassicistisk hus med kvist og rundbue over det høje portmidterfag. Med købstadskommunalanordningen fra 1837 etableredes grundlaget for det kommunale selvstyre i købstæderne. Byerne var i midten af århundredet dog ikke større, end at byfogeden med rådstue- og byskriver, magistrat, borgerrepræsentation og kommunens fåtallige lavere funktionærer og medhjælpere kunne rummes i de små rådhusse.

Skælskørs første rådhus (Skælskør Egnhistoriske Arkiv)

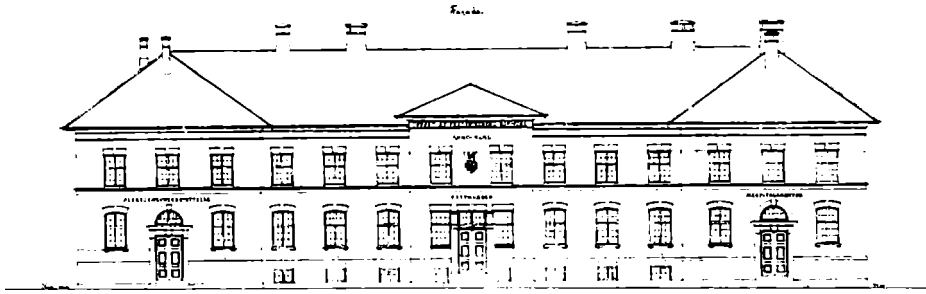
1850-1900

Industrialiseringen og opsvinget inden for de øvrige byerhverv førte sammen med indvandringen fra landdistrikterne til en kraftig vækst i de fleste byer. Hermed voksede købstadskommunernes opgaver og administration. I reglen blev der ansat juridisk uddannede byrådssekretærer, bogholdere, kassere, bygningsinspektører og stads- og havneingeniører. Under disse ledende embedsmænd sorterede et voksende kontorpersonale. Den sidste halvdel af det 19. århundrede blev den helt store byggeperiode for nye rådhusse, supplerende administrationsbygninger og udvidelser af de fra gammel tid eksisterende rådhusse. I nogle tilfælde var forbilledet middelalderens sengotiske byhuse med trappegavl og spidsbuede vinduer; i andre den typiske danske herregård, som f.eks. Horsens rådhus fra 1854 holdt i nederlandsk-dansk renæssancestil. I slutningen af århundredet skiftede de historiske stilarter fra bygning til bygning, men også inden for samme rådhus anvendtes forskellige stilhistoriske effekter side om side. Fælles for dem alle blev tårnet, som et særligt værdighedstegn for rådhuset og som symbol for byborgernes vundne demokrati i forhold til fortidens adelsvælde.

Det ældre rådhus i Horsens (Horsens Byarkiv)

Kilde: Lisbet Balslev Jørgensen m.fl.: *Danmarks Arkitektur. Magtens bolig*. København 1979, s. 68-88. Pablo Henrik Llambias: *Rådhus*, København 1997, s. 31-41 og 99-116. Gerd Bloxham Zettersten: *Nordisk perspektiv på arkitektur. Kritisk regionalisering i nordiska stadshus 1900-1955*. Stockholm, 2000, s. 53-81

Administrationsbygningen ved Nordre Fasanvej fra 1902 stod færdig samtidig med Forsørgelses- og hospitalsvæsenets meget store institutionskompleks på grunden mellem Nylandsvej og Godthåbsvej. Bygningen rummede i de første årtier både Hospitalsvæsenets administration og kontorerne for Fatigvæsenet og Alderdomsunderstøttelsessager. De to kontorer blev med socialreformen i 1933 nedlagt og i stedet oprettedes Socialkontoret, der flyttede ind i Skolen på Howitzvej. Hospitalskontoret blev tilbage i bygningen. (Byggesag, j.nr. 98/1901, Bygningsinspektoretat [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1200]).

allerede fra starten fjernvarme til hospitalet og senere til andre kommunale institutioner. Frederiksberg var også på dette område en foregangskommune.

Med de mange nye opgaver havde Frederiksberg Kommune ved begyndelsen af det 20. århundrede udviklet sig til en regulær storbykommune. Igennem den sidste del af 1800-tallet havde kommunen da også på en lang række områder opnået en højere grad af købstadsmæssig status, og i år 1900 blev den endelig skilt ud af Københavns Amtsrådskreds og stillet på samme fod som en købstad. Ved købstadsloven fra 1919 blev det endeligt fastslået,

I 1904 indrettedes nogle lokaler i ejendommen Mynstersvej 5 til kontorer for den nyoprettede tekniske forvaltning. Med denne forvaltnings vokseværk overtog kommunen efterhånden hele ejendommen og ombyggede og udvidede den i flere omgange, bl.a. også til Den kulturelle Forvaltning, der havde kontorer i bygningen i perioden 1908-1939. Administrationsbygningen blev anvendt frem til 1953, hvor billedet er taget. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Rådhuset på Howitzvej gennemgik en større ombygning i 1907-08, hvor der bl.a. til en udvidelse af kommunalbestyrelsens mødelokale opførtes en halvcirkelformet udbygning ud mod garden. Billedet er taget i sommeren 1953 efter indflytningen i det nye rådhus, hvis tårn i baggrunden stræber mod himlen. (Frederiksberg Stadsarkiv).

at Frederiksberg var at anse som en købstad, ligesom kommunen fik fuldt købstadsmæssigt styre i form af magistrat, stående udvalg, udvalgsstyre og en borgmester, der blev valgt af kommunalbestyrelsen.

I den samme periode blev kommunens administration gearret til at klare opgaverne i et storbyråd og opdelt i særlige forvaltningsafdelinger. I år 1900 underlagdes de kontorer og afdelinger, der var opstået op igennem den sidste halvdel af det 19. århundrede, således i fire forvaltninger, hver ledet af en direktør. Sekretariatet, Hovedbogholderiet og Kasserer- og skattekontoret blev placeret under Den almindelige Forvaltning under ledelse af en kommunaldirektør, mens det i 1891 oprettede kontor for Alderdomsunderstøttelsessager, Fattigvæsenet samt hospitalskontoret samledes i en forvaltning under betegnelsen Forsørgelses- og hospitalsvæsenet. Skolevæsenet, der med oprettelsen af skoledirektørembedet allerede i 1898 havde fået karakter af en forvaltning, blev en selvstændig forvalt-

Ved den store ombygning af rådhuset i 1907-08 nedlagdes Skolen på Falkoner Allé fra 1863. Frederiksberg Birk flyttede ind i skolen, mens dets lokaler på rådhuset indrettedes til kontorer for Den økonomiske Forvaltning. Efter at domhuset kunne tages i brug i 1921, flyttede Skattevæsenet ind i den gamle skole. Postkortet er fra 1909. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Administrationsbarakken på Jernbanestien opførtes 1919 som bibliotek og kontorer for Huslejenævnene. I 1923 overtog biblioteket hele barakken og anvendte den til indflytningen på Hovedbiblioteket i 1935 (Journalsag J.nr. 42 (Den gamle hospitalsgrund), læg: Barak ved Jernbanestien, 1919, Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202]).

ningsenhed, hvorunder også biblioteksvæsenet kom til at sortere. Den største forandring skete i Stadsingeniørkontoret, der blev omdannet til Den tekniske Forvaltning, opdelt i Bygningsinspektoratet, Brandvæsenet, en I. Ingeniøraftdeling for vandforsyning, offentlig belysning og ingeniørarbejder ved kommunens ejendomme samt en II. Ingeniøraftdeling for vejvæsenet, kloaker m.m.

Ordningen var dog i realiteten en videreførelse af det ældre kontorsystem, og da det hurtigt viste sig uhensigtsmæssigt at hver af forvaltningerne havde sit eget kasse- og regnskabsvæsen, blev der allerede i 1907 gennemført en gennemgribende forvaltningsreform, inden for hvis rammer de følgende 50 års administrative udvikling fandt sted.¹⁰ Ud over sager af juridisk karakter, valgvesen og tilrettelæggelse af kommunalbestyrelsens og udvalgenes møder blev Den juridiske Forvaltning i hovedsagen en socialforvaltning. Under forvaltningen lagdes alle sager vedrørende tilskud til sociale kasser¹¹ og lignende lovfæstede institutioner samt det nyoprettede Forsørgelsesvæsen, der overtog de tidligere kontorer for Fattigvæsenet samt for Alderdoms- og enkeunderstøttelse. Hospitalsvæsenet blev dermed skilt fra sin hidtidige forbindelse til fattigvæsenet og lagdes som en selvstændig administrativ enhed under Den økonomiske Forvaltning. Under denne forvaltning, der havde fællessekretariat med Den juridiske Forvaltning, lagdes i 1909 Skattevæsenet samt Kasse- og regnskabsafdelingen, der opstod efter den tiltrængte samordning af kommunens regnskabs- og kassefunktioner og en omorganisering af opgaverne i det tidligere Hovedbogholderi og Kasserer- og Skattekontor. Til administration af kommunens efterhånden betydelige antal ejendomme og de jordarealer, der var opkøbt med henblik på regulering af den fremtidige bebyggelse i den vestlige del af byen, oprettedes 1910 en særlig Ejendomsafdeling, der ligeledes kom til at sortere under Den økonomiske Forvaltning.

For de øvrige forvaltningsgrene var forandringerne mindre. Skole- og biblioteksvæsenet samledes i Den kulturelle Forvaltning, hvor skolevæsenets kontor tillige fik karakter af et sekretariat for hele administrationsområdet. I Den tekniske Forvaltning oprettedes ved siden af de eksisterende afdelinger Direktørens Kontor, der fungerede som forvaltningens sekretariat samt Bygningsafdelingen til projektering og udførelse af kommunens egne byggerier. I spidsen for forvaltningen etablerede 1907-forvaltningsreformen desuden et Forvaltningsråd bestående af de fire direktører, blandt hvilke kommunalbestyrelsen hvert sjette år valgte en formand med betegnelsen kommunaldirektør. Rådet skulle forhandle alle sager vedrørende kommunen i almindelighed og sager, der omfattede flere forvaltninger,

Personalet ved Belysningsvæsenet, senere Forvaltningen af de kommunale Værker, har her en sommerdag i 1921 taget opsuling uden for forvaltningens administrationslokaler på Hortensiværket – byens første elværk fra 1898. Allerede i 1911, da kommunen overtog elforsyningen, indrettedes der kontorlokaler her, og da kommunen 10 år efter overtog gasværket lagdes det sammen med elværkerne og vandforsyningen ind under den nye forvaltning. Værkernes forvaltning blev lagt sammen med Den tekniske Forvaltning i 1939 og flyttede derefter til administrationsbygningen på Mynstersvej 5. (Frederiksberg Stadsarkiv).

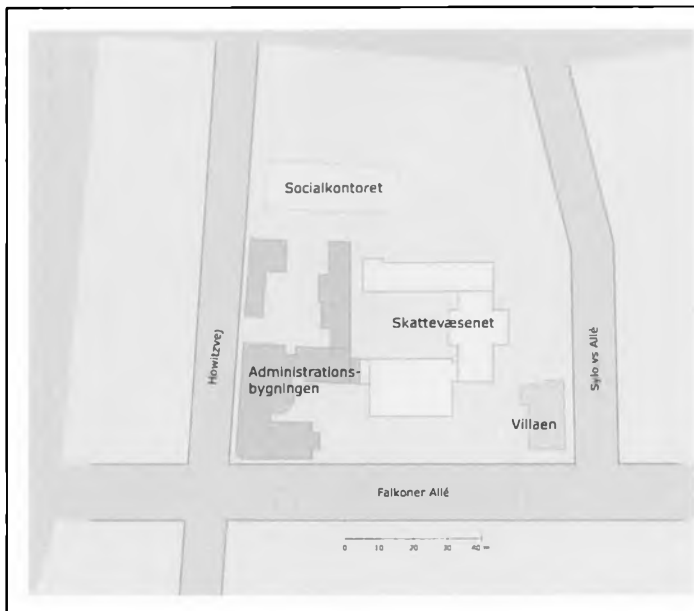
mens kommunaldirektøren skulle modtage de til kommunalbestyrelsen indkomne sager og fordele disse til forvaltninger, hvis sager kommunaldirektøren igen skulle forberede til kommunalbestyrelsen behandling.¹²

Rådhuset breder sig

I forhold til den hastige udvikling, den kommunale administration gennemgik i 1890'erne og i årene frem mod 1. Verdenskrig, var de lokaler, der i 80'erne blev tilvejebragt på Rådhuset og i fattigvæsenets administrationsbygning utilstrækkelige. Allerede i 1890 udvidedes administrationsbygningen med to fag for at skaffe plads til hospitalskontoret, og i 1893 blev der tilføjet yderligere en fløj mod syd til kontoret for alderdomsunderstøttelsessager og loka-

Kommunalbestyrelsen i mødelokalet i rådhuset på Howitzvej i 1922. Siddende kommunalbestyrelsens medlemmer med borgmester Godskesen i midten. Stående kommunens øverste embedsmænd, to stenografdamer og kommunalbestyrelsens bud. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Plan over Rådhuskomplekset på Howitzvej/Falkoner Allé i 1953. "Administrationsbygningen", det første rådhus og dele af den gamle brandstation fra 1886, rummede bl.a. Kommunalbestyrelsens mødesal og udvalgsværelser, Sekretariatet, Kasse- og regnskabsafdelingen, Bolig- og ejendomsafdelingen og huslejenævnene. "Socialkontoret" lå i den gamle skolebygning på Howitzvej fra 1874, mens "Skattevæsenet" rødede over den gamle skolebygning ud mod Falkoner Allé fra 1863, den bagvedliggende gymnastiksal og forbindelsesfløjen, som var opført som en træbygning i 1937. "Villaen" rummede andre kontorer, bl.a. Hulkortkontoret og Stadsdyrlægens Laboratorium.

(Bearbejdet af Henrik Madelung-Petersen, Frederiksberg Kommune på grundlag af Journalsag J.nr. 121-1, 1936-37, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning og Journalsag J.nr. 42.2., 1936-50, læg: Skattevæsenets bygning, Til- og ombygning, 1937-39, Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning, [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10 og A 1202].

ler til fattiglægerne. Få år efter, i 1897, og kun 11 år efter at rådhuset på Howitzvej var taget i brug, dukkede spørgsmålet om opførelse af et nyt rådhus op igen.

Forslaget kom fra kommunalbestyrelsesmedlemmerne fabrikant Charles [Charly] Johnson og vekselerer Laurids Bing, der ønskede, at der skulle nedsættes et udvalg til at undersøge spørgsmålet nærmere. Efter forslagsstillernes opfattelse var der allerede betydelig pladsmangel på Howitzvej, og det ville kun blive forstærket af de opgaver, der ville følge med den forventede udskillelse af amtskommunen. Kommunens administration burde samles ét sted, og et rådhus svarende til landets øvige store købstæder vil understrege kommunens vilje til at leve sit eget liv. Et egentligt rådhus' symbolværdi i forhold til spørgsmålet om Frederiksbergs indlemmelse i Københavns Kommune blev dermed rejst for første gang – eller som Bing anførte det i sin forelæggelsestale: "spørgsmålet "to be or not to be" ville dermed være ude af verdenen".¹³ Det nye rådhus skulle efter Johnson og Bings opfattelse rumme kontorer for Sekretariatet, Kasserer- og skattekontoret, fattigvæsenet, hospitalsvæsenet, alderdomsunderstøttelsessager, skolevæsenet, stadsingeniøren, brandvæsenet, bygningsinspektoratet, begravelsesvæsenet, de fattiges kasse, politistation, et kommunebibliotek samt en stor mødesal til kommunalbestyrelsen og flere udvalgsværelser. Man beklagede det tidligere salg af grundene ved Allégade, Smallegade og Bredegade, da disse havde været velegnet til et nyt rådhus, men foreslog i stedet at anvende hele grunden mellem Howitzvej, Falkoner Allé og Sylows Allé.

Byggeplanerne ville indebære nedrivning af det eksisterende rådhus, de to kommuneskoler og flere villaer, og højesteretsadvokat V.F. Asmussen betragtede under den efterfølgende debat i kommunalbestyrelsen da også projektet som "en luksusudgift". Formanden, Eduard Jacoby, lå på linje med Asmussen, men fandt i øvrigt, at et nyt rådhus ville være overflødigt, da kommunens befolkningstal snart ville toppe som følge af udflytningen til navnlig Gentofte Kommune. Jacoby forestillede sig derimod en inddragelse af Skolen på Falkoner Allé til en

En tidligere ansat beretter:

Livets alvor begyndte alligevel som kontoristelev ved kommunen. Jeg startede på Hulkortkontoret og det var et nyoprettet kontor i en stor gammel villa, som lå på hjørnet af Falkoner Allé og Sylows Allé. I stueetagen var der en lille forretning, som solgte senge m.m. og så Stadsdyrlægens laboratorium. På 1. sal lå hulkortkontoret med 10-12 ansatte. "Maskinparken" bestod af flere forskellige typer af IBM-maskiner, der var lejet, og som blev fodret med de hulkort, som jeg blev oplært i at hulle. Maskinerne larmede utroligt meget, men alle betjente dem lige fra elev til kontorchef. Opgaverne skulle jo være færdige til tiden, og så trådte hvem som helst til. Alt var utroligt primitivt. Vi havde et toilet, der lå 2 trin ned, uden håndvask, men udenfor var en skyllekumme. Denne skyllekumme var den eneste mulighed for at vaske hænder, tage vand til kaffe og te, og evt. til lidt opvask. Hver morgen kom en dame og gjorde rent og tog opvasken fra forrige dag. Vi havde service til 12 personer, så indimellem måtte man vaske lidt op i et vandfad. Der var kun koldt vand, men vi havde to gasapparater, så vi kunne koge vand, bl.a. til kaffe og te. Kaffemaskiner var jo ikke på markedet i 1951. Rummet var ret stort, men der var jo også både toilet, skyllekumme og køkken, for ikke at glemme brænderummet, et rum med brænde og koks til en stor kakkellovn, der stod i den såkaldte maskinstue.

Ruth Røbel

foreløbig aflastning af rådhuset på Howitzvej og anbefalede en nedsættelse af et udvalg med henblik på en undersøgelse af sit eget forslag og Johnsons og Bings projekt.

Udvalget nåede ikke frem til et bæredygtigt forslag, men i år 1900 blussede spørgsmålet op igen. Ligesom skoledirektøren havde også stadsingeniøren hidtil varetaget forvaltningen af sit ressortområde hjemme fra privatboligen, og i artikler i både "Socialdemokraten" og "Politiken" rejstes nu mistanke om, at stadsingeniørens søn, der også havde sit private ingeniørkontor i stadsingeniørens hjem, uberettiget havde fået tekniske opgaver for kommunen. Stadsingeniøren blev efterfølgende rensset for mistanken, men sagen gav anledning til fornyede drøftelser om et rådhus eller i hvert fald særlige kontorlokaler til Den tekniske Forvaltning og skolevæsenet.

Under kommunalbestyrelsens behandling af nye skatteregler i forbindelse med gennemførelse af skatteloven fra 1903 og de nødvendige udvidelser af skatteadministrationen bragte Johnson på ny rådhusplanen på banen, men i første omgang blev det til forsamlingen oplyst, at forvaltningen opererede med at inddrage Skolen på Falkoner Allé til rådhusformål. Til gengæld fik Forsørgelses- og hospitalsvæsenet samme år løst sine påtrængende behov for større administrationslokaler. Væsenets institutionskompleks på Howitzvej havde længe været for småt, og i 1898 blev det planlagt af opføre et mindre hospital med 100 sengepladser ved Nordre Fasanvej. Udskillelsen fra Københavns Amtsrådskreds medførte imidlertid, at kommunen overtog alle grene af hospitalsbehandlingen, hvorved retten til indlæggelse på amtssygehuset på Nyelandsvej af patienter med veneriske, epidemiske og psykiatriske sygdomme ophørte.

Behovet for et langt større hospital blev dermed aktuelt og medførte, at kommunen helt opgav det hidtidige kompleks på Howitzvej og i stedet opførte et nyt og betydeligt større på Nordre Fasanvej. Den første del af byggeriet stod færdig i 1903 og omfattede ud over det store hospital, der allerede få år efter havde over 600 sengepladser, fattighus, arbejdsanstalt, alderdomshjem, sygestiftelse, børneoptagelseshjem og husvildeafdeling. I tilknytning

Travlhed på
Installationskonto-
ret i Den tekniske
Forvaltnings admi-
nistrationsbygning
på Mynstervej 5
få dage før indflyt-
ningen til det nye
rådhus i foråret
1953.
(Frederiksberg
Stadsarkiv).

til det store institutionskompleks opførtes desuden en særlig administrationsbygning på to etager med kælder og loftsetage. I stueetagen indrettedes midterfløjen til kontorer for Fattigvæsenet og udvalgsværelse for fattigkommissionen, fra 1917 fattigudvalget. Midterfløjen rummede desuden en fælles regnskabsafdeling for de to andre kontorer: Dels hospitalsvæsenet, der fik kontor i bygningens nordlige fløj, og dels kontoret for alderdomsunderstøttelsessager, der anbragtes i sydfløjen. De øvrige etager indrettes foreløbig til forstanderbolig, boliger for reservelæger og kandidater, aftrædelsesværelser for hospitalets overlæger samt værelser for hospitalets mandlige tyende, mens kælderetagen anvendtes til arkiv, frokoststue for kontorpersonalet, opholdsrum for portører m.m.

Spørgsmålet om benyttelsen af Forsørgelses- og hospitalsvæsenets hidtidige bygninger på Howitzvej rejstes i begyndelsen af 1904 i kommunalbestyrelsen. Der blev stillet forslag om at indrette hospitalsbygningen fra 1885 som anneksskole til Skolen på Howitzvej og at anvende den gamle administrationsbygning til kontorer for Den tekniske Forvaltning og bygningsinspektoratet. Debatten berørte igen rådhusspørgsmålet og det drøftedes, hvorvidt der skulle afholdes en særlig arkitektkonkurrence, og om et eventuelt nyt rådhus kunne placeres på grunden eller på den tidligere foreslåede plads ved Howitzvej / Falkoner Allé / Sylows Allé.

En større afklaring om anvendelsen af institutionsgrunden på Howitzvej og et nyt rådhus nåede forsamlingen ikke frem til. I første omgang indskrænkede man sig senere på året til at leje den nedlagte Villakvarterets Døtreskoles hidtidige bygninger på Mynstersvej 5. Hele stueetagen med tilhørende gymnastiksal samt første sal med værelser over gymnastiksalen blev midlertidigt istandsat, og der indrettedes her kontorlokaler for stadsingeniøren og hans tekniske forvaltning, udvalgsværelse og arkiv for forvaltningen. I 1905 blev der desuden indrettet lokaler til Forligskommissionen i en del af Fattigvæsenets gamle administrationsbygning, ligesom Skattevæsenet fik etableret midlertidige lokaler i loftsetagen på rådhuset på Howitzvej.

Planerne om at anvende Skolen på Falkoner Allé til administration og eventuelt at udvide

rådhuset på Howitzvej var dog langt fra skrinlagt og behandles flere gange i 1906 og foråret 1907, hvor der tilsyneladende også var større politisk tilslutning bag opførelse af et helt nyt rådhus. Der nedsattes derfor et udvalg til at undersøge spørgsmålene nærmere, og udvalget indstillede efterfølgende, dels at kommunen som følge af det presserende behov for flere administrationslokaler straks igangsatte ombygninger ved de eksisterende bygninger på Howitzvej og Falkoner Allé, dels at der nedsattes et femmandsudvalg til at fremkomme med forslag til placeringen af et fremtidigt rådhus.

Kommunalbestyrelsesmedlem, tømrermester J.R. Arentzen havde, for navnlig at fremme rådhusprojektet, på eget initiativ i forvaltningen undersøgt det totale pladsbehov og havde ud fra et ønske om at samle administrationen på ét sted og for at spare kommunen for udgifter til kortsigtede ombygninger af eksisterende bygninger selv udarbejdet et skitseforslag til et nyt rådhus.¹⁴ Planerne var udstillet i kommunalbestyrelsens mødesal, og bygningen, som skulle ligge på hele Forsørgelses- og hospitalsvæsenets tidligere grund på Howitzvej, havde en udformning som den sydlige og lavere del af Københavns Rådhus. Prisen var sat til 1.100.000 kr., men Arentzen forestillede sig, at kommunen kunne hente mindst 400.000 kr. ved at afhænde det gamle rådhus til private. Stemningen i kommunalbestyrelsen var imidlertid vendt, og man ville nu for alt i verden undgå de store udgifter til et nyt rådhus og vedtog i stedet at igangsætte de skitserede ombygninger.

Ombygningsprojektet gennemførtes i resten af 1907 og begyndelsen af 1908 under ledelse af arkitekterne Vilh. Fischer og Chr. Sylow og omfattede såvel Skolen på Falkoner Allé som rådhusbygningen. Den gamle skolebygning blev overladt til Frederiksberg Birk, fik en større hovedreparation og en mindre tilbygning og indrettedes i stueetagen med retssal og arresthus med celler og to forhørslokaler samt på førstesalen selve birkekontoret. Ved overflytningen til skolen blev Birkets tidligere lokaler i rådhusets stueetage ledige og indrettedes til kontorer for det nyoprettede selvstændige Skattevæsen samt Kasse- og regnskabsafdelingens hovedbogholderi og hovedkasse samt et udvalgsværelse, der også skulle benyttes af skatterådet og ligningsmændene. Herved kunne der på førstesalen indrettes yderligere udvalgsværelser, håndbogsbibliotek samt større kontorlokaler til sekretariatet, kommunaldirektøren og den juridiske direktør.

Ved en halvcirkelformet udbygning ud mod gården udvidedes kommunalbestyrelsens mødesal ganske betydeligt, således at der blev plads til flere medlemmer, referenter samt en tilhørertribune med fire stolerækker.¹⁵ Med hensyn til brandvæsenets del af rådhusbygningen opførtes i tilknytning til brandstationen en ny sidebygning ind i gården med plads til 12 heste og rekvisitrum i stuen og på første sal sovesal og opholdsrum for mandskabet. Remisebygningen i gårdens nordlige del forlængedes og påførtes en ekstra etage, således at der blev plads til 3 vagtsprøjter, 1 dampsprøjte, tendervogn, kul- og vandvogne samt en ambulance, ligesom i der i gårdens sydlige del blev opført en nybygning op til Skolen på Howitzvej til stigevogn, smedje, slangedepot samt badeværelse. Herudover fik hele bygningen moderne installationer i form af centralvarme og elektrisk lys, hele kælderens blev udgravet, der blev etableret toiletrum i en udbygning mod gården og endelig indrettedes i gården mellem skolen og rådhuset et haveanlæg med springvand.

Selv om ombygningsprojektet stod kommunen i næsten 200.000 kr. holdt forudsigelsen om,

En tidligere ansat beretter:

Om formiddagen havde jeg hulleopgaver, og når klokken blev ca. 11, var kontorsteleven bypige, for nu skulle der købes ind til personalets frokost. Jeg skulle i flere forretninger (ingen supermarkeder), viktualieforretning, ismejeri og bager, måske også til en købmand. Der skulle købes smørrebrød, og f.eks. pålæg til det smurte rugbrød hjemmefra, men altid kun til ét måltid, vi havde jo intet køleskab. Jeg har et sjovt tilfælde. Vi havde en konsulent, han fik hver dag i de 2½ år på Sylows Allé 1 stk. stegt sild i eddike til sit medbragte brød. Hos bageren var der jo rosenbrød og snegle til 10 øre stykket, så var der én, der havde lyst til at give brød til kontoret, ja, så var det bare en kroners penge, det gik lidt tit på! Helt vildt gik det til, når der blev tale om de "fine" wienerbrød til 16 øre stykket. Lørdag eftermiddag fik vi tit flødeskumskager, for vi skulle jo være der til kl. 15. De dyreste kostede 55 øre. Vi havde bager Høstbo, som lå dér, hvor Renit Rens ligger i dag. Senere kom konditor Kleinsang (nu Rådhuskonditoriet), men han var alt for dyr i det daglige.

Ruth Røbel

at der herved ville være skabt kontorplads til forvaltningen i 10-15 år, ikke. Allerede i 1908 måtte en del af villaen på skolens nabogrund, Sylows Allé 1, inddrages til kontor og laboratorium for stadsdyrlægen, og året efter blev der gennemført yderligere udvidelse af administrationsbygningen på Mynstersvej 5, således at der etableredes yderligere kontorer for Den tekniske Forvaltning, Bygningsinspektoratet og ikke mindst Den kulturelle Forvaltning, der nu endelig kunne flytte fra skoledirektørens privatbolig.

I forbindelse med kommunens overtagelse af elværkerne i 1911 skulle der desuden indrettes kontorer til Belysningsvæsenet. Det fik spredte lokaler, dels i villaen på Hortensiavej 3 dels på førstesalen i den nordlige fløj og begge etager af sydfløjen på Hortensiaværket med forbindelsesbalkon mellem de to fløje hen over maskinhallen. Endelig indrettede kommunen i 1912 lokaler til den nyoprettede hjælpekasse i fattigvæsenets gamle administrationsbygning på Howitzvej.

Forvaltningens vokseværk

Under indflydelse af de tilbagevendende kriser under og mellem de to verdenskrige og de offentlige reguleringer, der fulgte deraf, skabtes mellem 1914 og 1950 fundamentet for velfærdsstaten. Med den lovgivningsbyge, der kom fra regering og Rigsdag, og de mange andre opgaver, som kommunestyret på eget initiativ selv tog op, fik den kommunale forvaltning for alvor vokseværk. I 1920 lå Frederiksberg Kommunes samlede personalestyrke på et par tusinde medarbejdere og voksede i de følgende 30 år til over 3000. Som det fremgår af tabel 1 var der således tale om en tilvækst, der lå betydeligt over tilvæksten i kommunens befolkningstal.

Udbygningen af hele den vestlige halvdel af kommunen stillede således omfattende krav til den tekniske Forvaltning og førte navnlig i 20'erne til en betydelig personaletilvækst. Vej- og kloaknettet og hele forsyningssystemet med vand, gas og el måtte selvsagt udvides kraftigt. I 1921 kommunaliseredes gasværket, to år efter opførtes endnu et elværk, Nylandsværket, og fra 1940 blev kommunen medinteressent i Isefjordsværket. Forsyningssektoren blev dermed så stort et område, at den udskiltes fra den ene af ingeniøraftdelingerne og omdannedes i 1921 til en selvstændig enhed under betegnelsen Forvaltningen af de kommunale Værker.¹⁶ Udparcelleringen af de mange nye byggegrunde gav flere opgaver til Opmålings-

Tabel 1. Ansatte i Frederiksberg Kommune og kommunens befolkningstal, 1920-1950. Index, 1920=100

	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1950
Samlede personalestyrke	100	111	115	128	138	146	155
Ansatte i Den økonomiske Forvaltning	100	106	113	139	183	199	204
Ansatte i Den kulturelle Forvaltning	100	87	89	101	108	113	136
Ansatte i Den tekniske Forvaltning	100	143	141	139	139	143	146
Befolkningstal	100	101	102	110	111	112	116

Kilde: *Statistisk årbog for København og Frederiksberg*. 1920 s. 150-51, 1925 s. 168-69, 1930 s. 186-87, 1935 s. 208-209, 1940 s. 204-05, 1954 s. 218-219 og 1950 s. 204-05.

Anm.: Den økonomiske Forvaltning omfattede ud over kommunens overordnede administration Skattedirektoratet, Hospitalsvæsenet samt Forsørgelsesvæsenet, fra 1933: Socialkontoret. Forvaltningen var frem til 1939 delt i to: en juridisk og en økonomisk forvaltning. Den tekniske Forvaltning var frem til 1939 delt i to forvaltninger: en teknisk forvaltning og Forvaltningen af de kommunale værker.

og matrikulsafdelingen,¹⁷ og for at sikre en velordnet byudvikling i de nye bydele blev bebyggelsesreguleringen betydelig, og med gennemførelsen af byplanloven i 1938 oprettedes en særlig byplanafdeling i 1943. Endelig gav gennemførelsen af loven om boligsyn og -sanering fra 1939 i 1943 stødet til etableringen af en boligkommission med en tilhørende sekretariatsfunktion.¹⁸

Som følge af de økonomiske og sociale problemer under 1. Verdenskrig og i 20'erne forbedredes de statslige og kommunale socialpolitiske tiltag, der var gennemført før 1914. Der indførtes kommunale huslejenævn,¹⁹ og med stats- og kommunal støtte til almennyttigt boligbyggeri og et betydeligt kommunalt boligbyggeri før 1930 fik Ejendomsafdelingen en række nye opgaver og blev i højere grad et boligkontor.²⁰ Fra 1933 gennemførte regeringen en række store sociale reformer, der indførtes kommunalhjælp, yderligere offentlig støtte til de sociale kasser og almennyttigt boligbyggeri, børneværn, aldersrente og invaliderente og meget mere. Kommunens administration af området blev overdraget til et nyoprettet socialkontor opdelt i fire afdelinger, mens det gamle Forsørgelsesvæsen blev nedlagt.²¹

Herudover havde kommunen etableret en række nye institutioner, f.eks. det nye alderdomshjem "Østervang" ved Godthåbsvej fra 1923, de første daginstitutioner, også fra 20'erne, betydelige udvidelse af Frederiksberg Hospital, bl.a. det nye kompleks ud mod Godthåbsvej fra midten af 30'erne, og endelig de første aldersrenteboliger i slutningen af 30'erne og i 40'erne. Ved udflytningen af de sidste hospitalsafdelinger til Amtssygehuset i Gentofte i 1939 overtog kommunen desuden Københavns Amts gamle sygehus på Nylandsvej.²² Som det fremgår af tabel 1 førte de mange nye initiativer på social- og hospitalsforvaltningsområdet til en meget kraftig personaleudvidelse inden for Den økonomiske Forvaltning i 30'erne og 40'erne.

For Den kulturelle Forvaltning var udviklingen i den første halvdel af det 20. århundrede kendetegnet ved yderligere skolebyggeri: Lindevangskolen, Søndermarkskolen og Sønderjyllandsskolen. I midten af 30'erne overtog kommunen yderligere to privatskoler: Thorvaldsenskolen og Rahbekskolen, og på samme tid opførtes Hovedbiblioteket ved

Forvaltningslokaler og -bygninger og mødesteder for Fattig- og skolekommissionen, Sogneforstanderskab samt kommunalbestyrelse, 1834-1953.

- 1) Fattighuset i Allégade 14 (1834-1863)
- 2) Fattighuset på Howitzvej (1863-1874)
- 3) Smallegade 1 (1870-1874)
- 4) Skolen på Hovitzvej (1874-1886 og 1933-1953)
- 5) Fattigvæsenets administrationsbygning på Howitzvej (1881-1903)
- 6) Rådhuset på Howitzvej (1886-1953)
- 7) Administrationsbygningen på Frederiksberg Hospital (1903-1953)
- 8) Administrationsbygningen på Mynstersvej 5 (1904-1953)
- 9) Skolen på Falkoner Allé (1908-1953)
- 10) Administrationsbygningen på Hortensiværket (1911-1939)
- 11) Administrationsbarakken på Jernbanestien (1919-1935)
- 12) Gammel Kongevej 136-138 (1939-1953)
- 13) Frederiksberg Bredegade 11 (1949-1953) (Bearbejdet af Henrik Madelung-Petersen, Frederiksberg Kommune)

Solbjergvej. Forvaltningsområdet var dermed blevet så omfattende, at det i 1946 blev nødvendigt at oprette et selvstændigt sekretariat ved siden af skolevæsenets kontor.²³

Ud over den administrative knopskydning, der fulgte på det tekniske område og inden for den sociale- og uddannelsesmæssige sektor, gennemgik de øvrige forvaltningsgrene en betydelig vækst. Skattevæsenet, hvorunder det i 1923 oprettede Folkeregister henlagdes, blev opdelt i en række selvstændige kontorer og fik, uden dog at opnå en egentlig forvaltningsstatus, i 1939 betegnelsen Skattedirektoratet.²⁴ Under Den økonomiske Forvaltning opstod i 1953 desuden Rådhusinspektørens Kontor, Borgmesterkontoret, Stadsarkivet samt Lønningskontoret efter en udskillelse af personaleadministrationen fra Kasse- og regnskabsafdelingen.²⁵

Rammerne sprænges

I tiden omkring udbruddet af I. Verdenskrig var kommunens forvaltning placeret i rådhuskomplekset på Howitzvej / Falkoner Allé, administrationsbygningerne på Mynstersvej 5 og Frederiksberg Hospital samt kontorerne på Hortensiværket. Som følge af forvaltningens vokseværk i de næste 3-4 årtier blev disse fysiske rammer sprængt, og med ganske få års mellemrum blev kommunalbestyrelsen præsenteret for nye større eller mindre udgifter til om- og tilbygninger for at skaffe administrationen yderligere kontorlokaler.

Allerede under verdenskrigen, 1914-18, måtte kommunen i 1916 leje lokaler til den særlige administration af de ekstraordinære foranstaltninger, der gennemførtes for at modvirke

krigens sociale og økonomiske konsekvenser, og i 1917 var ligningsarbejdet og personaleforbruget i forbindelse hermed forøget så meget, at den gamle fattighusbygning ved Howitzvej fra 1863 blev indrettet til midlertidige kontorer for Skattevæsenet, udvalgsværelse for skatterådet samt en lejlighed til væsenets bud. I den nærliggende gamle administrationsbygning udvidedes samme år den kommunale hjælpe-kasses lokaler, ligesom huslejenævnens kontor flyttede ind i bygningen.

Foruden til foreløbige lokaler til dele af kommunalforvaltningen anvendtes de gamle bygninger på institutionsgrunden på Howitzvej efter Forsørgelses- og Hospitalsvæsenets udflytning til Nordre Fasanvej til forskellige formål. Nogle bygninger udlejedes midlertidigt til håndværksvirksomheder og mindre fabriksvirksomhed, mens andre, indtil kommunens husvildebarakker og egentlige beboelsesejendomme stod færdige, blev brugt til indhusning af krigsårenes store antal husvilde. På samme tidspunkt blev den gamle hospitalsfløj fra 1885 anvendt som bibliotek og til folkebarnehave. Anvendelsen var dog midlertidig, og i 1915 afholdtes en konkurrence om arealets anvendelse til bl.a. en kombineret brand- og politistation.

Blandt de indleverede projekter indgik forskellige løsningsforslag, herunder også et rådhusbyggeri på en del af området, men resultatet blev, at grunden først langsomt blev ryddet og bebygget. Først med den treetages enkeltfløjede politigård fra 1918-19 og det firfløjede domhus fra 1921, begge med Hack Kampmann som arkitekt, og siden med den med politigården sammenbyggede brandstation i fire fløje fra 1931-32 og nord herfor Hovedbiblioteket fra 1933-35, begge med A.S.K. Lauritzen fra Arkitektafdelingen som arkitekt. Grundens nye institutioner frigav efterhånden lokaler, som kunne anvendes af den kommunale administration. I første omgang kunne begravelsesvæsenet flytte ind i den gamle station ved Pile Allé / Frederiksberg Runddel efter at politigården blev taget i brug i 1919.

Samme år måtte kommunen skride til yderligere administrationsbyggeri. Den kulturelle Forvaltning stod med kommunaliseringen af en række private grundskoler over for flere opgaver og personaleudvidelser. For samtidigt at kunne rumme den kommende Opmålings- og matrikulsafdeling og skaffe mere plads til Den tekniske Forvaltnings øvrige afdelinger blev forhuset på Mynstersvej 5 udvidet i fuld højde med 7 meter frem mod naboskellet, og sidehuset i gården påførtes en ekstra etage, hvor der blev indrettet en stor tegnestue. Tilbygningen beløb sig til næsten 150.000 kr. og på nær enkelte tilbageværende lejligheder fremstod ejendommen som en ren kontorbygning med l. Ingeniøraftdeling, Bygningsinspektoratet og regnskabsafdeling i stuen, udvalgsværelser, Den kulturelle Forvaltning og l. Ingeniøraftdeling på l. sal samt brandvæsenets kontorer, tegnestuer, Bygningsafdelingen, arkiv og de øvrige afdelinger på de tre øverste etager.

Samtidig med byggeriet på Mynstersvej rejstes mod Jernbanestien på institutionsgrunden ved Howitzvej en midlertidig étetages administrationsbarak. Her indrettedes lokaler for biblioteket samt to mødesale og kontorer for huslejenævnene. Fra 1923 fungerede barakken alene som bibliotek, idet huslejenævnene blev flyttet til den nedlagte skole på Falkoner Allé. Ved færdiggørelsen af domhuset var Frederiksberg Birkerets kontorer i skolebygningen blevet ledige og ombygget i vinteren 1921-22. Skolebygningen sammenbyggedes samtidig med brandstationens sidebygning og rummede herefter hele Skattevæsenet, der hidtil havde

haft til huse dels i stueetagen i rådhusbygningen dels i midlertidige lokaler i det gamle fattighus. I stueetagen havde mandtalsregisteret, det senere folkeregister, ligningssekretærene, arkivet og ekspeditionen til huse, mens førstesalen var indrettet til skrivestue, erhvervsbeskatning, skatterådets mødesal, regnskabsafdeling m.m. Endelig blev tagetagen udnyttet til andre kontorlokaler samt en lejlighed til væsenets bud.

I slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne var byggeaktiviteten koncentreret om flere mindre projekter. Til forvaltningen af de kommunale værker blev der i 1928 opført en administrationsbarak i gården på Hortensiværket, og i 1929-30 ombyggedes der på ny på Mynstersvej. Til den kommunale hjælpekasse indrettes 1931 kontor- og ekspeditionslokaler i stueetagen og førstesalen i den ene halvdel af Skolen på Howitzvej, og endelig i '32 blev der etableret arkivrum og supplerende kontorer til Skattevæsenet i villaen på Sylows Allé I.

Med etableringen af Socialkontoret og de tilhørende fire underafdelinger stod kommunen i 1933 igen over for store udfordringer. Til trods for, at en stadig større del af administrationsbygningen på Frederiksberg Hospital siden opførelsen i 1903 var inddraget til kontorer, var bygningen ikke i stand til at rumme den personaleudvidelse, der fulgte med socialreformen. Skolen på Howitzvej blev derfor gradvist rømmet, og i efteråret 1933 rykkede Afdelingen for Folkeforsikring ind i skolens stueetage, afdelingerne for Børneværn og Børnebidragssager anbragtes på førstesalen og registranten og bogholderiet på 2. sal, mens tagetagen stadig blev forbeholdt kontoret for kommunebibliotekaren og bibliotekets katalogafdeling.

Efter udflytningen af de sidste elever til den nyopførte Lindevangskole og frigørelse af tagetagen i forbindelse med Hovedbibliotekets færdiggørelse, flyttede også den store afdeling for offentlig hjælp i 1934 ind i den gamle skolebygning på Howitzvej, der efter en større ombygning nu rummede afdelingerne for Offentlig Hjælp og Folkeforsikring i stuen, kasse, bogholder og skrivestue på første sal, afdelingerne for Børneværn og Børnebidragssager på andensalen samt frokoststue, garderobe, køkken og yderligere kontorer i tagetagen.

Tilbage på hospitalet på Nordre Fasanvej forblev Hospitalsvæsenets kontorer, der efterhånden kunne optage en stadig større del af administrationsbygningen. Samtidig var den nye brandstation taget i brug, og de lokaler, der dermed blev frigjort i rådhusbygningen på Howitzvej / Falkoner Allé blevet ombygget til kontorer. Her fik Folkeregisteret, Bolig- og ejendomskontoret og dele af Skattevæsenet og Kasse- og regnskabsafdelingen til huse.

De sidste år i 30'erne blev den sidste periode med større administrationsbyggeri, inden kommunen igangsatte opførelsen af det nuværende rådhus. I 1937 fik Skattevæsenet yderligere lokaler i en 500 kvadratmeter stor nyopført træbarak, der rejstes mellem, og dermed forbandt, den gamle skolebygning på Falkoner Allé og den vestfor liggende tidligere gymnastikbygning, som også var blevet indrettet til kontorer og arkiv. To år efter blev skattevæsenets buds lejlighed i skolebygningen indrettet til kontorer og buddet henvist til en lejlighed i villaen på Sylows Allé I. Endelig i 1939-40 gennemførtes den sidste store om- og tilbygning af administrationsbygningen på Mynstersvej. De få tilbageværende lejligheder blev inddraget til kontorformål, og oven på sidebygningen påsattes tre ekstra etager, således at

denne fik samme højde som forhuset. Projektet, der stod kommunen i tæt ved 150.000 kr., var foranlediget af ønsket om at samle Den tekniske Forvaltnings resterende afdelinger, der havde til huse i lejede lokaler andre steder i byen, og nedlæggelsen af Forvaltningen af de kommunale værker, hvis opgaver og personale overførtes til I. Ingeniøraftdeling på Mynstersvej. I forbindelse med tilbygningen måtte Den kulturelle Forvaltning rykke til lejede lokaler på Gammel Kongevej 136-138.

Med den fortsatte personaleudvidelse, der løbende måtte gennemføres i den lange periode mellem 1941 og 1953, hvor det nuværende rådhus var under opførelse, blev forholdene i de eksisterende administrationslokaler rundt om i byen stadig mere påtrængende og udsattes da også fra tid til anden for offentlig kritik. I lyset af de meget store summer, der trods krigskonjunkturerne og samfundsøkonomiens fredskrise blev anbragt i rådhusbyggeriet, og i betragtning af, at hele forvaltningen ville blive samlet ét sted og få særdeles moderne kontorfaciliteter, når rådhuset endelig stod færdigt, var det naturligt, at der kun blev brugt midler til de mest nødvendige byggearbejder. Mest påtrængende var Skattedirektoratets lokaleproblemer, og i 1946 blev kommunen således nødsaget til at ombygge brandstationens gamle garager ved rådhuset på Howitzvej til kontorer for folkeregisteret og en del af skatteadministration. Dette tiltag var dog ikke tilstrækkeligt, og i '49 flyttedes folkeregisteret til ejendommen i Frederiksberg Bredgade 11, mens dets tidligere lokaler i garagerne blev anvendt til yderligere kontorer for Skattedirektoratet.

Det var derfor ikke så mærkeligt, at både politikere og embedsmænd med længsel så frem til det nye rådhus' åbning den 9. maj 1953. Men inden man nåede dertil, var der forløbet en meget lang beslutningsproces, der startede i 1929 og først blev afsluttet i 1941, og en byggeperiode, der som følge af besættelsestidens virkninger havde varet i næsten 12 år.²⁶

- ¹ Til de større arbejder, forsamlingen igangsatte, hørte istandsættelsen af Bredgade og Smallegade i 1791. Til formålet indkøbtes sten fra Lslev mark, grus og kalk fra København. På samme tid erhvervede man en samling store sten til at kante gadekæret med.
- ² Med Reformationen i 1536 var den fattigunderstøttelse, den katolske kirke havde stået for igennem middelalderen, gået i opløsning og igennem 1500- og 1600-tallet blevet erstattet af legaliseret betleri gennem de tiggertegn, de fattige kunne hente hos myndighederne. Da dette forsørgelsessystem viste sig at være helt utilstrækkeligt, blev det i begyndelsen af 1700-tallet ændret, således at alle, der blev anset for værdigt trængende, nu kunne henvende sig til den lokale myndighed, det vil sige præsten, og få til-delt almisse.
- ³ Før år 1700 var almueskolevæsenet på landet kun løseligt organiseret, og undervisningen besørgedes af vandredagne. Det 18. århundrede førte til en række reformer på området. 1708 blev det påbudt at oprette skoler overalt på landet med degnen som lærer. Senere oprettedes rytterskolerne, og 1739 gennemførtes en større skoleforordning. I den første tid var børnene fra Frederiksberg henvist til rytterskolen i Valby, men i slutningen af 1730'erne stod skolelængen ved kirken i Pile Allé færdig.
- ⁴ "Byens Lade" eksisterer ikke, men dens indhold af regnskabsbøger og dokumenter er bevaret i Frederiksberg Stadsarkiv og er dermed Frederiksbergs ældste "kommunale" forvaltningsarkiv.
- ⁵ Sogneforstanderskabet holdt lejlighedsvis sine møder i krostuen i Valby. Til afsnittet "Sognestyrets tid" er følgende inddraget: J. Boisen Schmidt: "Sognestyret på Frederiksberg før 1858", 1957, s. 21-63, 70-76 og 92-112. Regnskabsprotokoller, 1765-1854, Frederiksberg Bys Gårdmænd [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1]. Forhandlingsprotokoller, 1802-1842 og Journalsager, 1833-1841, Frederiksberg-Hvidovre Fattigkommission [Frederiksberg Stadsarkiv, A 2]. Forhandlingsprotokoller, 1848-1858 og Journalsager, 1842-1848, Frederiksberg-Hvidovre Sogneforstanderskab [Frederiksberg Stadsarkiv, A 4].
- ⁶ Sognepræsten var formand. To medlemmer skulle være medlemmer af kommunalrepræsentationen, mens de to øvrige skulle vælges af denne.
- ⁷ Tegninger til forslaget er desværre ikke bevaret i den pågældende journalsag.
- ⁸ H. Bro: "Frederiksberg som købstad", *Frederiksberg'eren*, april 2001, s. 5-20. Etablering af ting- og arresthuse var, ligesom hospitals- og politivæsenet, nogle af de opgaver, som retteligt hørte under Københavns Amtsrådsreds. Som følge af den meget kraftige befolkningsvækst havde Frederiksberg Kommune, som de "rigtige" købstæder, været nødsaget til at påtage sig opgaverne, dels for at opnå en tilfredsstillende løsning dels som følge af, at amtskommunen, der udelukkende bestod af rene landkommuner, ikke kunne løfte dem.
- ⁹ Til afsnittet "Frederiksberg som en selvstændig kommune" er følgende inddraget: Frederiksberg Kommune 1858-1900, 1900, s. 1-51, 73-293. Beretning om Frederiksberg Kommune: 1864-65 s. 8, 1865-66 s. 9, 1867-68 s. 14-19, 24-25, 36-47, 1868-69 s. 20-21, 30-33, 54, 1869-70 s. 43, 47, 1871-72, s. 8-9, 1872-73 s. 10-12, 46-47, 68-69, 80-81, 86-87, 92-93, 101-105, 108-109, 1873-74 s. 10-13, 66-67, 80-85, 96-97, 112-113, 116-117, 1874-75 s. 10-12, 52-53, 76-82, 1875-76 s. 11-13, 65-66, 72-75, 1876-77 s. 12-13, 50-51, 64-65, 1977-78 s. VII-VIII, 14-15, 47, 52-55, 1878-79 s. 3, 14-15, 32-33, 74-75, 1879-80 s. 3, 14-15, 59, 66-67, 1880-81 s. 3, 10-11, 14-15, 73, 80-81, 98-99, 1881-82 s. 3, 14-15, 10-11, 49, 58-59, 1882-83 s. 3, 14-15, 46-47, 52-53, 57, 64-67, 1883-84 s. 2-3, 3, 14-15, 38-41, 62-63, 67, 76-77, 1884-85 s. 3, 6-7, 14-15, 18-21, 26-27, 36-37, 73, 82-83, 1885-86 s. 3, 4-7, 12-15, 14-15, 47, 56-57, 60-61, 1886-87 s. VIII-XI, 3, 16-17, 26-27, 53, 62-63, 1887-88 s. 4-5, 16-17, 1888-89 s. 16-17, 35, 1889-90 s. 8-9, 16-17. Journalsager, j.nr. 129/1867, 221/1868, 280/1868, 323/1868, 92/1874, 85/1874, 64/1881, 197/1881, 343/1883, 152/1887, 404/1897, 522/1900, A 45/1907, Ø 177/1910-11, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]. Journalsager, j.nr. 42.3, 1889-1973, Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202]. Byggesager, j.nr. 43/1862, 21/1868, Martr. nr. 41a-42b, 1862-1964 Bygningsinspektoratet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1200].
- ¹⁰ Ved 1907-forvaltningsregulativet blev grundstrukturen i Frederiksberg Kommunes administration fastlagt. Større ændringer i forvaltningens opbygning blev kun gennemført i 1956 og 1968.
- ¹¹ De sociale kasser omfattede bl.a. sygekasser, arbejdsløsheds-kasser og De fattiges Kasse, – fra 1908 Frederiksberg Kommunes Hjælpekasse.
- ¹² Forvaltningsrådet blev nedlagt i 1919 og erstattet af en mere uformelt sammensat direktion under kommunaldirektørens ledelse.
- ¹³ H. Bro: "Frederiksberg – Storbykommunen i Hovedstaden", *Historiske Meddelelser om København*, 2001, s. 161-181. Spørgsmålet om Frederiksbergs indlemmelse i Københavns Kommune blev allerede rejst under forberedelsen og Rigsdagens behandling af den Frederiksbergske kommunallov i 1857 og spøjte i de følgende årtier med større eller mindre styrke, bl.a. i forbindelse med loven om Frederiksbergs udskillelse af amtskommunen i 1900 og igen i 1901 i forbindelse med de store indlemmelser, hvor Brønshøj Sogn, Valby, Vigerslev samt Sundbyerne i 1901 blev en del af Københavns Kommune, der herefter helt omsluttede Frederiksberg. Se også note 5 i kapitel 2.
- ¹⁴ Ej heller disse tegninger er bevaret i journalsagerne.
- ¹⁵ På lørdage blev salen også anvendt til borgerlige vielser.
- ¹⁶ Belysningsvæsenet, der fra 1921 betegnedes Forvaltningen for de kommunale Værker, blev nedlagt i 1939 og dets ressort overført til I. Ingeniørfdeling under Den tekniske Forvaltning.
- ¹⁷ Opmålings- og matrikulsafdelingen blev oprettet 1923 efter at kommunen overtog matrikelvæsenet fra staten, og betegnedes efterfølgende Stadsland-

- inspektørens kontor.
- ¹⁸ Under Den tekniske Forvaltning sorterede omkring 1950 ud over de øvrige nævnte afdelinger desuden Brandvæsenet (oprettet 1867), Stadsdyrlægeembedet (oprettet 1905), Kontoret for bærende konstruktioner (oprettet 1944) samt den i 1907 oprettede Bygningsafdeling, der i perioden 1941-1951 var opdelt i Arkitektafdeling I til varetagelse af projektering og udførelse af kommunens egne byggenier og Arkitektafdeling II til tekniske opgaver i forbindelse med boligsyn og tilsyn med kommunalt støttet boligbyggeri. De to afdelinger sammenlagdes i 1951 til Arkitektafdelingen – den nuværende Ingeniør- og arkitektafdeling. Den tekniske Forvaltning betegnede fra 1968 Teknisk Direktorat.
- ¹⁹ I medfør af lejereguleringslovgivningen nedsattes på Frederiksberg huslejenævn i perioden 1916-1931 og fra 1951.
- ²⁰ Huslejenævnene og Bolig- og ejendomsafdelingen overførtes 1968 fra Den økonomisk-juridiske Forvaltning til det nyoprettede Juridisk Direktorat og i 1986 til Teknisk Direktorat.
- ²¹ Socialkontoret opdeltes i Afdelingen for offentlig Hjælp / Forsorgsafdelingen, Afdelingen for Folkeforsikring, Afdelingen for Børneværn samt Afdelingen for Børnebidragsager. Ved forvaltningsreformen i 1956 oprettedes Hospitals- og socialforvaltningen, hvorunder Socialkontoret og Hospitalsvæsenet henlagdes. Samme år oprettedes et selvstændigt sekretariat for Socialkontoret. Ved forvaltningsreformen i 1968 omdannes Socialkontoret til en selvstændig forvaltning under betegnelsen Socialdirektoratet. Virksomhedsområderne fra Socialkontorets tidligere fire underafdelinger indgår i dag i Familieafdelingen og Ældreafdelingen.
- ²² Med forvaltningsreformen i 1968 blev det under Hospitals- og socialforvaltningen underlagte hospitalsvæsen udskilt som en selvstændig forvaltning under betegnelsen Hospitalsdirektoratet. Direktoratet nedlagdes 1995 i forbindelse med dannelsen af Hovedstadens Sygehusfællesskab.
- ²³ Ved forvaltningsreformen i 1968 blev Den kulturelle Forvaltning et direktorat – i dag betegnet Kulturdirektoratet. Under direktoratet oprettedes fra 1976 en fritidsforvaltning – den nuværende områdeafdeling Kultur & Fritid. Under direktoratet henlagdes desuden det i 1991 fra Socialkontoret overførte Daginstitutionskontor.
- ²⁴ Med 1968-forvaltningsreformen blev direktoratet omdannet til en selvstændig forvaltning med samme navn, men underlagdes 1998 Økonomidirektoratet under betegnelsen Skatteafdelingen.
- ²⁵ Den juridiske Forvaltning nedlagdes 1939 og blev underlagt Den økonomiske Forvaltning, der med forvaltningsreformen i 1956 fik betegnelsen Den økonomisk-juridiske Forvaltning. Ved 1968-forvalt-
- ningsreformen opdeltes Forvaltningen i Økonomidirektoratet og Juridisk Direktorat. Sidstnævnte direktorat nedlagdes 1986 og dets ressort fordeltes mellem Teknisk Direktorat og Økonomidirektoratet – jf. ovenstående. Lønningskontoret og Kasse- og regnskabsafdelingen betegnes i dag henholdsvis Løn- og personaleafdelingen og Økonomiafdelingen.
- ²⁶ Til afsnittet "*Frederiksberg som storbykommune*" er følgende inddraget: *Frederiksberg Kommune 1858-1900*, 1900, s. 1-51, 73-293. *Beretning om Frederiksberg Kommune: 1890-91* s. 16-17, 1891-92 s. 18-19, 1892-93 s. 18-19, 1893-94 s. 18-19, 47, 1894-95 s. 18-19, 67, 1895-96 s. 3, 18-19, 123, 1896-97 s. 3, 18-19, 169, 1897-98 s. 5, 28-33, 64-73, 76-77, 207, 1898-99 s. 4-5, 32-33, 122-127, 141, 1899-1900 s. 4-5, 30-31, 133, 142-143, 1900-01 s. 4-5, 34-35, 78-83, 126-127, 1901-02 s. 32-35, 58-59, 124-125, 1902-03 s. 32-33, 138-139, 1903-04 s. 28-29, 102-109, 1904-05 s. 34-35, 94-95, 150-151, 190-191, 1905-06 s. 188-195, 240-241, 1906-07 s. 15-21, 60-61, 64-65, 330-331. *Frederiksberg Kommune. Kommunalrepræsentationens / Kommunalbestyrelsens Forhandlinger*, 1907-08 s. 18-21, 25-34, 42-47, 54-55, 66-69, 172-173, 184-189, 1909-10 s. 26-27, 30-31, 36-37, 90-91, 100-101, 108-109, 256-257, 1910-11 s. 4-5, 16-17, 28-29, 88-89, 102-105, 112-113, 1911-12 s. 166-167, 554-555, 1913-14 s. 146-147, 204-205, 208-209, 242-243, 250-253, 1914-15 s. 62-63, 68-69, 1915-16 s. 24-25, 36-37, 42-43, 54-57, 1916-17 s. 108-109, 146-147, 163, 290-291, 1917-18 s. 198-199, 388-391, 1919-20 s. 14-17, 30-31, 42-45, 80-81, 132-133, 150-151, 164-165, 264-265, 1920-21 s. 156-157, 166-167, 222-223, 1921-22 s. 44-45, 108-109, 1922-23 s. 430-431, 1923-24 s. 200-201, 1925-26 s. 100-101, 1933-34 s. 152-153, 1934-35 s. 254-255, 368-369, 1935-36 s. 149, 190-191, 200-201, 1937-38 s. 16, 1939-40 s. 44, 87, 99, 1941-42 s. 206-207, 1945-46 s. 394-395, 414-415, 1948-49 s. 152-153, 246-249, 1949-50 s. 386-387. *Journalsager*, j.nr. 172/1893, 522/1900, 391/1904, A 45/1907, 116/1909-10, 388/1909-10, Ø 12/1910-11, Ø 177/1910-11, Ø 166/1911-12, 617/1913/14, Ø 22/1914-15, 666/1916-17, 470/1919-20, 177/1921-22, 330/1923-24, 73/1939-40, 121/1936-37, 559/1949-50, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]. *Journalsager*, j.nr. 4.1, 1904-1953, 29, 1927-1929, 42, 1902-1946, 41.1, 1907-1953, 42.2, 1903-1950, 42.3, 1889-1973. *Sekretariatet / Den tekniske Forvaltning* [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202]. *Byggesager*, j.nr. 188/1884, Martz. nr. 41a-42b, 1862-1964, 74a, 1904-1929 Bygningsinspektoratet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1200]. J.nr. 49, 1911-1912, Forvaltningen af de kommunale værker [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1213].

Rådhuset i støbeskeen, 1929-1941

Af Henning Bro

Kun 10 år efter, at Frederiksbergs første rådhus på Howitzvej blev taget i brug i 1886, fremkom de første idéer til en ny og større afløser. De følgende årtier bragte andre forslag på banen, men først omkring 1930 modnedes tanken for alvor i kommunens forvaltning og i kommunalbestyrelsen. Der skulle dog opstilles talrige løsningsforslag og gå over et helt årti, inden den endelige beslutning blev taget i 1941.

Dette kapitel følger den lange beslutningsproces, der lå forud, og selve vedtagelsen af opførelsen af rådhuset i 1941. I forbindelse hermed belyses baggrunden for beslutningerne og de mange forslag, der fremkom i perioden. Endelig kastes der lys over den administrative organisering af byggeprojektet i 1941 samt de ekspropriationer, der gennemførtes, inden man kunne påbegynde rydningen af rådhusgrunden og selve byggearbejdet.

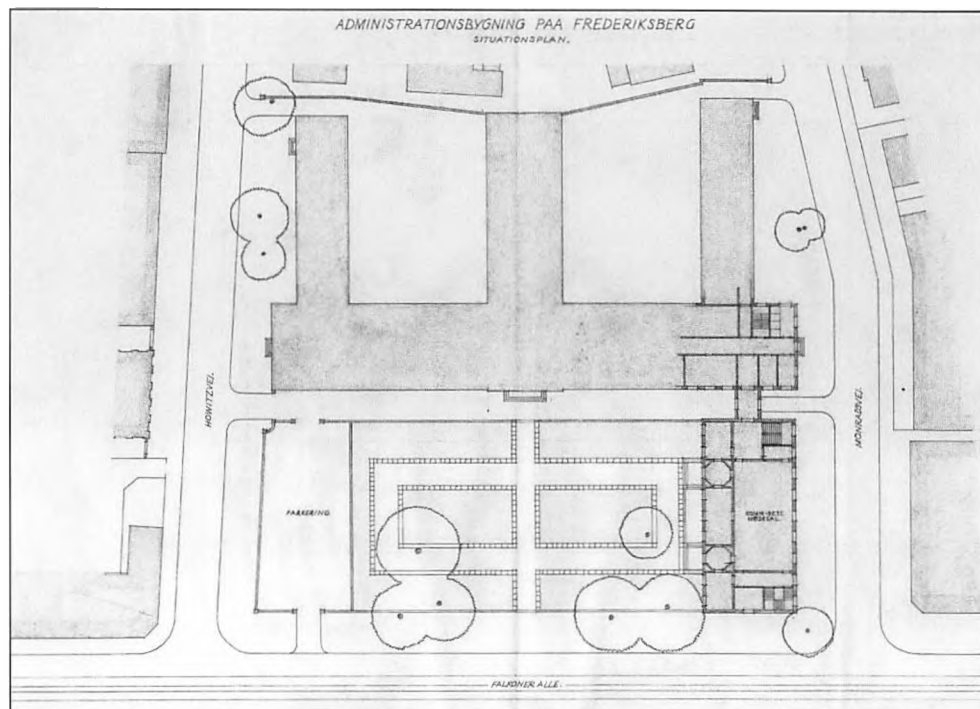
Idéen modnes

Ud over mindre lejede lokaler var den kommunale forvaltning i 1930 placeret fire steder i byen. Rådhuskomplekset ved Howitzvej / Falkoner Allé rummede selve rådhusbygningen, brandstationen, kommunalbestyrelsens forskellige mødelokaler og den juridiske og økonomiske forvaltning, mens skattedirektoratet optog hele arealet i den gamle skole på Falkoner Allé. Den tekniske Forvaltning og den langt mindre Kulturelle Forvaltning delte den forholdsvis store administrationsbygning på Mynstersvej 5. Forvaltningen af de kommunale Værker havde til huse i kontorlokaler på Hortensiværket og i en tilhørende villa og administrationsbarak. Endelig delte Forsørgelsesvæsenet og Hospitalskontoret administrationsbygningen på Frederiksberg Hospital ved Nordre Fasanvej.

Selv om der ved kommunens forvaltningsbygninger og -lokaler i de tre første årtier efter århundredskiftet nærmest hvert år var gennemført større eller mindre ombygninger og udvidelser, var forholdene langt fra tilfredsstillende. Mest akut var problemerne i de lokaler, der på Hortensiværket var stillet til rådighed for Forvaltningen af de kommunale Værker. I en indstilling til Budgetudvalget stillede forvaltningen således i maj 1929 forslag om opførelse af selvstændig administrationsbygning til denne og pegede med hensyn til kontorerne på værket i utilslørede vendinger på de helt utilstrækkelige pladsforhold som følge af det forøgede antal arbejdsopgaver, kontorlokaler uden direkte dagslys og opvarmning, uegnede lokaler til borgerbetjeningen samt betydelig brandfare. På samme tidspunkt kunne Den økonomiske Forvaltning i en ledsagende indstilling til udvalget påvise næsten tilsvarende problemer i Forsørgelsesvæsenet, Skattevæsenet, Kasse- og regnskabsafdelingen samt Bolig- og ejendomskontoret og foreslog inddragelse af flere eksisterende bygninger til kontorer. Skolen på Howitzvej og de lokaler, der i det gamle rådhus på Howitzvej ville blive ledige efter brandstationens flytning, blev nu bragt i spil.

Med de massive problemer, som store dele af forvaltningen stod overfor, besluttede Budgetudvalget 24. juni 1929 at lade Den tekniske Forvaltning udarbejde en skitseplan med overslag over anlægs- og driftsudgifter til en administrationsbygning for hele den kommu-

PROJEKT I fra 1930 med den særlige bygning til kommunalbestyrelsens mødesal og udvalgsværelser. På trods af det noget "påklistede" præg en noget mere helstøbt løsning end det oprindelige PROJEKT I, idet man kom af med de forstyrrende ældre bygninger foran og fik en lille beplantet plads foran bygningskomplekset. (Journalsøg, j. nr. 42 (Administrationsbygningen), 1930-1936, Sekretariatet/ Den tekniske Forvaltning. [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202]).

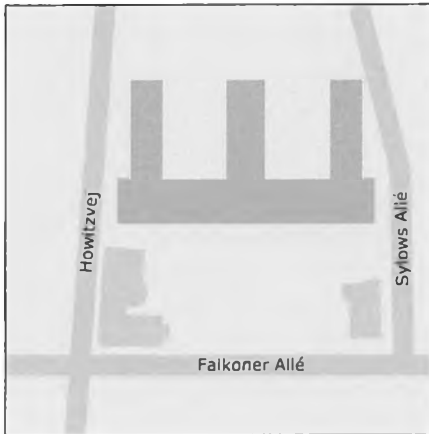
nale forvaltning samt mødelokaler til kommunalbestyrelsen. Rådhuset skulle rejses på grunden mellem Howitzvej, Falkoner Allé og Sylows Allé og ville dermed omfatte det gamle rådhuskompleks samt Skolen på Howitzvej. Kommunen ejede selv grunden og undgik dermed udgifter til ekspropriation, og med denne placering ville bygningen få en beliggenhed i hjertet af Frederiksbergs centrum – lige ud til hovedgaden Falkoner Allé og tæt ved stationen og det nye kompleks af statslige og kommunale institutioner længere oppe ad Howitzvej. Med beslutningen havde Budgetudvalget taget det første skridt på den lang vej frem mod det rådhus, der endelig stod færdigt knapt et kvart århundrede efter.

I foråret 1930 forelå Den tekniske Forvaltnings skitseplan for et nyt rådhus. Skitseplanen - Projekt I - blev den første af i alt seks rådhusplaner, som Den tekniske Forvaltning fremlagde i årene 1930-1933, og blev ved den efterfølgende politiske forelæggelse direkte sammenkædet med den betænkning om en reorganisering af kommunens forvaltningsstruktur, som kommunaldirektøren havde afgivet i februar 1930. Planen bibeholdt i første omgang det gamle rådhus på hjørnet af Falkoner Allé og Howitzvej og villaen ved Sylows Alle, mens Skattevæsenets bygning skulle nedrives. Derved ville der blive skabt en forplads ud mod Falkoner Allé, og bag denne og det gamle rådhus og villaen ved Sylows Allé opererede skitseplanen med en firetages E-formet bygning bestående af en hovedfløj ud mod forpladsen samt tre vestvendte bagvedliggende tværfloje. Dels to smalle gadefloje med sidekorridorer langs Howitzvej og Sylows Allé, dels en bred midterfløj med midterkorridor mellem to gadefloje. I det indre var bygningens kontoropdeling nøje afstemt i forhold til den forvaltningsstruktur, som kommunaldirektøren lagde op til i sin betænkning.¹

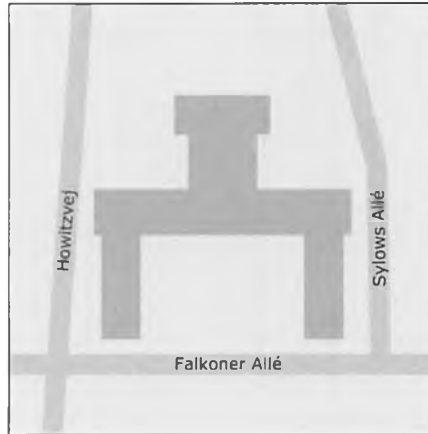
Til behandling af skitseplanen og kommunaldirektørens betænkning nedsattes den 7. april 1930 et særligt fællesudvalg bestående af repræsentanter fra Budgetudvalget og Magi-

Den tekniske Forvaltnings rådhusprojekter, 1930-1933

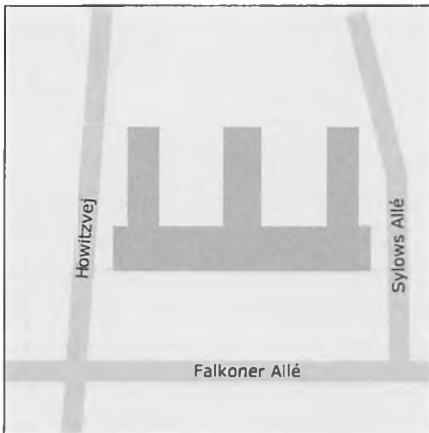
PROJEKT I Foråret 1930

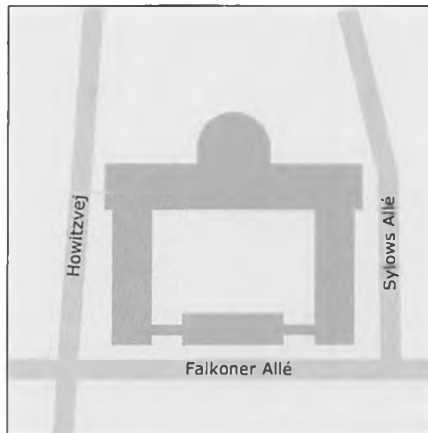
PROJEKT IV Sommeren 1931

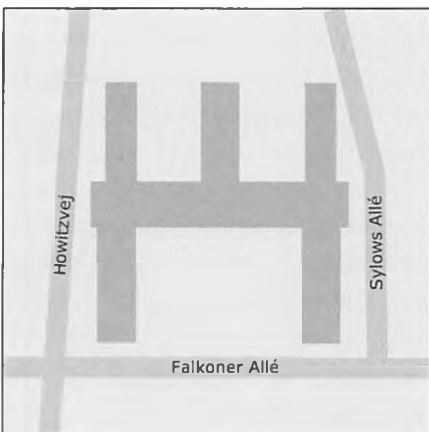
PROJEKT II Vinteren 1930

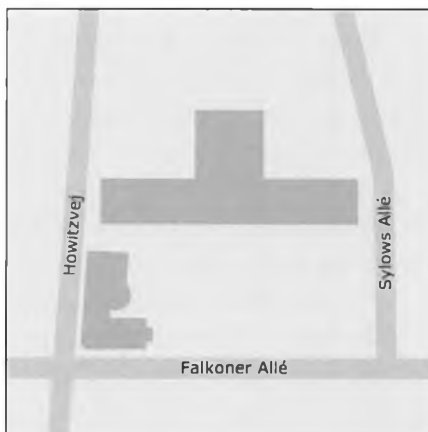
PROJEKT V Vinteren 1931

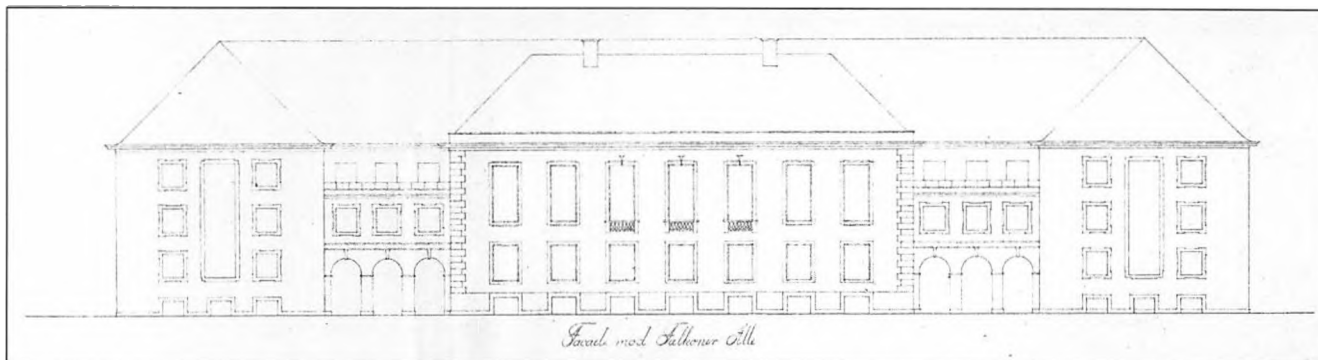
PROJEKT III Vinteren 1930

PROJEKT VI Sommeren 1933

Bearbejdet af Henrik Madelung-Petersen, Frederiksberg Kommune, efter plantegninger i journalsag, j. nr. 42 (Administrationsbygningen), 1930-1936, Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202].

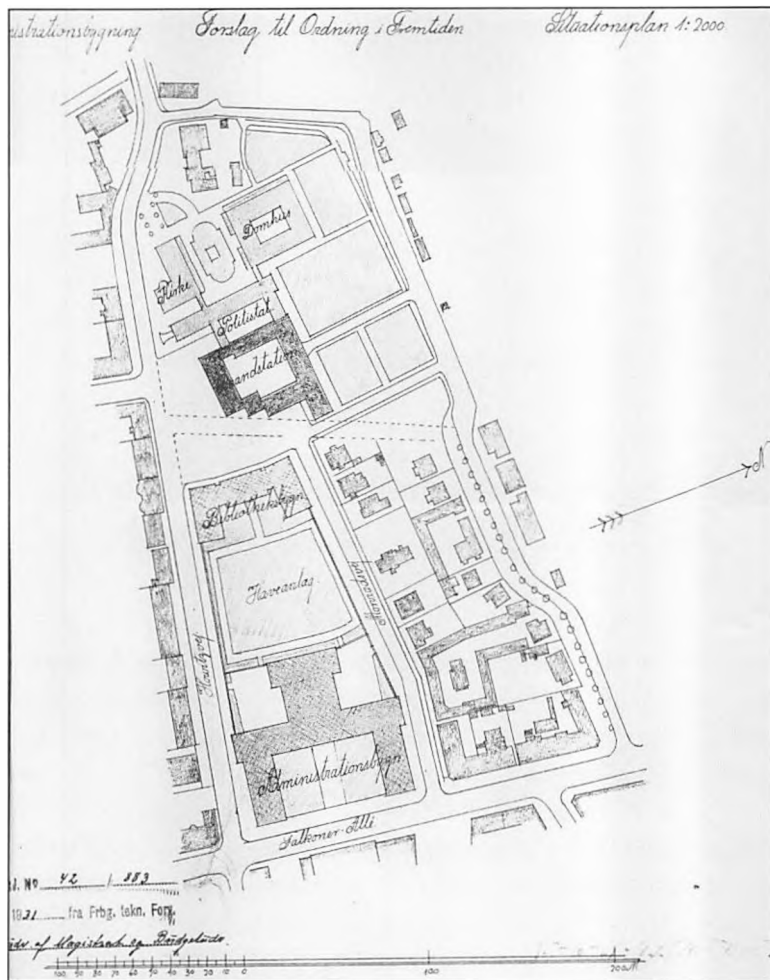

På trods af den herskende funktionalisme valgte Den tekniske Forvaltning den mere monumentale neoklassicisme ved facadeudformningen af de seks rådhusprojekter, der fremlagdes i årene 1930-1933. Her er østfacaden ved PROJEKT V taget som eksempel. Ud mod Falkoner Allé bestod komplekset af en selvstændig bygning med mødesal for kommunalbestyrelsen og udvalgsværelser. Bygningen var forbundet med nord- og sydfløjene med lavere fløje, der i stueetagen var gennembrudt af buegange, hvorved der blev skabt et indblik til den indre rådhusgård. (Journalsag, j. nr. 42 (Administrationsbygningen), 1930-1936. Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202]).

straten. Fællesudvalget, der i de følgende 11 år kom til at behandle de talrige rådhusprojekter, der fremsattes igennem perioden, og dermed i realiteten blev et permanent Rådhusudvalg, tog i første omgang ikke direkte stilling til skitseplanen og anmodede i stedet forvaltningsdirektørerne om at afgive en udtalelse om planen.

Forvaltningsdirektørerne erklærede sig i den efterfølgende udtalelse tilfredse med skitseplanens hovedtræk og anslog, at kommunen i forhold til udgifterne alene til den helt nødvendige administrationsbygning til værkernes forvaltning og de påkrævede bygningsændringer ved det gamle rådhuskompleks og på Skolen på Howitzvej, kun ville blive påført en årlig merudgift på 15.000 kr. ved gennemførelse af en samlet rådhusløsning. Selv om direktørerne leverede stærke argumenter for denne løsning, kom sagen ikke videre i løbet af foråret, idet Fællesudvalget ønskede, at Den tekniske Forvaltning udarbejdede supplerende skitser til en festsal eventuelt ved overdækning af en af gårdene, og mødelokaler for kommunalbestyrelsen, enten på fjerdesalen i bygningen eller i en selvstændig bygning foran hovedfløjen på forpladsen ud mod Falkoner Allé.

En snarlig løsning på bibliotekets helt utilstrækkelige lokaleforhold i træbarakken på Jernbanestien førte til, at rådhusagen tog en ny drejning i sommeren 1930. Fællesudvalget anmodede nu Den tekniske Forvaltning om nye planer, hvor Hovedbiblioteket skulle indrettes i en del af rådhuset, og pegede selv på muligheden for at gøre gadefløjene i den E-formede bygning bredere og indrette disse med midterkorridorer. I løbet af vinteren 1930-31 fremlagde forvaltningen to forslag. Det ene - Projekt II - var helt i overensstemmelse med den mulighed, Fællesudvalget havde peget på, og anbragte Hovedbiblioteket på 2. og 3. sal i gadefløjen mod Sylows Allé, mens det andet forslag - Projekt III - var udformet som det oprindelige forslag - Projekt I - dog med to mod øst fremspringende fløje langs Sylows Allé og Howitzvej, således at der ud til Falkoner Allé opstod en plads omsluttet af disse fløje og at Hovedbiblioteket fik rådighed over hele fløjen langs Sylows Allé. Begge forslag havde anbragt kommunalbestyrelsens mødelokaler i den midterste tværfloj, og i det ydre var bygningerne udformet som monumentale neoklassicismiske huse.

I Den tekniske Forvaltnings rådhusprojekt II-V var der indbygget forskellige løsninger på den meget akutte mangel på lokaler til hovedbiblioteket. Mens Projekt II pegede på en placering af biblioteket i selve rådhusbygningen, rummede Projekt III-V forslag til en selvstændig biblioteksbygning. Forvaltningen forestillede sig seks forskellige placeringer af bygningen. Enten som en selvstændig fløj langs Sylows Allé i PROJEKT III eller i samme projekt som en selvstændig bygning placeret lidt længere nede ad alléen. I forhold til PROJEKT IV foreslog man bygningen placeret umiddelbart vest for rådhuset og adskilt fra dette med et mindre haveanlæg eller som vist her ud til jernbanestuen mellem Howitzvej og Sylows Allé. Nok den mest tiltalende løsning, idet der mellem rådhuset og biblioteket skulle anlægges et større haveanlæg. Herved ville de nye bygninger samtidig på en harmonisk måde indgå i den eksisterende institutionsbebyggelse – domhuset, politigården og brandstationen. Den femte placering blev den vi kender i dag, mellem Brandstationen og Solbjergvej, mens det sjette forslag pegede på en placering på Falkoner Allés østside over for Sylows Allé. (Journalsag, j. nr. 42 (Administrationsbygningen), 1930-1936, Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202]).

I den efterfølgende høring i de øvrige forvaltninger blev de to nye rådhusprojekter mødt med meget betydelig skepsis i Den kulturelle Forvaltning. Viceskoledirektør Sofus Franck, som på det tidspunkt stod for den øverste ledelse af biblioteksvæsenet, afviste blankt det lille og indeklemt bibliotek i Projekt II og krævede meget betydelige udvidelser og ændringer af biblioteksløsningen i Projekt III. Efter Francks opfattelse stillede et hovedbibliotek betydelige arealkrav og måtte indrettes i en selvstændig bygning, hvor der på den omkringliggende grund skulle være mulighed for yderligere udvidelser. Den kulturelle Forvaltnings kritik var ikke uden virkning, og i foråret 1931 krævede Fællesudvalget, at Den tekniske Forvaltning revurderede hele rådhus sagen og samtidig undersøgte muligheden for, dels at erhverve nabogrundene ved det gamle rådhuskompleks dels at anbringe Hovedbiblioteket i dets egen bygning på en selvstændig grund.

Resultatet blev, at forvaltningen hen på sommeren 1931 kunne fremlægge modeller og skitser til en selvstændig biblioteksbygning bestående af en langstrakt hovedfløj med en vinkelret liggende bred midterfløj. I forhold til de tidligere fremsatte rådhusprojekter krævede placeringen af biblioteksbygningen på en selvstændig grund med udvidelsesmuligheder dog en hel eller delvis inddragelse af ejendomme i karréen Howitzvej, Falkoner Allé, Sylows Allé

og Jernbanestien. Forvaltningen forestillede sig således i det ene delforslag, at biblioteksbygningen blev sammenbygget med, og dermed kom til at ligge i forlængelse af, gadefløjjen i rådhuskomplekset i Projekt III, mens den i det andet delforslag helt adskiltes fra Projekt III's bygninger og i stedet blev anbragt på en grund længere oppe ad Sylows Allé.

Da Den tekniske Forvaltning selv fandt karréplanen ved de to foreslåede placeringer af Hovedbiblioteket for uæstetisk og samtidig mente, at lysforholdene i rådhuset i Projekt III ville blive for ringe som følge af de smalle gårde, fremlagde forvaltningen endnu et forslag til en rådhusbygning - Projekt IV - samt yderligere udkast til anbringelse af biblioteksbygningen. Hovedfløjen og de to fremspringende fløje ud mod Falkoner Allé var opretholdt i det nye rådhusprojekt, mens de tre vestvendte tværfløje fra de tidligere projekter blev samlet i én bred sidefløj med en i to etager gennemgående hal med ovenlys i midten af bygningen, kontorer langs siderne og for enden af fløjen en mødesal for kommunalbestyrelsen, ligeledes i to etagers højde. I forhold til dette kompleks opererede forvaltningen med tre mulige placeringer af Hovedbiblioteket: Dels den, der skulle blive den blivende plads mellem Brandstationen og jernbanelinjen, dels på et areal umiddelbart vest for rådhuskomplekset og adskilt fra dette af et lille anlæg, dels helt fremme ved Jernbanestien, mellem Howitzvej og Sylows Allé, hvorved der skabtes et stort haveanlæg frem mod rådhuset og en tiltalende sammenhæng mellem dette og de øvrige offentlige institutioner ved Howitzvej.

Som følge af de betydelige udgifter til ekspropriation af de nødvendige grundarealer ønskede Fællesudvalget dog ikke at gå videre med Den tekniske Forvaltnings seneste forslag og sendte på ny rådhus sagen tilbage til forvaltningen, idet man fra udvalgets side nu ønskede skitser til et mere monumentalt firefløjet anlæg og andre alternativer til anbringelsen af Hovedbiblioteket. Det næste rådhusforslag - Projekt V - som forvaltningen kunne fremlægge i december 1931, var som de tidligere forslag holdt inden for det eksisterende rådhuskompleks' areal og i neoklassicismisk byggestil og bestod af en firefløjet bygning med en rektangulær gård og tre regulære kontorfløje mod nord, syd og vest – vestfløjen dog påført et ejendommeligt halvcirkelformet bygningslegeme mod vest. Den selvstændige østfløj mod Falkoner Allé rummede mødesal for kommunalbestyrelsen og udvalgsværelser og var med nord- og sydfløjene forbundet med lavere fløje, der i stuetagen blev gennembrudt af buer, således at der skabtes et indblik til rådhusgården. Selve biblioteksbygningen var foreslået placeret på Falkoner Allés østside lige over for Sylows Allé.

Heller ikke Projekt V nåede videre i det politiske system. Bibliotekssagen fandt i 1932 og foråret 1933 sin endelige løsning med beslutningen om opførelsen af det nuværende Hovedbibliotek, og Fællesudvalget stillede på samme tid hele rådhus sagen i bero og koncentrerede sig i stedet om midlertidigt at genanvende Brandvæsenets tidligere del af rådhuset på Howitzvej til kontorformål. Pladsmangelen i navnlig Skattevæsenet og Forvaltningen af de kommunale Værker var dog stadig uløst, og da det var nødvendigt at etablere lokaler til det nye Socialkontor, som skulle oprettes i forbindelse med socialreformens ikrafttrædelse i efteråret 1933, genopstod rådhus sagen i reduceret form i sommeren 1933, hvor Den tekniske Forvaltning fremlagde fornyede planer - Projekt VI.

I første omgang skulle det gamle rådhus på Falkoner Allé / Howitzvej blive stående og alene anvendes til kommunalbestyrelsens mødelokaler og Sekretariatets kontorer, mens brand-

væsenets gamle garager og Skolen på Howitzvej samt Skattevæsenets bygning mod Falkoner Allé skulle nedrives for at give plads for en bagvedliggende lang administrationsbygning med en mod vest fremskudt sidefløj. Herved ville der være skabt de nødvendige lokaler til Socialkontoret, og ikke mindst fundet en løsning på de meget trængte forhold i Forvaltningen af de kommunale Værker og Skattevæsenet og Kasse- og regnskabsafdelingen, ligesom der også blev plads til kontorer for Den kulturelle Forvaltning. Den tekniske Forvaltning skulle foreløbig blive på Mynstersvej 5, men forvaltningens Projekt VI, der i realiteten var en genoplivning af forvaltningens Projekt IV fra sommeren 1931, rummede mulighed for, senere at påføre to mod øst fremspringende fløje frem mod Falkoner Allé, hvorved hele kommunens forvaltning og kommunalbestyrelsen kunne samles i én bygning – et rådhus.²

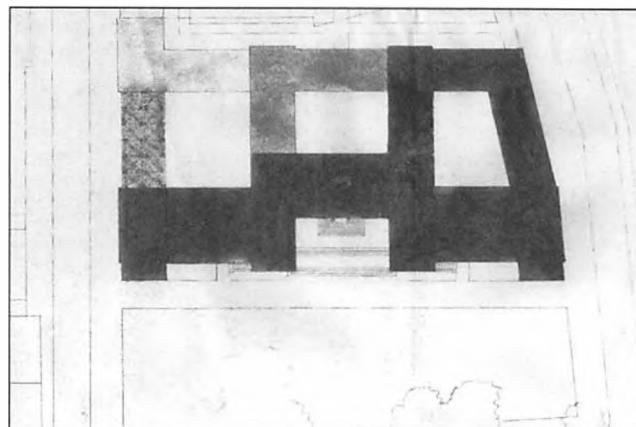
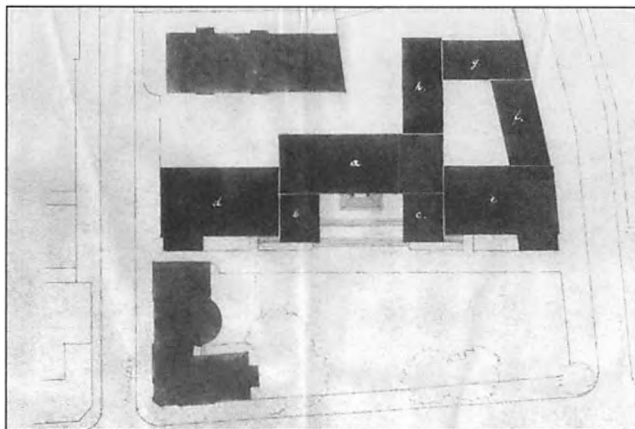
Konkurrencen i 1936

Med fremlæggelsen af Projekt VI havde Den tekniske Forvaltning skitseret muligheden for, at en samlet rådhusløsning kunne gennemføres i flere faser. Selv om Fællesudvalget i første omgang veg tilbage for at kaste sig ud i et større byggeri og i stedet i 1933 og 1934 besluttede at løse Socialkontorets lokalebehov ved, efterhånden at inddrage hele Skolen på Howitzvej til formålet, var tanken om, på et tidspunkt at opføre et egentligt rådhus, modnet så meget, at Fællesudvalget i foråret 1935 valgte at gå videre med fasemodellen og sætte en arkitekt uden for den kommunale forvaltning på sagen.

Arkitekt G.B. Hagen fik opgaven og kunne forholdsvis hurtigt fremlægge sine planer. I første omgang forestillede Hagen sig, at der opførtes en gavlbygning ud til Sylows Allé til Skattevæsenet og en næsten tilsvarende bygning til Forvaltningen af de kommunale Værker ud til Howitzvej mellem det gamle rådhus og Socialkontoret. De to fireetages bygninger kunne eventuelt suppleres med en højere seksetages midterfløj med hovedindgang, og hvis der blev behov for det, kunne der tilføjes stadig flere fløje til komplekset, som med tiden ville fremstå som et fuldstændigt rådhus. I det ydre var Hagens rådhusprojekt udformet, så tanken automatisk blev henledt på Frederiksberg Slot. Bygningerne skulle opføres på en sokkel af natursten og have kobbertag og gule pudsede facader med vinduer og døre indsat i profilerede naturstensindfatninger.

Efter modtagelsen af Hagens projekt afgav Den tekniske Forvaltning på Fællesudvalgets anmodning i forsommeren 1935 en for en kommunalforvaltning usædvanlig kritisk erklæring. Selve bebyggelsesmåden var "vilkårlig" og medførte "skævhed i planen og gårdanlæggene". Den springende etagehøjde på bygningens forskellige fløje gav et uensartet præg, og der var sket en så betydelig sammenpresning af bygningerne og gårdene, at fremtiden ville "stå uforstående over for den udviste ringeagt med hensyn til luft og lys i komplekset". Facadeløsning blev betegnet som "et misgreb" og "en pastiche over et klassisk og ukrænkeligt bygningsværk fra enevældens tid". Samlet konkluderede forvaltningen, at der var tale om en "uheldig løsning af boligforholdene for kommunens administration" og at økonomien i foretagendet ville "medføre alvorlige skuffelser".

Da Den tekniske Forvaltnings projekter fra den første del af 30'erne ikke havde ført til et brugbart resultat, og under indtryk af forvaltningens stærke kritik af Hagens projekt og af,

Arkitekt Hagens stærkt kritiserede projekt fra foråret 1935. Til venstre den foreløbige løsning: Det gamle rådhus og Socialkontoret (Tidl. Skolen på Howitzvej) – bygningerne uden bogstaver – bliver indtil videre stående og bygning d (Forvaltningen af de kommunale Værker) og bygning e (Skattevæsenet) opføres umiddelbart evt. i kombination med midterbygningen; a-c. Efter behov påklistres bygningerne f-h. Til højre det "endelige rådhus". De gamle bygninger er nedrevet og bygningerne a-h har fået tilføjet yderligere flere fløje. Ikke underligt, at Den tekniske Forvaltning talte af karsken bælg og at Fællesudvalget efter de mange forslag fra forvaltningen nu valgte at lade fire uafhængige arkitekter give deres bud på en løsning af problemet. (Journalsag, J.nr. 121 I-III, 1936-37, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv]).

at man allerede havde entreret med en udenforstående arkitekt, besluttede Fællesudvalget at udskrive en bunden konkurrence mellem nogle af kommunen udvalgte arkitekter. Programmet, der havde været til høring i Akademisk Arkitektforenings Konkurrenceudvalg, og dermed nøje fulgte de formelle regler for offentlige arkitektkonkurrencer, blev udsendt i sensommeren 1935 og byggede på den tidligere afprøvede fasemodel. Arkitekterne skulle således levere tegninger til en administrationsbygning, der rummede Skattevæsenet og værkernes forvaltning og udgjorde et afsluttet hele, såfremt kommunen udskød eller helt opgav at opføre et egentligt rådhus og i stedet lod det gamle rådhus og Socialkontoret blive stående. Herudover skulle arkitekterne udarbejde tegninger til et samlet rådhuskompleks, der kunne huse hele kommunens forvaltning og kommunalbestyrelsens lokaler og hvori administrationsbygningen indgik som et naturligt element. Kommunalbestyrelsens lokaler skulle have en indre og ydre udformning, "så de på en værdig måde kunne tjene til sæde for kommunens øverste ledelse og repræsentation udadtil", mens administrationens kontorer burde være "af mere fordringsløs karakter".

Til selve konkurrencen indbød kommunen arkitekterne B. Helweg-Møller, G.B. Hagen, Henning Hansen og A. Wittmaack / V. Hvalsøe, og til vurdering af de indkomne projekter nedsattes et bedømmelsesudvalg bestående af kommunalbestyrelsesmedlemmerne Einer-Jensen, Anker Petersen, P. Ramm, Sven Røgind og C.F.J. Sven samt arkitekterne Vilhelm Lauritzen og E. Monberg udpeget af Akademisk Arkitektforening. Udvalget afgav i januar 1936 sin bedømmelse, hvori det blev fastslået, at alle forslag indeholdt de ønskede afdelinger og smukke og titalende detaljer, men at interessen havde samlet sig om B. Helweg-Møllers og Henning Hansens projekter.

B. Helweg-Møller havde i sit projekt rykket byggelinjen på hele Falkoner Allés vestside fra Sylows Allé til Smallegade, således at forhaverne i Allégade kunne føres frem til det nye

Danske rådhus i det 20. århundrede

1900-1970

Med den offentlige sektors vækst og de yderligere opgaver, der blev lagt på kommunerne som følge af den fortsatte industrialisering og urbanisering, voksede byernes kommunale forvaltninger kraftigt op igennem det 20. århundrede. Købstadskommunernes ældre rådhus afløstes i nogle tilfælde af helt nye og større bygninger som Århus funktionalistiske rådhus opført i slutningen af 30'erne efter tegninger af Arne Jacobsen og Erik Møller. I andre tilfælde nøjedes man med at udvide de eksisterende rådhus, opføre supplerende administrationsbygninger, eller at forlægge forvaltningen til spredte lokaler rundt om i byen.

I landkommunerne havde sognerådsformanden i reglen klaret kommunens administration hjemme fra dagligstuen, men med den store socialreform i 1933 stilledes der krav om, at store sognekommuner skulle etablere et socialkontor med fast åbningstid. På dette grundlag opstod efterhånden en sognekommunal forvaltning, og mange landkommuner måtte skride til opførelse af kommunkontorer til administrationen og mødelokale for sognerådet. Haslev-Freerslev kommunekontor fra 1934 er et af eksemplerne.

Efterhånden som København og Frederiksberg blev udbygget bredte Hovedstaden sig efter år 1900 ud i landkommunerne, først mod nord og nordvest og siden mod vest og sydøst. Allerede i 20'erne fik Gentofte en kommunal status, der mindede om købstædernes, og fra 1952 fik alle landkommuner i Københavns Amt og nogle kommuner i de tilstødende amter "Gentofte-status". Forstadskommunernes vokseværk førte til en stribe af rådhusbygninger i mellemkrigstiden og i den første efterkrigstid. Gentofte var først med sit neoklassicistiske rådhus fra 1936.

Efter 1970

Med industrialiseringen og urbaniseringen op gennem det 20. århundrede var landkommunerne i stigende grad blevet affolkede, mens købstadskommunernes bebyggelse havde bredt sig ind over de tilstødende landkommuner. Med et samtidigt behov for at udlægge flere af den hastigt voksende offentlige sektors opgaver til de lokale kommunale myndigheder ophævede kommunalreformen fra 1970 skellet mellem sogne- og købstadskommuner og sammenlagde de 89 købstadskommuner, de godt 1200 sognekommuner og de 25 amtsråds kredse til henholdsvis 277 primærkommuner og 13 amtskommuner. Navnlig i de nye landkommuner og amtskommuner førte det sammen med opgaveudlægningen til en hastig administrativ vækst og en stribe af rådhusbygninger. Et af eksemplerne er rådhuset i Midtdjurs Kommune fra 1972 og Storstrøms Amtsgård i Nykøbing F fra 1971.

Aarhus Rådhus
(Lokalhistorisk Samling i Århus)

Haslev Rådhus
(Haslev Lokalhistoriske Arkiv)

Gentofte Rådhus (Lokalhistorisk Arkiv for Gentofte Kommune)

Midtdjurs Rådhus (Midtdjurs Lokalarkiv)

Amtsrådhuset i Nykøbing F (Museet Falsters Minder)

Kilde: Lisbet Balslev Jørgensen m.fl.: Danmarks Arkitektur, Magtens bolig, København 1979, s. 68-88. Pablo Henrik Llambias: Rådhus, København 1997, s. 31-41 og 99-116. Gerd Bloxham Zettersten: Nordisk perspektiv på arkitektur, Kritisk regionalisering i nordiska stadshus 1900-1955, Stockholm, 2000, s. 53-81.

Trods Den tekniske Forvaltnings voldsomme kritik blev arkitekt G.B. Hagen indbudt til konkurrencen i 1936 og indleverede et projekt, der var en mindre revision af projektet fra 1935. Facadeløsningen var den samme – Frederiksberg Slot skulle stå model. (Tegninger vedr. ny administrationsbygning for Frederiksberg Kommune/ Arkitektkonkurrencen). [Frederiksberg Stadsarkiv, KTP-samlingen]).

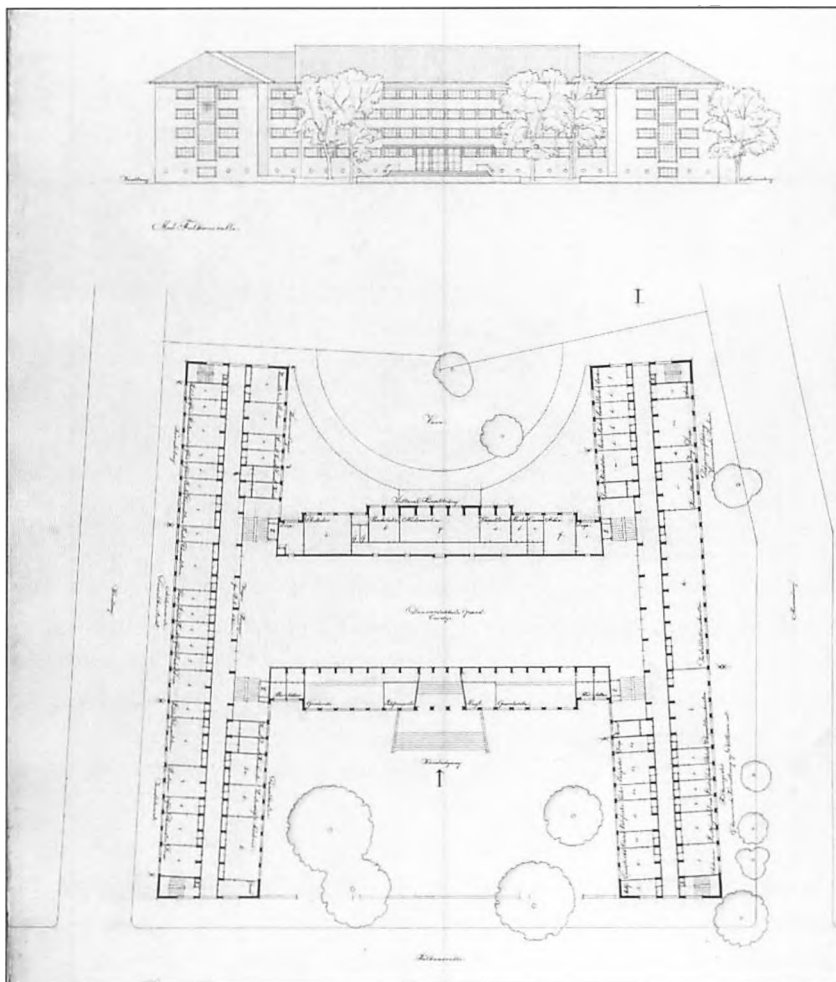

rådhus. Ud til denne tilbageværende byggelinje skulle der opføres en hovedfløj med to smalle sidefløje langs Howitzvej og Sylows Allé, en bred midterfløj mellem og en bagvedliggende vestfløj, hvorved der opstod to indre gårde. På området ud mod Falkoner Allé skulle der opføres en mindre firefløjet blok, således at der dannedes en mindre rådhusplads i flugt med friarealerne ned mod forhaverne ved Allégade. Bygningen havde 4 etager og var holdt i en stram international funktionalistisk stil med næsten fladt tag og facader beklædt med plader af Stevnskridt.³

Bedømmelsesudvalget mente imidlertid, at videreførelsen af forhaverne fra Allégade var for dyr og at selve planen blev uoverskuelig og ville give publikum problemer med at orientere sig i bygningens mange og uregelmæssigt forløbende gange. Modsat forholdt det sig med Henning Hansens projekt, der endog var det billigste af de indkomne forslag og som udvalget enstemmigt vedtog som det bedste.

Arkitektkonkurrencens "andenpræmie" gik til B. Helweg-Møllers projekt, her set fra hjørnet Falkoner Allé og Howitzvej. (Tegninger vedr. ny administrationsbygning for Frederiksberg Kommune/Arkitektkonkurrencen). [Frederiksberg Stadsarkiv, KTP-samlingen]).

Arkitekt Henning Hansen tog "førstepræmien" med sit H-formede projekt.

(Tegninger vedr. ny administrationsbygning for Frederiksberg Kommune/Arkitektkonkurrencen). [Frederiksberg Stadsarkiv, KTP-samlingen]).

Henning Hansen havde udformet sit rådhus som et enkelt H-formet anlæg med fløje langs Howitzvej og Sylows Allé og en tværføj parallelt med Falkoner Allé i en afstand af 30 m fra denne, hvorved der mod øst dannedes en åben plads mod alléen og mod vest et mindre haveanlæg. Tværføjens midterste del, der blev optaget af en fra stuen gennem fire etager gennemgående overdækket hal med omløbende gallerier, nød særlig anerkendelse fra Bedømmelsesudvalget, der bemærkede, at der hermed ville være et godt overblik over bygningens indre og blive skabt et smukt og storslået rum. Tværføjen rummede desuden kommunalbestyrelsens mødesal i 2½ etages højde, Sekretariatet, vielsessal og borgmesterkontor samt lokaler til Den kulturelle Forvaltning, mens de øvrige forvaltningers kontorer og afdelinger blev placeret i gadefløjene. Bygningen skulle have 5 etager og valmet tag uden tårn og beklædes med røde mursten. Mest af alt lignede rådhuset en af de boligkarréer, Henning Hansens havde opført mange af, og var holdt i en traditionel dansk håndværksfunktionalisme.

Efter at Bedømmelsesudvalget havde afleveret sin vurdering, anmodede Fællesudvalget Den tekniske Forvaltning om, i samarbejde med de øvrige forvaltninger at afgive en udtalelse om Henning Hansens vinderprojekt med en beregning af omkostningerne ved opførelsen af

administrationsbygningen og det totale rådhusprojekt. Endelig i sensommeren 1936 forelå forvaltningens udtalelse, der anslog byggeudgiften til godt 4 millioner kr. Samtlige forvaltninger havde kritiske bemærkninger og forslag til større eller mindre forandringer i planen. Den tekniske Forvaltning fandt desuden, at kommunalbestyrelsens lokaler havde fået en alt for beskednen placering ud mod den vestvendte baggård, og at hallen var for stor og høj og ville virke "halvtom og uhyggelig". Forvaltningen bemærkede, at det H-formede anlæg bevirkede, at et stort antal kontorer lå mod nord eller i slagskygge i kontortiden og konkluderede kort og godt, at projektet "ikke egner sig til gennemførelse i den foreliggende skikkelse".⁴

"En smuk løsning" eller "Et stykke naivt husflid"

Ud over de mange kritisable forhold var det for Fællesudvalget nok så afgørende, at Den tekniske Forvaltning havde påvist, at Hennings Hansens forslag ikke kunne gennemføres i de to faser, som var en af forudsætningerne for at gå videre med projektet. Hertil kom, at der efterhånden var udbredt enighed om, at grunden ved Falkoner Allé var for lille til et større og hensigtsmæssigt rådhusbyggeri, og at det kunne blive vanskeligt at gennemføre byggeriet på stedet med en samtidig opretholdelse af administrationen i de eksisterende bygninger. Fællesudvalget henlagde derfor i efteråret 1936 rådhusagen, der først blev genoptaget, da den nogle år efter blev kædet sammen med udvidelsen af Smallegade.

Spørgsmålet om gadens udvidelse havde været på dagsordenen flere gange siden år 1900, og omkring 1935 var Den tekniske Forvaltning nået frem til, at udvidelsen ville kræve sanering af alle udtjente ejendomme i karréen Allégade, Smallegade, Andebakkestien og Frederiksberg Bredegade, og den havde udarbejdet skitser til områdets bebyggelse med

Vicedirektør Frode Nielsens model af det foreslåede rådhusbyggeri og udkastet til de byplanmæssige dispositioner i hele området mellem Frederiksberg Have mod syd og jernbanelinjen mod nord. Til højre ses rådhuskompleksets to blokke med de karakteristiske forbindelsesbroer. På det trekantede areal foran den vestvendte rådhusfacade ligger rådhuset og syd for Bredegade rådhushaven med Andebakkedammen og "Den gamle by" med bl.a. to af de genopførte landsteder - Møstings Hus og Ludvigs Minde. Mod syd løber rådhushaven sammen med Frederiksberg Have. Bemærk Andebakkestien, der flugter med nord-syd akse i Frederiksberg Have og de foreslåede tre passager mellem rådhuskomplekset, institutionerne ved Howitzvej og den gamle banegård længere mod nord. (Frederiksberg Stadsarkiv).

sydvendte åbne trefløjede femetages boligblokke. Planerne var dog ikke kommet videre, men i de sidste år af 30'erne havde Den tekniske Forvaltnings vicedirektør, cand.polyt. Frode Nielsen i sin fritid fremstillet modeller og skitser til en rådhusbebyggelse på arealet. Projektet blev fremlagt for forvaltningen i sommeren 1939, og i det ledsagende notat argumenterede Frode Nielsen for den nye beliggenhed ud fra områdets centrale placering i byen og i forhold til hovedfærdselslinjerne. Området ville samtidig blive en del af det frederiksbergske bycentrum, der strakte sig frem mod jernbanelinjen, og et rådhus på stedet ville understrege Frederiksbergs eksistens.

Frode Nielsen forestillede sig et femetages neoklassicismisk rådhuskompleks placeret mellem Smallegade og Bredegade, bag den til Allégade beliggende beboelsesejendom, med facade mod vest ved det spidse sammenløb af de to gader. Rådhuset ville dermed stå i naturlig forbindelse med de andre offentlige institutioner på Howitzvej, og som Frode Nielsen udtrykte det "vende sig med sit ansigt mod den besøgende, der kommer udefra fra landet mod staden". Selve bygningen bestod af to firefløjede blokke med sidekorridorer og forbindelsesbroer, der forbandt blokkene i 1. og 2. sals højde. Den mindre og smallere vestre blok, med facade flugtende med Hospitalsvej, skulle rumme en overdækket rådushal, kommunalbestyrelsens mødesal, udvalgsværelser, repræsentationslokaler, borgmesterkontor, vielsessal, Sekretariatet og andre forvaltningskontorer, mens den større østre blok skulle være et rent kontorhus.

Med hensyn til den byplanmæssige løsning af arealanvendelsen uden om rådhuset forestillede Frode Nielsen sig fire større vejgennembrud. Dels nuværende Storm Petersens Vej, der skulle føres ind over rådhusgrunden og under forbindelsesbroerne og derfra videre mod nord over Smallegade, Howitzvej og Sylows Alle frem til jernbanestationen, dels en udvidelse af Hospitalsvejs nordlige del således at der skabtes en åbning til brand- og politistationen, dels en passage mellem Smallegade og Howitzvej ud for Andebakkedammen, dels en forlængning af Andebakkestien mod vest, således at den lå i forlængelse af den nord-syd-gående akse i Frederiksberg Have, hvorved der skabtes en åbning mod slottet. På det trekantede areal ved sammenløbet mellem den smalle og den brede gade skulle der etableres et rådhusortov og i tilslutning hertil, ved nedrivning af ejendomme på Bredegades sydside, en rådhushave, der omsluttede dammen og grænsede op til Frederiksberg Have. I rådhushaven kunne der med tiden opstå en frederiksbergsk udgave af Den Gamle By som den i Århus, idet ældre historiske huse, der måtte vige for vej- og gadeudvidelser, kunne genopføres på grunden og ved Hassagers Kollegium. Til at begynde med kunne man i forbindelse med Smallegades udvidelse starte med at genopføre Møstings Hus på stedet.

I den første tid foretog Den tekniske Forvaltning sig ikke videre med Frode Nielsens projekt, men efter at den fremtrædende politiker, senere borgmester, Aksel Møller under kommunalbestyrelsens budgetdebat i efteråret 1940 fremsatte tanken om at påbegynde et rådhusbyggeri, blev projektet underkastet en nærmere behandling i forvaltningen. I en række interne notater erklærede den nyoprettede Byplanafdeling og Arkitektafdelingen, der havde stået bag en meget betydelig del af kommunens byggerier, sig tilfredse med den nye placering af rådhuset, men anbefalede i stedet, at rådhuset blev udformet som en større samlet bygningsblok og fik facade mod øst til Allégade og dermed vendte sig mod byens centrum og vigtigste gadekryds, eller som det blev udtrykt "mod den by, det skal tjene som

rådhus". I den endelige indstilling til Fællesudvalget valgte forvaltningen imidlertid at anbefale Frode Nielsens projekt som grundlag for de videre overvejelser, men påpegede dog i et tillægsnotat til udvalget, at der for næsten samme pris, knap 9 millioner kr., kunne opføres en østvendt firefløjet bygning med facade mod Allégade.

På mødet den 3. februar 1941 tog Fællesudvalget den skelsættende beslutning at opføre et rådhus mellem Bredegade og Smallegade, men af hensyn til de betydelige udgifter, der ville medgå til ekspropriation af ejendommen ud til Allégade, valgte udvalget Frode Nielsens skitseprojekt som grundlag for det videre arbejde. Vinderen af konkurrencen i 1935 skulle antages som ledende arkitekt, og Fællesudvalget pålagde forvaltningen at indlede forhandlinger med Henning Hansen og at påtage sig bygherreledelse og indsætte Frode Nielsen som konsulent.

Selv om pressen blev orienteret om hovedlinjen i Fællesudvalgets beslutning, var en række enkeltheder åbenbart sivet ud, og i de første to uger af februar beskæftigede Hovedstadspressen sig intenst med rådhuspørgsmålet og Frode Nielsens projekt. Store dele af pressen lige fra Socialdemokraten over Berlingske Tidende til Nationaltidende gav grundige og nøgterne beskrivelser, og reaktionerne kunne i det store og hele sammenfattes i Børsens konklusion: "i alle henseender en smuk løsning". Selv om Politiken bemærkede, at det nye rådhus "ligger med ryggen til den egentlige frederiksborgske bykerne", stillede bladet sig i de første artikler positivt over for planerne og understregede navnlig beskæftigelseshensynet og Frederiksborgs vilje til at bevare sin selvstændighed og ikke lade sig opsluge af København, men i de følgende dage ændrede redaktionen linjen radikalt.

Politiken lagde således spalteplass til, at en række af tidens førende arkitekter kunne angribe projektet. Både arkitekt Arne Jacobsen og professor, arkitekt Steen Eiler Rasmussen beklagede den byplanmæssige løsning. Det var et fejlgreb at åbne den lukkede Frederiksborg Have mod den stærkt trafikerede Smallegade og etablere en kunstig forlængelse af havens akse. Steen Eiler Rasmussen betragtede det trekantede rådhusstov og rådhushaven med Den Gamle By som et "underligt sammensurium" og karakteriserede hele projektet som "et stykke naivt husflid", og Arne Jacobsen fandt, at rådhuset ville blive holdt "i en underlig vedtagen rådhusstil med fine pilastre, frontoner med ur i midten". Akademisk Arkitektforenings formand, professor Kay Fisker, sluttede sig til disse synspunkter og betegnede projektet som "et brud med en almenyldig arkitekturopfattelse" og som "dilettantisme". Havearkitekt Erik Erstad-Jørgensen brugte betegnelsen "makværk" og Povl Baumann fandt, at hele projektet var en "forkvaklet og vanskabt løsning". Alle undrede sig over, at man ikke havde kontaktet sagkundskaben i arkitektstanden og ladet en ingeniør udarbejde projektet og mere end antydte, at det var et forsøg på at spare denne udgift til arkitekthonorarer.

Politikens artikler rystede Den tekniske Forvaltning så meget, at samtlige medarbejdere den 10. februar på tro og love måtte underskrive erklæringer om, at de ikke havde videregivet detaljer om projektet til pressen og navnlig til Politiken. Da forhandlingerne med Henning Hansen lige var påbegyndt, og rådhusprojektet på det tidspunkt langt fra var så gennemarbejdet, at det kunne offentliggøres, kom Fællesudvalgets indstilling naturligt nok ikke til behandling på kommunalbestyrelsens møde samme dag, hvad mange pressefolk åbenbart havde ventet, at dømme efter det store fremmøde på tilhørertribunen.

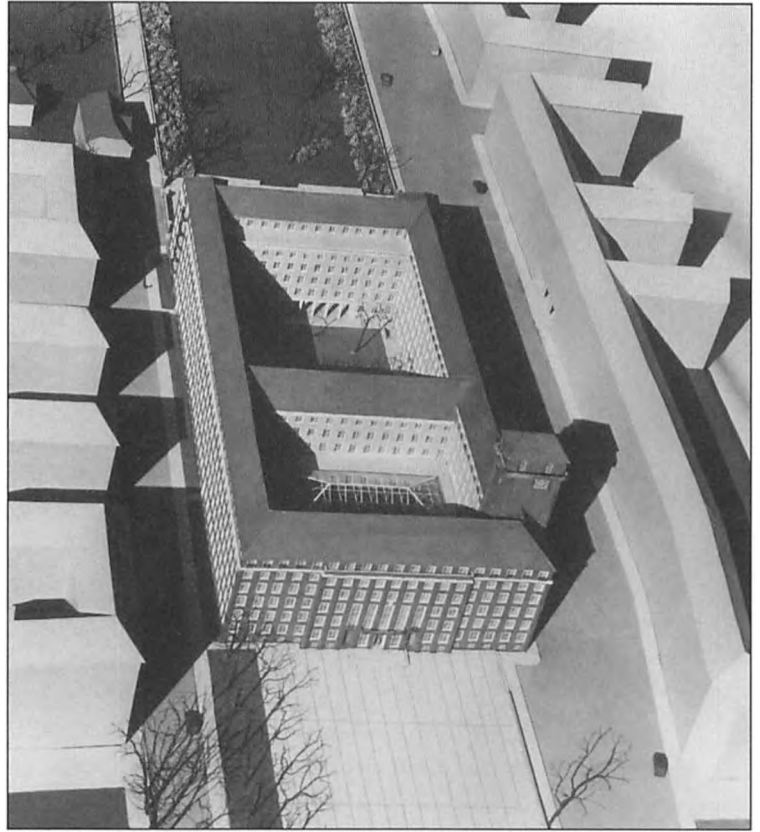
Dagbladet Politikens opfattelse af den frederiksbergske rådhus sag i februar 1941. Fra venstre mod højre ses den senere borgmester Aksel Møller, den konservative rådmand C.J.F. Sven, den socialdemokratiske rådmand O.E. Einer-Jensen samt borgmester Vilhelm Fischer. (Politiken d. 11. og 12.2.1941, Udklip: Rådhuset I, Rådinspektørens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26]) .

Både budgetudvalgets konservative formand Aksel Møller og den socialdemokratiske rådmand Einer-Jensen understregede dog efter kommunalbestyrelsens møde i deres næsten enslydende udtalelser til henholdsvis Berlingske Tidende og Socialdemokraten, at det, Fællesudvalget få dage før havde taget stilling til, var rådhusets placering og et arbejdsgrundlag, mens den byplanmæssige løsning og den arkitektonisk udformning af rådhuset ville blive overladt til den kompetente og anerkendte arkitekt Henning Hansen. Selv om Politiken i de følgende dages artikler så det som sin fortjeneste at havde stoppet Frode Nielsens projekt, havde Aksel Møllers og Einer-Jensens udtalelser i en sådan grad fjernet grundlaget for kritikken, at bladet mistede interessen for sagen.⁵

Den endelige beslutning

Da stormen om Frode Nielsens projekt havde lagt sig, blev pressens interesse for rådhus-sagen i den sidste halvdel af februar og igennem marts måned mere afdæmpet og indskrænkede sig i hovedsagen til spørgsmålet om rådhusets orientering. Politiken argumenterede sagligt for den østvendte løsning, og i samme retning pegede de mange lokale indlæg, der kom i Frederiksberg Bladet og Frederiksberg Grundejerforenings medlemsblad – Grundejerbladet - som begge også gav spalteplass til mere vidtløftige alternativer. Et af dem gik i sin enkelthed ud på at nedlægge hele Bredegade og opføre en lang fløj langs den udvidede Smallegade frem til Andebakkestien samt en hovedfløj ud mod Allégade, et andet forestillede sig et rådhus på arealet mellem nuværende Storm Petersens Vej, Bredegade, Andebakkedammen og Frederiksberg Have mod syd og med rådhusplads mod nord ud til

Henning Hansens første model af det kommende rådhus, som den blev præsenteret den 30. september 1941 (Frederiksberg Stadsarkiv).

Smallegade, mens et tredje forslag pegede på "Ludvigs Minde"s og sporvognsremisens grunde som en passende plads for det nye rådhus.

Sideløbende med pressepolemikken arbejdede den økonomiske og den tekniske forvaltning og det politiske system på de indre linjer stille videre på rådhusagen. Der førtes langvarige forhandlinger med Henning Hansen om honorarets størrelse og om, hvorvidt arkitekten eller kommunen skulle bekoste en særlig tegnestue til projektet. I begyndelsen af marts vedtog kommunalbestyrelsen den endelige ekspropriation af ejendommene til det kommende rådhus samt til udvidelse af Smallegade. I beslutningen præciseredes det desuden, at man fortsat holdt fast i Frode Niensens projekt, men at Henning Hasen skulle være pligtig til at tegne et rådhus med en anden placering, hvis kommunen ønskede det. En anden orientering af rådhuset var dermed igen sat på dagsordenen.

I dette lys og under indtryk af den massive kritik, som den etablerede arkitektstand havde fremsat af den rent byplanmæssige del af sagen, blev Den tekniske Forvaltning på ny anmodet om at kulegrave projektet og stillede få dage efter med ikke mindre end seks modeller. To af dem byggede på Frode Niensens projekt, dog med mulighed for at inddrage beboelsesejendommen ud til Allégade af hensyn til fremtidige udvidelser af rådhuset, mens de øvrige opererede med en østvendt bygningsblok. Med hensyn til de byplanmæssige dispositioner på arealerne vest for de to foreslåede rådhusbygninger lagde modellerne op til, enten at følge Frode Niensens plan eller at forlægge Bredegade i lige linje mod vest, således at

Storm P's mere stilfærdige kommentar til rådhusagen på Frederiksberg nogle dage efter offentliggørelsen af Henning Hansens rådhusprojekt (BT d.2.10.1941. Udklip: Rådhuset i Rådinspektørens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26] Storm P.-Museet).

gadens skrå linjeføring forsvandt. Arealerne kunne så efterfølgende i større eller mindre grad bebygges med beboelsejendomme i form af stok- eller kambebyggelser eller helt udlægges til rådhusortv med tilhørende rådhushave, der i nogle af modellerne også omfattede Hassagers Kollegiums grund og var integreret med Frederiksberg Have.

Behandlingen af Den tekniske Forvaltning seks modeller blev udsat på Fællesudvalgets møde 17. marts, hvilket også gentog sig på mødet ugen efter. Hvad der rent politisk og i forvaltningen skete med modellerne er uklart, men ved Fællesudvalgets næste møde 31. marts skar Den økonomiske Forvaltning igennem og foreslog ganske enkelt udvalget at tage stilling til en øst- eller vestvendt løsning, en tilbagerykning af byggelinjen ved den østvendte løsning, yderligere ekspropriation af ejendomme, herunder dem syd for Bredegade, samt etablering af en have bag rådhuset dog uden den tidligere foreslåede forlægning af Andebakkestien. Fællesudvalget valgte, at rådhuset skulle have facade ud mod Allégade og rykkes tilbage i forhold til den eksisterende byggelinje, således at der ville opstå en egentlig rådhusplads, og tiltrådte forvaltningens øvrige forslag. Denne indstilling tiltrådte kommunalbestyrelsen enstemmigt den 7. april og derefter gik det stærkt.

Forvaltningen gik straks i gang med at ajourføre de enkelte kontorer og afdelingers lokale behov, og i starten af maj var man kommet godt i gang med ekspropriationsforretningerne, ligesom den endelige kontrakt med Henning Hansen som ledende arkitekt blev indgået. Arkitektens første skitser og planer blev i løbet af maj godkendt af borgmester Vilhelm Fischer og den tekniske direktør Poul Møller, og i juni nedsattes et byggeudvalg bestående af borgmesteren, rådmændene Svend Einer-Jensen og August M. Jørgensen, teknisk udvalgsformand, tømrermester Carl H.V. Nielsen og vicedirektør Frode Nielsen som kommitteret. Ledelsen af selve opførelsen blev overdraget til Den tekniske Forvaltning under direktørens direkte ledelse, mens projekteringen af jernbetonarbejdet og de øvrige bærende konstruk-

tioner skulle varetages af civilingeniør A.J. Moe og de tekniske installationer af I. Ingeniør-afdeling. Kommunens villa på Poul Møllers Vej 8 blev indrettet til tegnestue for arkitekter og ingeniører, og den 1. august kunne selve projekteringsarbejdet påbegyndes.

I den følgende tid blev Henning Hansens planer behandlet ved en række møder i byggeudvalget, der gav arkitekten frie hænder og i realiteten kun forlangte, at hovedfløjen ud mod Allégade fik et fremspringende midterparti med en balkon ud for kommunalbestyrelsens mødesal. Den 30. september 1941 var arbejdet kommet så langt, at borgmesteren og arkitekten kunne forelægge byggeprojektet med tegninger og model for pressen.

Rådhuskomplekset fremstod nu som en seksetages 60 m bred og 120 m lang bygning med hovedfacade mod Allégade og i midten delt af en tværføj, hvorved der skabtes to lige store gårde, hvoraf den ene skulle dækkes af et glastag og anvendes som rådhusal og den anden udlægges til grønnegård. I kælderetagen indeholdt huset stadsarkivet, varmeanlæg, cykelkælder, garderober m.m. og i fløjen ud mod Smallegade lokaler til en restaurant. Hovedfløjen rummede i stuetagen den 1240 m² store rådhusal og i tilslutning hertil i tværføljen en festsal, hvorfra 7 store glasdøre gav adgang til en terrasse med nedgang til grønnegården og udsyn mod rådhushaven via kolonnaden i vestfløjen. Det meste af førstesalen opfyldtes af kommunalbestyrelsens knap 200 m² store mødesal, der gik igennem to etager med tilhørerloger på 2. sal, håndbogsbibliotek, repræsentationslokaler samt kontorer for borgmesteren og kommunaldirektøren. De andre dele af hovedfløjen og bygningens øvrige fløje skulle indrettes med kontorer for de enkelte forvaltninger, afdelinger og kontorer, og der var på forhånd indregnet en udvidelse af personalet med 50 procent svarende til at kommunen med tiden ville få et befolkningstal på 150.000.

I det ydre skulle rådhuset beklædes med røde Flensborg-sten og have indfatninger over vinduer og hovedgesimser af lys natursten. Taget ville blive af røde teglsten, og på hjørnet Allégade / Smallegade skulle der rejses et højt tårn, hvis øvre afslutning der endnu ikke var taget stilling til. Arealet vest for bygningen blev reguleret således, at Bredegade førtes parallelt med Smallegade i lige linje mod vest, og på begge sider af gaden skulle der frem til og med Andebakkedammen på det meste af arealet etableres en rådhushave. Hele herligheden ville stå kommunen i knapt 13 millioner kr. og skulle være færdig i efteråret 1943.

Efter pressepræsentationen fik byggeprojektet og den valgte byplanmæssige løsning en positiv omtale i den konservative og den socialdemokratiske hovedstadspresse, og selv i Politiken. Bladet kunne dog ikke udlade at blande malurt i bægeret ved, i en meget stort opsat artikel nogle dage før at referere en noget bagatelagtig forespørgselsdebat i Københavns Borgerrepræsentation i anledning af Københavns Amtsråds planer om at opføre en administrationsbygning på Blegdamsvej. Under debatten havde Københavns overborgmester Viggo Christensen udtalt: "Der er vel ingen her i salen, som ikke undrer sig over, at mens Hovedstadskommissionen arbejder, opfører både Frederiksberg og amtet store administrationsbygninger. Jeg har da også i kommissionen påtalt det mærkelige i, at man i nabokommunerne garderer sig ved at bygge en slags fæstninger". Der var i Borgerrepræsentationen ikke udelt begejstring for udtalelsen, og en del af Hovedstadspressen så da også udtalelsen som utidig indblanding i amtets og nabokommunernes indre forhold. Kristeligt Dagblad konstaterede tørt, at det med Indenrigsministertiets godkendelse af

rådhusprojektet kunne fastslås, "at hvad de storkøbenhavnske forhandlinger end giver af resultat, så er der i hvert fald ikke nogen kredse, der har et afgørende ord at skulle have sagt, som venter, at spørgsmålet om de storkøbenhavnske kommuners samarbejde løses ved en sammensmeltning af Købehavn og Frederiksberg".

Lokalt tog Frederiksberg Borgerforening i medlemsbladet "Frederiksberg" nogle dage efter tråden op og satte byggeprojektet direkte i relation til det meget langvarige tovtrækkeri om Frederiksbergs kommunale selvstændighed, som netop var blevet endeligt afgjort med betænkningen fra den såkaldte Københavns-Frederiksberg Kommission i 1935 og den efterfølgende udligningslovgivning fra 1937. "Frederiksberg" konstaterede, at Københavns overborgmester trods mellemkommunale forhandlinger og overenskomster stadig drømte om en indlemmelse af Frederiksberg – "en indlemmelse, der ville overflødiggøre det frederiksbergske rådhus og et frederiksbergsk bystyre". Overborgmesteren ønskede efter bladets opfattelse "kun, at Frederiksberg Kommunalbestyrelse skal lægge hænderne i skødet og afvente betænkningen fra Hovedstadskommissionen".⁶ "Heldigvis er medlemmerne af Frederiksberg Kommunalbestyrelse mere fremsynede", bemærkede "Frederiksberg" og afsluttede artiklen med et håb om, "at Frederiksberg Rådhus må stå frem til gavn og glæde for kommunen og dens borgere, som samlingssted for vort bystyre og som udtryk for borgerens ønske om, fortsat at bevare Frederiksbergs selvstændighed. For så vidt har overborgmesteren opfattet situationen rigtigt".

Om disse synspunkter gjorde sig gældende blandt kommunens politikere og embedsmænd har ikke kunnet dokumenteres, men der er ingen tvivl om, at Borgerforeningen udtrykte det, der på det tidspunkt rørte sig i den frederiksbergske "folkesjæl", og ved rådhusindvielsen i 1953 berørte daværende borgmester Arne Stæhr Johansen også indlemmelsesspørgsmålet ved, i slutningen af sin tale at bemærke, at "den nye bygning er også et udtryk for den samhørighedsfølelse, som jeg ved findes i så udpræget grad blandt borgerne på Frederiksberg og som har bevirket, at vi altid har holdt på og kæmpet for vor selvstændighed og selvstyre".⁷

Efter at det kommende rådhus endnu en gang havde været i de trykte mediers søgelys, blev der igen stille om sagen. I løbet af oktober blev de sidste ekspropriationer afsluttet, og i november indhegnedes byggegrunden. Inden byggearbejdet kunne påbegyndes, skulle et stykke Frederiksberg-historie dog først forsvinde.⁸

- ¹ I betænkningens konklusion pegede kommunaldirektøren på en sammenlægning af dels Den juridiske Forvaltning og Den økonomiske Forvaltning, der siden 1907 havde haft et fællessekretariat, dels Forvaltningen af de kommunale Værker og Den tekniske Forvaltning til én teknisk forvaltning. Omstruktureringen blev dog først endeligt gennemført i 1940, efter at nogle af de berørte forvaltningsdirektører var gået på pension.
- ² Journalsag, J.nr. 121 I-III/1936-37, 1929-1936. Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, Journalsag, J. nr. 42, 1930-1936 ("Ny administrationsbygning"), Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning.
- ³ Plader af Stevnskridd er en kridtsten fra et kridtstensbrud ved Stevns. Kridtsten har en mere homogen struktur end kalksten (for eksempel Faksekalk) og kan derfor anvendes til såvel facadebeklædning som belægning.
- ⁴ Frederiksberg Kommune. *Kommunalbestyrelsens Forhandlinger* 1935-36 s. 202, 1936-37 s. 330-37. Journalsag, J.nr. 121 I-III/1936-37, 1929-1936 og Magistratens forhandlingsprotokol, 1935-1936, Sekretariatet / Den økonomiske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]. "Administrationsbygningen, Konkurrencen i 1935-46" [Frederiksberg Stadsarkiv, KTP-samlingen].
- ⁵ Journalsag, J.nr. 42.14, 1941-1975, og J.nr. 162, 1916-1964, Sekretariatet / Den tekniske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202]. Udclip: Rådhuset I, 8.2.1941-12.7.1942, 1941-1942, Rådhusinspektørens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 23].
- ⁶ Siden de store københavnske indlemmelser i 1901 rejste Københavns Kommune med stigende styrke kravet om Frederiksbergs indlemmelse. I dette lys nedsatte Rigsdagen i 1930 den såkaldte København-Frederiksberg Kommission til at kulegrave problemstillingen. Udvalgsflertallet, repræsentanter fra Indenrigsministeriet og Københavns Kommune, anbefalede en indlemmelse, mens repræsentanterne fra Frederiksberg Kommune kraftigt protesterede og talte om "historisk vandalisme". At Frederiksberg indvilligede i, i øvrigt på frederiksbergsk initiativ, sammen med Gentofte Kommune, at betale et relativt stort udligningsbidrag til Københavns Kommune, var udslagsgivende for, at Frederiksbergs kommunale autonomi blev respekteret i den endelige lov fra 1937. Hverken i 1948 i betænkningen fra Hovedstadskommission af 1939, hvor der ellers blev flyttet godt og grundigt om på kommunegrænserne, eller siden, blev dette forhold for alvor anfægtet. Anslagene mod Frederiksbergs kommunale selvstændighed begyndte allerede i 1857 i forbindelse med sognets omdannelse til en selvstændig kommune - se note 13 i Kapitel I - , men afgørende for, at indlemmelsen aldrig blev realiseret, var det faktum, at området langt tilbage i historien havde udgjort en selvstændig enhed, kommunens købstadsmæssige status, og at der opbyggedes en omfattende kommunalforvaltning, der selvstændigt var i stand til at håndtere storbyens opgaver. Hertil kom en meget massiv lokal modstand mod enhver form for indlemmelse kombineret med centraladministrationens og Rigsdagens respekt for det lokale selvstyre. Det er bemærkelsesværdigt, at de københavnske indlemmelser i 1901 og de indlemmelser, der blev fremlagt i Hovedstadskommissionens betænkning, blev gennemført / foreslået med de pågældende sognekommuners accept.
- ⁷ Det kan hverken i de trykte kilder eller i de arkivalier, der er inddraget i undersøgelsen, direkte dokumenteres, at den endelige afklaring af spørgsmålet om Frederiksbergs kommunale selvstændighed med 1937-loven øvede afgørende indflydelse på beslutningen om, endelig i 1941 at skride til opførelsen af et nyt stort rådhus, men forholdet har givetvis gjort sig gældende. Det kan heller ikke dokumenteres, at man med et omfattende rådhusbyggeri vil gardere sig mod fremtidige indlemmelsesforsøg, men der er nok ikke tvivl om, at dette synspunkt har været fremme. Citatet fra Kristelig Dagblad antyder det, og Johnson og Bing brugte det i argumentationen for deres rådhusforslag i 1897 - jf. Kapitel I. At det monumentale rådhus blev set som symbol på kommunens selvstændighed er en anden sag og fremgår af citat fra Stæhr Johansens indvielsestale og blev gentagne gange udtrykt af politikere og embedsmænd under og efter den lange byggeperiode.
- ⁸ Frederiksberg Kommune. *Kommunalbestyrelsens Forhandlinger*, 1941-1942 s. 300 samt *Årsberetninger*, 1941-42 s. 178-180. Journalsag J.nr. 127/1942-43, 1935-1941, J.nr. 102 VIII (Særlig Række)/1982, 1941-1970, J.nr. 102 X (Særlig række) /1982, 1941-1976, J.nr. 102 I-III (Særlig Kasse) /1982, 1941-1956 og J.nr. 102 VII (Særlig Kasse) /1982, 1935-1951, Sekretariatet / Den økonomiske Forvaltning, Journalsag [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]. J.nr. 42.14, 1941-1975 og J.nr. 162, 1916-1964, Sekretariatet / Den tekniske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202]. Udclip: Rådhuset I, 8.2.1941-12.7.1942, 1941-1942, Rådhusinspektørens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 23].

Rådhusgrunden – et bybillede der forsvandt

Af Allan Tønnesen *

Efter afslutningen af ekspropriationen af de ejendomme, der skulle give plads for det kommende rådhus, påbegyndtes i november 1941 i første omgang nedrivningen af de 22 ejendomme, som omfattede selve rådhusgrunden, mens de øvrige 14 ejendomme, der skulle udlægges til rådhushave, først skulle fjernes, når bygningsarbejderne nærmede sig afslutningen. Nedrivningen, der blev overladt til entreprenørerne Anker-Hansen og Knud Madsen, gennemførtes i løbet af vinteren 1941-42. Med grundens rydning forsvandt et stykke Frederiksberg historie.

Solbjerg

Det areal, rådhuset står på, er gammel kulturgrund. Normalt daterer vi Frederiksberg til Frederik III's privilegiebrev til amagerbønderne den 2. juni 1651. Men noget tyder på, at den bebyggelse, der oprindeligt stod på rådhusgrunden, rækker meget længere tilbage.

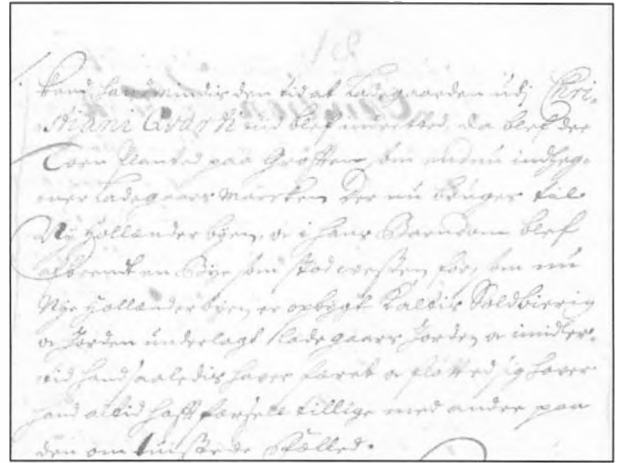
Som bekendt anlagde amagerbønderne en bygade, vore dages Allégade, og opførte deres gårde på hver side af den. Det var et nyanlæg, og de skriftlige kilder giver os ikke antydning af, at de skulle have overtaget en ældre bebyggelse på stedet. Tværtimod oplyser kilderne, at Christian IV i 1620 nedrev en landsby, Solbjerg, og flyttede bønderne fra de 8 eller 9 gårde, den bestod af, til andre landsbyer i området for at kunne etablere sin nye store ladegård.

Hvor lå Solbjerg? Ja, den eneste kilde er et tingsvidne fra 1694-95, hvor en gammel bonde fra Avedøre beretter, at han kunne "mindes den tid at ladegården udi Christiani Qvarti Tid blev indrettet, da blev de torn plantet på grøften, som endnu indhegner ladegårdsmarken, der nu bruges til Ny Hollænderbyen, og i hans barndom blev afbrudt en by, som stod vesten for som nu Ny Hollænderbyen er opbyggt, kaldes Solbierig, og jorden underlagt ladegårdsjorden".¹

Solbjerg lå altså umiddelbart vest for Allégade, hvilket giver mulighed for at lokalisere byen i Frederiksberg Have, under bebyggelsen på nuværende Frederik VI's Allé eller i området Bredegade-Smallegade. Meget taler for det sidste sted; først og fremmest det mærkeligt krogede og tilsyneladende selvgroede gadeforløb, Bredegade fik, og som kan spores tilbage til ingeniørofficeren Hans Henrik Scheels kort fra 1697, men også tilstedeværelsen af Andebakkedammen, der således kan have en fortid som landsbyens gadekær.

* Allan Tønnesen, antikvar, næstformand for Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg og formand for dettes arbejdsudvalg

Uddrag af tingsvidne af 31. januar 1695, hvorved Laurits Hansen af Avedøre bevidner at kunne "mindes den tid at Ladegården i Christiani Quarti tid blev indrettet, da blev de tom plantet på grøften, som endnu indhegner Ladegårdens marker, der nu bruges til Ny Hollænderbyen, og i hans barndom blev afbrudt en by, som stod vesten for som nu Ny Hollænderbyen er opbyggt, kaldtes Solbjerg (Søldberig) og jorden underlagt ladegårdsjorden ...". Egentlig står der "afbrendt", men Eiler Nystrøm har utvivlsomt ret, når han mener, at der er tale om en skrivefejl for "afbrudt". (Original i Københavns Stadsarkiv. Bøger 29a. (1275) - 1695. Dokumenter til kommissionsdom i sagen med Valby om markskel d. 27/9 1695).

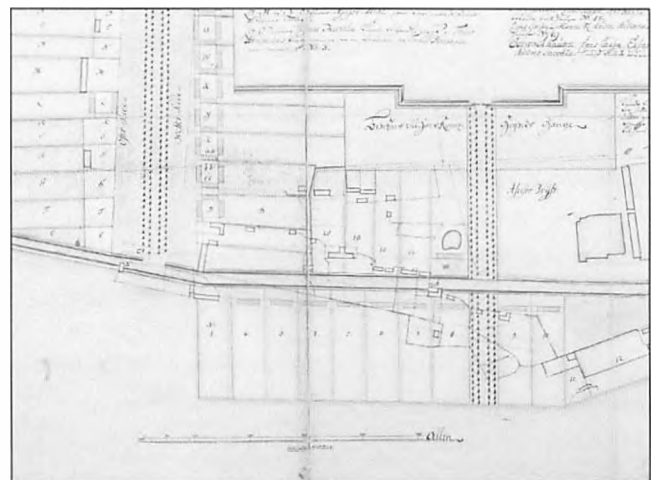

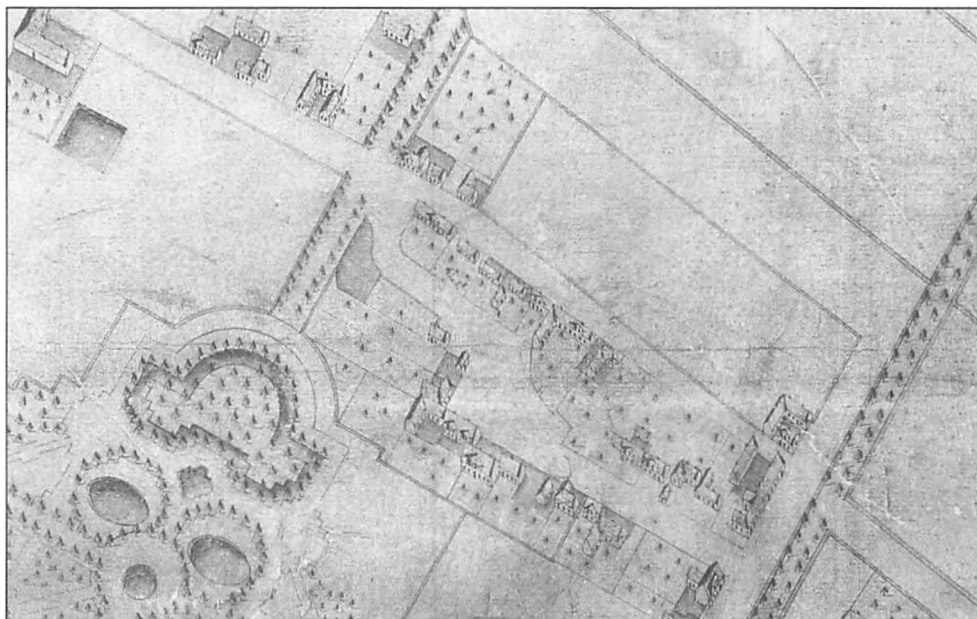
Ser man nøjere på Scheels kort, er der faktisk meget ved den skitserede bebyggelse i "Bredegadeområdet", der minder om en landsby. Bygningerne ligger i to irregulære rækker, begge orienteret øst-vest, dog således at husenes placering smalner til ved enderne. Bebyggelsen har en slående lighed med en landsby med gårdene placeret omkring et åbent fællesareal, forten. Det er tæt på, at man ved anvendelsen af en smule fantasi kan udskille de 8 eller 9 gårdanlæg, som Solbjerg bestod af. Også Andebakkedammen er vist og ligner ved sin placering ved bebyggelsens vestlige ende påfaldende et landsbygadekær.²

En bebyggelse har der altså været, og en bebyggelse, der ikke har megen lighed med de regulære gårde i den snorlige Allégade. Det var åbenbart den hollandske måde at indrette en landsby på. Vi genfinder den i Store Magleby. Nej, bebyggelsen omkring Bredegade udviser tydelige tegn på at være et gammelt dansk landsbymiljø med rødder tilbage i middelalderen.

Spørgsmålet er så: Stod der virkelig gamle rester af Solbjerg landsby i 1697, da Scheel tegnede sit kort? Umiddelbart ville man vel mene, at det ikke var tilfældet. Den gamle Avedøre-

Udsnit af Hans Henrik Scheels kort over Ny Hollænderby (Ny Amager) 1697 med indtegnning af den projekterede nye landevej, nuværende Smallegade. Bredegade og dens bebyggelse ses angivet med svagere signatur. Forskellen mellem Allégades regulære gårde og den selvgroede bebyggelsesstruktur i Bredegadeområdet ses tydeligt. (Original i Nationalmuseet).

"Trekanten" med dens grunde og bygninger tegnet i 1761 af overkonduktør Christian Gedde. Sammenholdt med andre kort fra tiden udviser Geddes kort stor nøjagtighed. Dog havde Gedde for vane at "vende" husene, så de viste facaderne frem, selv om de egentlig skulle have været set "fra ryggen". Det fremgår umiddelbart, hvorfor de to gader fik navnene "Smallegade" og "Bredegade". Efter Geddes eleverede kort over København 1761. Udgivet af Bergiafonden 2002.

bonde beretter jo, at byen blev "afbrudt", hvilket i den tids sprog normalt betyder "nedrevet". Christian IV nedlagde byen for at kunne oprette sin ladegård med store og moderne bygninger et helt andet sted i området, nemlig ved Sankt Jørgens Sø, og havde næppe brug for de beskedne bygninger, som Solbjerg måtte have rummet. Meget taler således for, at Amagerbønderne overtog et "tabula rasa", et ubebygget og planeret område. Og dog; hvorfor anlagde de deres nye by så påfaldende tæt ved Bredegade-området? At den nye bygade kom til at udgå fra den gamle kongevej (Gammel Kongevej) er der intet mærkeligt i, men den er som bekendt lang, og der er mange steder den nye by kunne være lagt fra kongevejens begyndelse tæt på Københavns Vesterport og ud til Damhussøen, hvor den endte. Det er i høj grad tænkeligt, at placeringen af den nye by er blevet afgjort af en gunstig beliggenhed markeret af nogle få ældre bygninger, der trods alt kan have overlevet fra før 1620. Da Ny Hollænderby voksede til, er der så kommet en befolkning af håndværkere og andre småkårsfolk, som har slået sig ned her, enten i eksisterende bygninger eller måske i nye rejst på bevarede fundamenter af tidligere huse.

Scheels byplan

Hans Henrik Scheels formål med opmåling og plan var for øvrigt at omlægge byen efter kongens beslutning om at fratage bønderne den landbrugsjord, de havde haft i fæste i 46 år, men ikke havde kunnet klare afgifterne af. Hertil kom, at halvdelen af Allégade-gårdene netop var brændt, og at kronprinsen, den senere Frederik IV, havde fået kik på området til anlæggelsen af et slot og en tilhørende stor have.

Scheel udkastede en plan, hvorefter gårdene i Allégade kunne blive liggende, hver med en forholdsvis stor havelod. Derimod var han mere radikal i sine forslag til ændringer ved Allégades nordlige ende. Som nævnt førte Gammel Kongevej herud fra København, og den fortsatte videre ud vestpå gennem det vi vil kalde den gamle landsbygade, altså Bredegade.

Udsnit af kort over Frederiksberg . Fra venstre mod højre: 1811, 1857 og 1880 (Efter Minorerede matrikelkort 1811-1957).

Scheels plan var at sløjfe Bredegade og erstatte den med en mere regulært forløbende ny gade, vore dages Smallegade. Nord for denne skulle der anlægges yderligere 10 huse, mens der på gadens sydside skulle være endnu et hus med havegrund, samt yderligere 4 havegrunde til de gårde på Allégades vestside, der ville miste deres tilliggende havejord på grund af anlæggelsen af den kongelige lysthave.

En del af Scheels plan blev gennemført: Allégadegårdene blev liggende og fik deres tilhørende haver. Og Smallegade blev også anlagt efter planen. Tiden var til regulering og planmæssige forbedringer. Men den planlagte bebyggelse nord for Smallegade blev foreløbig ikke til noget, og - vigtigst i denne sammenhæng - Bredegade blev ikke nedlagt og udlagt til havegrunde. De to gader, den gamle Bredegade og den nye Smallegade kom til at eksistere side om side gennem århundrederne og gør det stadig.³

Det er uvist, hvornår de to gadenavne helt præcist er opstået. Sandsynligvis er det sket ret tidligt efter Smallegades anlæggelse. Den var efter tidens forhold ikke særlig smal, idet den jo havde funktion som en landevej og jo i øvrigt var anlagt med henblik på en mere hensigtsmæssig afvikling af de trafikale forhold. Nej, navnet er opstået som en logisk konsekvens af det navn, dens parallelvej gik under, Bredegade. Denne var jo helt umanerlig bred, en følge af at den i hvert fald på en strækning udfyldte hele den gamle landsbyforde.

Helt op i sidste halvdel af 1700-årene fremgår det af gamle kort, at Bredegades bygninger på begge sider opretholdt de gadelinier, der fremgår af Scheels kort. Men specielt på nord-siden ses det også, at store dele af den gamle landsbyforde er blevet inddraget til forhaver, en udvikling, der lidt efter lidt gav Bredegade den mere rimelige bredde, den har haft siden ca. 1800, og som den endnu har. Fra denne periode er det også, at hovedparten af de bygninger stammer, som gamle frederiksbergere endnu kan huske, og som lå helt ud til gadelinien.

Bebyggelsen i Bredegade og Smallegade, "trekanten", opstod lidt efter lidt, men alligevel koncentreret i flere perioder. Den oprindelige bebyggelse bestod foruden af den allerede nævnte, spredte bebyggelse omkring Bredegades brede del af en længe helt ud mod Allégade. Omkring 1750 kan de oprindelige huse (eller deres afløsere) stadig genkendes, men der er kommet en ret tæt bebyggelse langs Bredegades østlige ende til. Bebyggelsen her er meget

Allégade mellem Bredegade og Smallegade fotograferet 1895. Hjørnebygningen ved Bredegade, nr. 31 er netop nedrevet. Tilbage står nr. 33, kaldet "Den hvide Svane" (et af de steder bystyret havde holdt til), den høje nr. 35 fra 1867 og hjørnehuset ved Smallegade, nr. 37, slotsgartner Peter Petersens tidligere ejendom. (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling).

forskelligartet: et trelænget anlæg, to vinkelbygninger, et T-formet anlæg, en enkeltlænge og et anlæg bestående af to parallelle længer, forhus og baghus. Åbenbart har de forskellige ejere eller fæstere stået for hver deres byggeri.⁴

Og hvem var så beboerne? Ja, da husmændene var gledet ud af den plan, H.H.Scheel udka-stede, men Bredegade-bebyggelsen bestod, må det være her vi skal søge dem, og det var vel også her de boede før den store omvæltning i 1697. Men husmænd i normal forstand var de jo ikke, for der var ikke store landbrug tilbage i byen, som kunne tilbyde dem et supple-rende udkomme som landarbejdere. Nej, de måtte lægge sig efter forskellige håndværk og andet, som ikke var landbrugsrelateret. Den største gruppe var vævere, 8 mænd og 4 koner hedder det i 1720'erne, og de havde hver adskillige væve i gang, til stor misfornøjelse for de københavnske vævere. Disse vævere er det, der har holdt til i den koncentrerede bebyg-gelse i Bredegade, nærmest Allégade. I forbindelse med disse tæt bebyggede grunde var snedker Jokum Koch en central skikkelse omkring midten af 1700-årene, idet han tid efter anden ejede stort set alle disse ejendomme, til tider flere huse på en gang.⁵

"Trekanten"

På kortet over Frederiksberg fra 1811 er næsten hele gadelinien mod Bredegade bebygget i dens senere kendte forløb. Enkelte huse kan genkendes fra kortet fra 1750'erne, men hovedparten er senere tilkommet og udgør en række sammenbyggede facadehuse, formentlig ret ensartede, i én eller to etager og af enten bindingsværk eller grundmur. Tagene har været belagt med teglsten. Flere af disse huse stod endnu, da området skulle ryddes af hensyn til rådhusbyggeriet.

Bebyggelsen mod Smallegade var derimod yderst sporadisk i 1811. Det skyldtes, at hele den spidse ende af trekanten bestod af grunde der gik helt igennem fra gade til gade, således at huset lå ud mod Bredegade og den tilhørende have ud mod Smallegade. Hertil kom, at den østligste del af denne side af trekanten i lange tider udgjorde et stort haveareal til ejen-

Samme motiv som foregående, fotograferet efter opførelsen i 1895 af Bagger og Blichfeldts nye femetages kompleks med Julius Schultz' statue af den unge Oehlenschläger i anlæget foran. (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling).

dommen på hjørnet af Allégade og Smallegade, som på denne tid ejedes af den bekendte slotsgartner Peter Petersen. I den modsatte ende finder vi en anden notabilitet, kommitteret i Generaltoldkammeret Frederik Stoud, der her havde sit landsted i over 40 år, og hans enke efter ham. Men i øvrigt er der blandt ejerne en hattemager, en dugmager, en hjulmand, en skomager og en glarmester. Bager Langhoff optræder som ejer af den pittoreske bagergård, Bredegade 12, kendt fra flere fotografier o. 1900.⁶

I Bredegades vestlige del lå der en håndfuld kønne og indbyrdes harmoniske huse. Det mest iøjnefaldende var nr. 26, der var opført 1795 af Johan Henrik Jensen som en toetages grundmuret bygning på 15 vinduesfag og med en port i midten. En senere ejer, urtekræmmer Adolf Høegh forskønnede i 1810 huset ved ud for de oprindelig fem midterste fag at opføre et fremrykket parti, der kronedes af en muret kvist i hele midtpartiets bredde, samtidig indskrænkede de fem vinduer til tre. Da det og de tilstødende nabohuse faldt i 1957, var det et tab for den gamle bygningskultur på Frederiksberg.⁷

Bebyggelsen mod Allégade lå på linie med de andre huse på gadens vestside. Men hvor disse havde en stor forhave, var der ud for trekanten en aflang dam, der benyttedes som gadekær. Det blev kastet til i 1848 og arealet tillagt lodsejerne bagved. Snart indrettedes der dog beværterhaver på arealet, en ordning der varede ved til 1895.

For bygningernes vedkommende er situationen i vidt omfang uændret i 1857. Kun er gartner Petersens store have langs Smallegade blevet opdelt i en række mindre lodder, hvoraf nogle er blevet bebygget. I 1880 er der tilkommet endnu nogle bygninger mod Smallegade, ellers er forholdene som før.⁸

Alfred Raavad og August Johansens bygning fra 1880 ved Andebakken, hvor Smallegade (til venstre) og Bredegade (til højre) løber sammen, fotograferet 1941 (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling).

Den store ændring for trekantbebyggelsen skete i 1895, da de fire huse ud mod Allégade blev nedrevet. Blandt dem var gæstgiveriet "Hvide Svane", som i en periode havde fungeret som Hvidovre-Frederiksbergs fattiggård. Desuden røg der et par tilstødende småhuse mod Bredegade og Smallegade. De mod Bredegade var af høj ælde, idet de eksisterede allerede o. 1750 og sandsynligvis var opført ca. 1700. Deres pittoreske forfald inspirerede både fotografer og tegnere kort før nedrivningen. Formålet med disse nedrivninger var, at der på arealet kunne opføres en moderne femetages ejendom med midter- og hjørnetårne samt anden facadedekoration; ikke stor arkitektur, men absolut imponerende. Arkitekterne for bygningen var Julius Bagger og E. Blichfeldt. Efter tidens skik blev grunden udnyttet til det yderste med sidehuse i samme højde som facadebygningen. Beværterhaverne foran blev sløjfet og arealet udlagt til offentligt anlæg, hvori der som midtpunkt blev opstillet en statue af den unge Adam Oehlenschläger, udført af Julius Schultz.⁹

I de samme år blev der opført adskillige andre femetages ejendomme i de to gader, nogle få i Bredegade (nr. 8, 10 og 18), men desto flere i Smallegade (nr. 13 A, 15, 17, 19 og 21), der generelt havde højere huse end Bredegade. De gennemgående grunde i trekantens smalle del er nu blevet delt op i to matrikelnumre, og de tidligere havearealer mod Smallegade er blevet bebygget, og tæt bebygget. Det er tydeligt, at Smallegade, der så længe havde været en slags baggade til Bredegade, nu var blevet den vigtigste af de to. Her boede de fleste mennesker, og her var der butikker i stort set alle husenes underetager. Mens Smallegade var blevet en del af storbyen, havde Bredegade bevaret sit præg af hyggelig provinsby-idyl.

I den spidse ende af trekanten, hvor justitsråd Stoud havde haft sit landsted, lod værtskusholder D. Christensen i 1880 opføre en ret stor, treetages rødstensbygning ved arkitekterne Alfred Raavad og August Johansen i en renæssancepræget stil. Foruden hovedfacaden mod den lille trekantede plads yderst mod vest havde den facader mod såvel Smallegade

Smallegades østlige del med Bagger og Blichfeldts store kompleks yderst til venstre, fulgt af de meget forskelligartede bygninger, gamle og nyere, mod vest. Foto 1941 (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling).

som Bredegade. Hjørnerne var skråt afskåret, og midtfor på hovedfacaden var der en muret kvist med halvrund fronton.¹⁰

Det yngste forhus på trekanten var Smallegade 25, der blev opført 1925. Det var placeret langt tilbage på grunden af hensyn til en påtænkt udvidelse af gaden, og for at udnytte pladsen inden dette skete, var der lagt en lav basarbygning foran det treetages hovedhus. Bygherren kunne have sparet sig sin forudseenhed. De ændringer, fremtiden skulle bringe, var langt mere radikale.¹¹

Bygningerne på trekanten var højst uegale. De spændte fra fine toetages klassicistiske huse, overvejende mod Bredegade, over 3-4 etages huse fra sidste halvdel af 1800-tallet til de hårdt udnyttede femetages ejendomme fra årtierne omkring 1900. Blandt de sidste indtog Bagger og Blichfeldts mastodont mod Allégade en særstilling ved sit sammenhængende og imponerende arkitektoniske anslag.

Alt dette måtte vige for rådhusbyggeriet. Da det blev indledt i 1941, blev Allégade-komplekset samt alle huse i Bredegade til og med nr. 20, og i Smallegade til og med nr. 17, nedrevet. Tilbage stod Bredegade 22-32 og Smallegade 19-31. Først i 1957 faldt også de, og med dem de sidste rester af det allerældste Frederiksberg.

Rydningen af selve rådhusgrunden i 1941-42 frigav en række materialer, som kommunen realiserede for 80.000 kr. og ikke mindre end 2 mill. mursten, som i rensset stand skulle genanvendes til de indre dele af rådhuskomplekset. 18. april 1942 kunne udgravningen og funderingen af grunden påbegyndes.

- ¹ Eiler Nystrøm: Frederiksbjergs Historie I, 1942, s. 29f.
- ² Eiler Nystrøm: Frederiksbjergs Historie I, 1942, s. 88.
- ³ Eiler Nystrøm: Frederiksbjergs Historie I, 1942, s. 88.
- ⁴ Kort i Nationalmuseet, gengivet i Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Frederiksbjerg gennem Tiderne IV, 1952, s. 72.
- ⁵ Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Frederiksbjerg gennem Tiderne IV, 1952, s. 76 ff.
- ⁶ Frederiksbjerg - Minorerede Matrikelkort 1811-1957. Frederiksbjerg Kommunalbestyrelse 1957.
- ⁷ H. Carl Andresen: Et Gadebillede, der forsvinder. Frederiksbjerg gennem Tiderne I, 1946, s. 84-96.
- ⁸ Frederiksbjerg - Minorerede Matrikelkort 1811-1957. Frederiksbjerg Kommunalbestyrelse 1957.
- ⁹ Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Frederiksbjerg gennem Tiderne IV, 1952, s. 98ff.
- ¹⁰ Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Frederiksbjerg gennem Tiderne IV, 1952, s. 94.
- ¹¹ Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Frederiksbjerg gennem Tiderne IV, 1952, s. 95.

Fra byggestart til indvielse, 1941-1953

Af Per Gents *

Historien om, hvordan rådhuset blev til, indeholder mange usædvanlige kendsgerninger. Det er vel ikke overraskende i betragtning af den periode i Danmarkshistorien, det handler om. Byggeriet blev sat i gang i 1941, da der var krig i verden, og Danmark var besat. At det overhovedet var muligt at igangsætte et så stort byggeri under krigen, må undre efterverdenen. Men det er et af mange eksempler på de usædvanlige forhold, der rådede i Danmark under den tyske besættelse.

Det blev da heller ikke muligt at gennemføre byggesagen på blot nogenlunde traditionel vis. Materiale-mangel og manglende tilladelser til at bruge de materialer, der trods alt kunne skaffes, blev den direkte årsag til byggestoppet fra 1944 til '49, men skete der ikke fysisk noget på byggepladsen i de 5-6 år, byggeriet var stoppet, så skete der andet, som havde indflydelse på rådhusbyggeriet. Arkitekten, som havde ansvar for projektet, der var sat i gang og nået op over jorden, afgik ved døden. Afløserteamet valgtes og etableredes, men under byggestoppet og tidernes ændring var bygherrens holdning til projektet også forandret. Derfor var en revision af projektet nødvendig, før man for alvor kunne sætte i gang igen.

Dette kapitel handler om selve processen med rent fysisk at fremstille et rådhus i fuld størrelse, efter at alle forudgående teoretiske overvejelser, arkitektkonkurrence, prissættelse og beslutninger var på plads. Herefter sættes fokus på resultatet, bygningskroppen, tårn, spir og husets rumdisponering. Så godt det er muligt skæres der tidsmæssigt skarpt af ved indvielsen i '53, selv om huset på det tidspunkt ikke var færdigt i alle henseender.¹

Første byggeperiode 1941-1944

Efter det svære tilløb igennem 10-11 år kunne det nu ikke gå stærkt nok. Ud over det generelle ønske om og behov for at forbedre vilkårene for den kommunale administration, var

Henning Hansens anden model af det kommende rådhus fra 1942. Modellen var stort set identisk med det projekt, der blev lagt frem i efteråret 41. Dog havde Henning Hansen arbejdet videre med tårnets spirafslutning (Frederiksberg Stadsarkiv).

¹Per Gents, arkitekt MAA. 1951 tilknyttet Tegnestuen for opførelse af Frederiksberg Rådhus. 1953-1965 færdiggørelse og teknisk administration af rådhuset. Rådhusarkitekt 1965-1991.

Byggepladsen i sensommern 1942. Udgravningen til kældre og fundament er i fuld gang i vestfløjen ud for Frederiksberg Bredgade 11, der i 1949 blev indrettet til kontorer for Folkeregisteret og dermed var den sidste af de mange bygninger rundt om i byen, hvor forvaltningen havde kontorer før rådhusets endelige indvielse i '53. Bygningen blev i 1970'erne ingen inddraget som rådhusanneks (Frederiksberg Stadsarkiv).

der på grund af krig og besættelse behov for igangsætning af beskæftigelsesfremmende foranstaltninger. Så hurtigt det var muligt blev der disponeret for tømning og nedrivning af bygninger, der skulle fjernes for at give plads til byggeriet.

Udgravningen og funderingen blev allerede igangsat 18. april 1942. Der blev gravet på livet løs, og det foregik med håndkraft. Der var på et tidspunkt 80 mand i gang med skovlene. Men det var også kolossale mængder jord, der skulle graves op og køres væk, for at skaffe plads til to kælderetager under hele bygningen. De store jordmængder blev kørt til aflæsningsområder ved Jens Jessens Vej og blev her underlag for banerne og hallerne i kommunens idrætsanlæg.

Det var i området, hvor arkitekt Hans Hansen i årene 1936-1939 havde stået for opførelsen af KB-Hallen, og det var på arealer, hvor der tidligere fandtes en bane til motorkørsel, en såkaldt "Dirt track bane". Her skulle der fremtidigt blive boldbaner. Det er vel værd at bemærke, at nutidens frederiksbergske ungdom har gammel historisk jord under fødderne, når der spilles på hjemmebane.

Da der var gravet ud, skulle der støbes og senere mures. Der skulle bruges cement, jern, og mursten. Men det var mangelvarer under krigen. Referaterne fra byggemøderne i perioden handler mest om de store problemer, der var med at skaffe materialerne. Svingende leverancer, små portioner, og heraf følgende nødvendige improvisationer vedrørende alle dispositioner, for dog at holde arbejdet i gang selv på lavt blus. Men tempoet gik ned, der

En borger beretter:

Min fader, Poul Møller, blev i 1940 ansat som direktør for Frederiksberg Kommunes tekniske forvaltning. Vi, dvs. mine forældre, min lillebror og jeg, boede på det tidspunkt i Charlottenlund. I sommeren 1941 flyttede vi til Frederiksberg og kom til at bo i en dejlig villa på Fuglebakkevej 93. Den 6. januar 1945 om formiddagen blev jeg ringet op med besked om, øjeblikkeligt at komme hjem. Jeg var på det tidspunkt bankelev i Københavns Handelsbanks hovedsæde på Holmens Kanal. Da jeg kom hjem, var min broder ligeledes kommet hjem fra skole, Frederiksberg Gymnasium. Vi fik besked på, hurtigt at pakke det nødvendige, fordi vi omgående skulle flytte hjemmefra. Min broder og jeg fik at vide, at vores fader hurtigst muligt skulle illegalt til Sverige. Vi fik ikke noget at vide om hvorfor. Efter pakningen tog vi til nogle bekendte, der boede på Mathildevej. Her skulle min moder og broder bo. Jeg kom til at bo hos vores tidligere nabo i Charlottenlund.

Vi drog derefter til politiet på Frederiksberg. Hos politimester Parker blev vi forsynet med nye legitimationskort.

Min fader rejste, og vi så ham ikke igen før engang i juni 1945.

Årsagen var, at min fader havde været involveret i at skjule et par ammunitio i et kælderrum under det endnu ikke opførte nye rådhus. Depotet var oprettet på foranledning af den senere borgmester Aksel Møller. En dansk kaptajn, der kendte til depotet, blev arresteret af tyskerne. Han blev under pinsler tvunget til at opgive stedet. Han blev i lænker ført til påvisning på rådhusets byggeplads. Min fader havde på det tidspunkt kontor på Mynstersvej. Så snart man erfarede, at ammunitionsdepotet var afsløret, blev nogle af min faders medarbejdere sendt ud til begge ender af Mynstersvej for at advare ham mod at komme på kontoret. Straks herefter sendte Modstandsbevægelsen min fader og Afdelingsarkitekt H. Carl Andresen til Sverige.

Min fader fortalte os senere om sine oplevelser. Det havde været en forfærdelig tur. De skulle sejle med en fiskekutter fra en havn i Sydsjælland. De blev stuvet i et fugtigt rum under dækket. Det var koldt og meget blæsende. Inden kutteren fik lov til at sejle, skulle den efterses af tyske soldater. Man kunne høre dem trampe rundt på dækket. Den fik lov til at sejle. Vejret var så slemt, at skipperen på et vist tidspunkt overvejede at vende om. Flere blev meget søsyge, herunder min fader. Efter ankomsten til Sverige kom min fader til Stockholm. Her blev han medlem af og sekretær for et beredskabsudvalg, der blev oprettet i februar 1945 af den danske gesandt.

Erik Møller

kom nogle kortere stop, og til sidst i 1944 gik byggeriet helt i stå. Landets materialesituation var blevet så alvorlig, at der kom generelt byggestop for alt andet end boligbyggeri. Altså også for råduse.

På det tidspunkt var de to kælderetager udført, og facademurene var ført op til det sted i stueetagen, hvor man endnu kan ane en farveforskel i murværket. Den viser overgangen fra første til anden byggeperiode. Fem lange års stop fik sat sine spor.

Byggepladsen blev lukket, og der blev dækket til for at undgå egentlige skader på det udførte murværk og de tilførte materialer. Og så blev der i øvrigt etableret sikringsrum i de underjordiske kælderområder med opmuring af ekstra skærmvægge, etablering af adgangsveje, trapper, døre og udstyr i form af bl.a. bænke og retrader og hvad der ellers hørte til de sikringsrum, der dengang blev etableret overalt i de danske byer. Men som heldigvis kun i meget begrænset omfang kom i brug.

Det var ved denne lejlighed, at der blev skjult ammunition i kælderen, som det er omtalt i grundstensdokumentet, hvoraf det fremgår, at der som resultat af en henvendelse fra den danske generalkommando til Aksel Møller, daværende medlem af kommunalbestyrelsen og senere borgmester, hemmeligt blev anbragt en del kasser med i alt 90.000 geværpatroner, i en underjordisk ventilationskanal, som derefter tilmuredes. De to personer, der på kommunens vegne varetog byggesagen, teknisk direktør Poul Møller og afdelingsarkitekt H. Carl Andresen, måtte flygte til Sverige i januar 1945, da oplagringen var kommet til den tyske værnemagts kundskab.

Anden byggeperiode 1949-1953

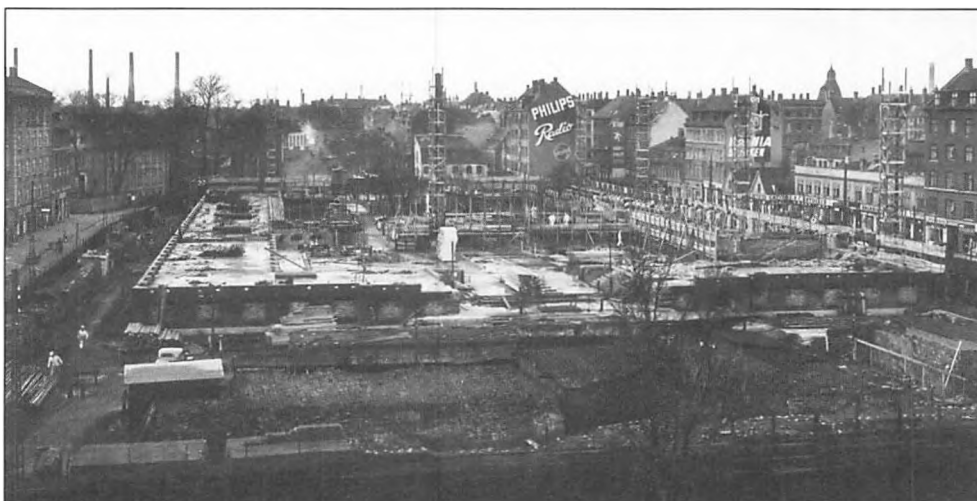
Nok var krigen og besættelsen afsluttet i maj 1945, men det skulle være nogle år, før vi igen havde så normale forhold i landet, at der kunne lempes på rationeringer og restriktioner for byggeriet. Et rådhus på Frederiksberg var ikke det allerhøjest prioriterede emne i efterkrigstidens Danmark. Men der var lys forude.

I efteråret 1949 blev der igen startet på den nødvendige mødevirksomhed. Dels byggemøderne med deltagelse af byherrens repræsentanter, arkitekter og ingeniører, dels håndværkermøderne med deltagelse af arkitekter, ingeniører og entreprenører. Ved byggemøde nr. 3, den 20 oktober 1949, meddelte Poul Møller, der var direktør for Den tekniske Forvaltning og formand for byggeudvalget, at ministeriets tilladelse til genoptagelse af byggearbejdet omsider forelå.

Allerede i september 1949 havde kommunalbestyrelsen dog besluttet at lade sine rådhusplaner revidere, da det forinden arbejdet med opførelsen kunne genoptages var nødvendigt at undersøge, hvilke forandringer kommunens administration havde undergået i de 5-6 år, byggeriet havde ligget stille. Samtidig var arkitekt Helge Holm udpeget til, i samarbejde med arkitekt Henning Hansens betroede medarbejder, arkitekt Carl H. Nimb, der efter dennes død i '45 havde fået rådhusets færdiggørelse overdraget, at forestå rådhusets kunstneriske udsmykning og deltage i rådhusplanernes revision.

Set i forhold til Henning Hansens planer fra efteråret 1941 omfattede revisionen en række ændringer af projektet. I en skrivelse fra 21. januar 1951 til det kommunale byggeudvalg redegør Den tekniske Forvaltning detaljeret for revisionen. Direkte citeret fra skrivelsen omfattede den:

- 1) Bortfald af den øverste etage.
- 2) Hovedfacade mod Allégade.
- 3) Tårnet.
- 4) Trappepartierne i nord- og sydfacaderne vestende.
- 5) Indgangspartiet til rådhusgården i vestfløjen.
- 6) Facaderne mod rådhusgården.
- 7) Vinduernes opdeling og konstruktion.
- 8) Rådhushallen.

Byggepladsen i december 1949 kort efter, at arbejdet var blevet genoptaget efter det seks år lange byggestop (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling).

Tegning af rådhusets hovedfløj mod øst efter den revision af Henning Hansens projekt, som Carl H. Nimb og Helge Holm gennemførte fra efteråret 1949. Sammenlignes der med Henning Hansens modeller på side 59 og 73 ses de vigtigste elementer i revisionen tydeligt. Det drejer sig om udformningen af tårnet og hovedfacaden, vinduernes opdeling samt bortfaldet af den øverste etage. (Frederiksberg Stadsarkiv)

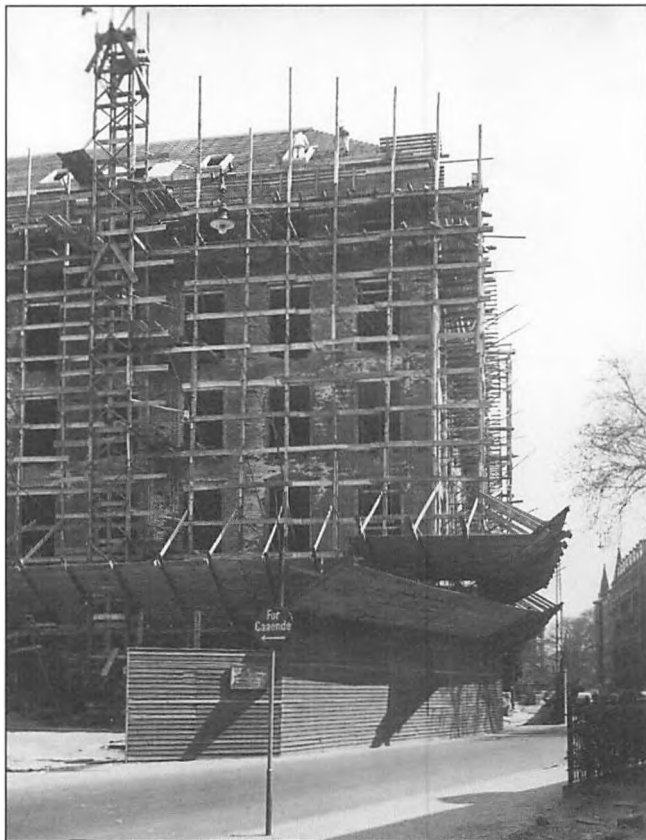
Ad 1) Bortfald af øverste etage

En sammenligning af facadetegningerne før og efter bearbejdelsen viser tydeligt, hvor meget bedre proportioner, der opnås ved den øverste etages bortfald. Tagryggen på hovedfløjen er nu lagt i samme højde som tagryggen på de øvrige fløjes tage, og der er skaffet bedre plads ved tagfoden til fremførelse af ledninger ved opførelsen af en 60-70 cm høj trimpelmur. Tagrummet, der tidligere udelukkende var forbeholdt ingeniørmæssige installationer, tænkes i videst mulig udstrækning inddraget som lokalereserve, f.eks. som tegnestuer o.l., forsynet med ovenlys, idet de førnævnte ingeniørmæssige installationer (ventilationsaggregater og kanaler m.m.) henlægges til hanebjælkeloftet. Før der er skabt fuldstændig klarhed over disse installationers omfang, vil man dog ikke helt nøjagtigt kunne overse, hvor stor lokalereserven i tagetagen vil blive.

Ad 2) Hovedfacaden mod Allégade

I det oprindelige projekt var hovedfacadens midterparti ført helt op til øverste etage, hvorved bygningen ligesom blev skåret i 3 stykker. Hovedadgangen til rådhuset skete gennem en enkelt dør i midten, flankeret af to vinduesfag og to til opstilling af skulpturer beregnede nicher. Disse smalle muråbninger var fortsat op i vinduerne i kommunalbestyrelsens mødesal, der var høje og smalle og gav hele rådhusfronten en uheldig vertikal opdeling og en helhedsvirkning, som ikke harmonerede med Allégade-kvarterets miljø, uden at der dog var opnået en smuk og værdig karakterisering af hovedfløjen som kommunalbestyrelsens sæde.

I det nye projekt har arkitekterne med held bestræbt sig på, ved en kraftig accentuering af kommunalbestyrelsens mødesal og indgangspartiet, at karakterisere fløjen som rådhus. Det er opnået ved, kun at give det stærkt fremspringende nifags midterparti tre etagers højde, således at facaden ikke opdeles for stærkt, men danner en sammenhængende rolig baggrund

Efter genoptagelsen af byggeriet i slutningen af '49 gik det rigtig stærkt. Godt halvandet år efter var murene rejst i fuld højde og arbejdet med taget var i gang. Her vestfløjen set fra Bredegade ud for Hassagers Kollegium i maj 1951. (Frederiksberg Stadsarkiv).

for det kraftigt modellerede midterparti, der ved sine balkoner får en stærk vandret understregning. I modsætning til tidligere fører det brede trappeparti op til tre brede døre, der giver adgang til vestibulen, flankeret af to vinduer. Vinduerne i kommunalbestyrelsens mødesal er gjort bredere, og den afsluttende balkon er båret af kraftige, stærkt svungne konsoller. Efter nærværende forvaltnings skøn er der ved denne udformning opnået en tydelig karakterisering af hovedfacaden som rådhus, samtidig med at huset langt smukkere end det tidligere glider ind i Allégades miljø.

Ad 3) Tårnet

Dettes hovedform var givet, og som det vil erindres, frembød denne betydelige vanskeligheder for at nå en god løsning af tårnets overbygning. Dette problem er smukt løst i det nye forslag ved de fire fremkragede kantede udbygninger på tårnhovedet, hvilke foruden forbindes ved en balkon. Ved disse udbygninger er der skabt basis for en overbygning, der er symmetrisk om begge akser, og som tænkes udført i stål og glas. Overbygningens fine virkning vil fremgå tydeligere af den udstillede model, end af en beskrivelse. Lanternen tænkes afsluttet med en forgyldt vejrløj, som passende kan udsmykkes med falkemotivet i kommunens våben. Også på anden måde har tårnet vundet betydeligt ved bearbejdelsen, der har tilstræbt at lade murmasserne komme til deres ret ved at fjerne en række vinduesdøre i Smallegadefacaden og erstatte dem med en anelig karnapudbygning i to etagers højde over indgangsdøren fra Smallegade og et enkelt mindre vindue i gesimshøjde. De højereliggende etager i tårnet vil få lys fra et stort vinduesparti på sydsiden og en række mindre vinduer i

Vel var jeg lidt forberedt, men alligevel imponerede byggeføretagendets størrelse mig, da jeg var på mit første besøg på byggepladsen. Det var om eftermiddagen den 1. april 1951. Om morgenen var jeg startet på "Tegnestuen for opførelse af Frederiksberg Rådhus", der var etableret i det gamle El-værk på hjørnet af Edisonsvej og Hortensiavej, hvor i dag Edison-teatret har til huse. Der havde jeg hilst på mine nye kolleger, som jeg skulle danne hold med i de kommende år. Forud kendte jeg kun den ene af de to chefer, arkitekt Helge Holm. I de seneste år havde jeg været knyttet til en tegnestue, han drev sammen med arkitekt S.C. Larsen. Nu havde jeg fulgt opfordringen om at flytte med Helge Holm til Rådhus-tegnestuen. En del erfaringer havde jeg med mig fra andre tegnestuer og egne gennemførte byggesager. Senest havde arbejdsområderne bl.a. været banker, skoler, og kirker. Men jeg følte stærkt, at jeg her stod over for den hidtil største udfordring. Byggeriet var på det tidspunkt så langt fremme, at murerarbejdet på facaderne var nær afslutningen, og tagkonstruktionerne under rejsning. Men der var endnu ikke startet på tårnet over bygningens taghøjde. På tegnestuen arbejdede Finn Gårdbøe og Lennart Keiding med arbejdstegningerne til tårnet. Sven Harre arbejdede med vinduer og udvendige dørpartier, og Jens Wulff var i gang med de mangfoldige stenhuggerarbejder, så det væsentligste af det, der skulle udgøre skallen om bygningen, var i fuldt sving på byggepladsen. Men der skulle være noget inde i skallen, der skulle være meget!

samme side over rådhustaget. I øst- og vestsiden er under murkronen tænkt opsat et ur, som vil kunne ses langvejsfra såvel fra Gammel Kongevej som fra Smallegade-Peter Bangs Vej. Tårnet har ved den givne bearbejdelse opnået en rolig og monumental virkning, som det tidligere savnede, ligesom dets overbygning nu virker velafbalanceret og med sit lette knip-lingsmønster i stål og glas vil danne en fin afslutning på det massive tårn. Det vil næppe være nødvendigt at påpege, at tårnet nu, hvor der er nået en virkelig tilfredsstillende løsning på dets afslutning, så vidt muligt bør færdiggøres samtidig med den øvrige bygning, idet det vil være af stor arkitektonisk værdi og dertil langt billigere i opførelsessum, end om det midlertidig må afsluttes for senere at fortsættes.

Ad 4) Trappepartierne i nord- og sydfacadernes vestende

Der er ved den skete bearbejdelse af disse partier tilsigtet at opnå en kontrastvirkning til den lange facades regelmæssige inddeling og en arkitektonisk accentuering, som ikke mindst mod Smallegade, hvor tårnet dominerer fløjens østende, vil føles som en berigelse af den arkitektoniske virkning.

Ad 5) Indgangspartiet til rådhusgården i vestfløjen

Også denne facade har vundet betydeligt ved den foretagne bearbejdelse, der har medført en noget kraftigere accentuering af det brede indgangsparti til rådhusgården derved, at de i etagen ovenover værende vinduer er inddraget som medvirkende led, idet de er forsynet med brede, murede indfatninger, afsluttet foroven ved kraftigt modellerede, varierende baldakingsimsler og slutsten. Indgangspartiet er foroven afsluttet af en gesimsliste og på siderne ved de viste kvaderpilastre af sandsten.

Ad 6) Facaderne mod rådhusgården

Gårdfacaderne har fået en stærkere markeret vandret deling ved den viste fugedeling, der er søgt forstærket ved de på den øverste etage viste murede pilastre. Festsalen accentueres ved ret kraftigt fremspringende baldakiner over vinduerne. Der er næppe tvivl om, at der ved den givne bearbejdelse er opnået, at gården, som tænkes pudset i en lys gul puds, vil virke lavere end tidligere.

Der arbejdes på taget, sommeren 1951.

Situationen er taget fra tårnet ned over rådhushallen, tværføljen, sidefløjene og vestfløjen. Til højre anes Smallegade og i det fjerne Frederiksberg fabrikskvarterer med pulsende skorste-
ne (Frederiksberg Stadsarkiv).

Ad 7) Vinduerne

Vinduerne er foreslået ændret i udseende og konstruktion. Den stærke sprodsedeling er bortfaldet, men ventilationsrammen foroven er bibeholdt. De tidligere projekterede cementstøbte indfatninger om vinduer mod rådhusgården udelades. Ændringen af denne detalje fra smådeling til store enkle ruderstørrelser er af overordentlig stor betydning for rådhusets arkitektoniske virkning og ændrer dets karakter på iøjnefaldende måde i gunstig retning.

Ad 8) Rådhushallen

Også rådhushallen har ved den skete bearbejdelse ændret karakter i væsentlig grad, idet de bærende søjlers antal er indskrænket til et minimum og ovenlyset er ændret fra vandret støvlys i hallens loftudskæring til et glassadeltag med støvlys, der følger konstruktionens underside. Tillige er balkonens forkant sænket, således at der opnås et smukkere forhold mellem hallens over- og underdel og tillige skabes en række gode tilhørerloger mellem søjlerne. Disse ændringer bevirker, som det vil fremgå af den ophængte perspektiv, at hallen vil føles friere og luftigere, og at hele rummet vil komme til at virke med i modsætning til tidligere, hvor den tætte krans af søjler dannede et stærkt markeret rum i rummet, som ville få hallen til at fornemmes mindre, end den i virkeligheden er.

Til trods for de ydre ændringer, navnlig af østfacaden og tårnet, var det således for den største del af byggearbejderne fortsat hovedtegningerne fra første byggeperiode, der var det foreløbige grundlag for alle videre dispositioner. Og det var et meget omhyggeligt udarbejdet tegningsmateriale, der var til rådighed. Blandt andet nogle meget store etageplaner, snit- og facadetegninger. Det var tegninger, der fyldte godt på tegnebordene - Mavesårstegninger kaldtes de, lidt forkert betegnet, men det krævede gode mavemusklers arbejde på de øverste afsnit. Tegningerne var smukt fremstillede og trukket op med tusch, som man dengang gjorde. Alt var meget detaljeret med hensigtsmæssige linienet, og masser af mål påført.

Rådhushallen er ved at tage form, sommeren 1951. Situationen er taget fra balkonen ud for kommunalbestyrelsens kommende mødesal ned mod stueplan og med Sekretariatsgangen i sydfløjen og bryllupssalen i tværløjen overfor (Frederiksberg Stadsarkiv).

Den nye besætning på tegnestuen, der skulle arbejde videre på grundlag af dette materiale, havde bestemt ikke noget at beklage sig over, og der arbejdedes i øvrigt videre i de lagte spor med fremstilling af mængder af tegninger på den gammeldags facon med hovedlineal og trekanter. Der var ingen, der drømte om nymodens udskejelser som tegnemaskiner, selv i den enkleste form. Og alle tegninger blev fortsat trukket op med tuschpenen.

Opgaverne var mange og omfattende. Store områder var helt uafklarede og skulle først nu skitseres og planlægges. Og for alle områder gjaldt, at der skulle fremstilles detailtegninger og udbudsmateriale vedrørende de mængder af indretnings-, udstyrs- og inventardispositioner, der forestod. Og tidsplanerne viste, at det hastede med at få materialet ud til håndværkerne.

Grundsten, rejsegilde og indvielse

Forholdene omkring tilblivelsen af Frederiksberg Rådhus var usædvanlige. Nedlæggelse af grundstenen skete således først den 30. maj 1950, skønt byggearbejderne startede med udgravning og fundering i april 1942. Ceremonien kunne til gengæld foregå inden døre, i østfløjens kælder, hvor en stor granitsten med inskription i dag markerer stedet, hvorunder tre sten indmuredes som dække for grundstensdokumentet, der beskriver det historiske forløb.

I håndværkermøde nr. 1951-15, torsdag den 19. april 1951, aftales de sidste retningslinier for rejsegildet, og det traktement, som bygherren havde bevilget. Murer-, tømrer- og blikkenslagerfirmaerne havde anmeldt i alt 157 mand beskæftiget, som forventedes at deltage, ud over firmaernes mestre, konduktører m.fl., samt alle involverede arkitekter og ingeniører, og alle implicerede fra bygherren med borgmestre og byggeudvalg i spidsen, samt andre interesserede politikere, forvaltningernes direktører og en del ansatte med tilknytning til rådhusbyggeriet. Det var en gevaldig fest med mange deltagere, der var arrangeret på det støbte betondæk over 4. salen i østfløjen, om mandagen den 23. april 1951.

Alle fra tegnestuen var naturligvis mødt op til rejsegildet og fik, som festen skred frem og ølterne ned, en lettere tone over for de fremmødte honoratiøres som søgte mod vores bord, hvor vi i datidens mandesamfund udskilte os ved at rumme flere kvindelige medarbejdere. Det var meget godt for os arkitekter at møde de ellers så fjerne politikere og kommunale direktører med flere. Og vi blev da også selv ved denne lejlighed rystet lidt bedre sammen og fik lagt grunden til nogle festlige indslag i det fortravlede liv, som vi i endnu to år skulle være sammen om på tegnestuen. En bragt flok var vi, de fleste af mændene var gift, men vi var da et par ungarle og flere ungmøer, så der var også vibrationer udover det strengt faglige. Det blev til nogle udflugter med efterfølgende partys medens vi holdt til i tegnestuen på Hortensiovej. Og i det sidste år, hvor vi havde indrettet tegnestue i selve rådhuset, arrangerede vi tegnestuefester i det store tomme hus, som vi havde helt for os selv, og med deltagelse af koner og kærestes. Det var alt sammen uforglemmeligt.

Flagene vajede, dem kunne Frederiksbergborgerne se, ligesom stilladset, der var ved at rejse sig for det kommende tårn, men selve festligheden oppe under de nyrejste spær var aflukket for nyfigne blikke og eventuel generende østenvind med ophængte presenninger mod den fremtidige rådhusplads. Ikke mindre end tre borgmestre deltog. Forhenværende Vilhelm Fischer, nyligt aftrådte, og nu indenrigs- og boligminister, Aksel Møller og den nye borgmester Arne Stæhr Johansen. Der blev, som pressen skrev, sagt alle de kønne og hjertevarme ord, som skal siges til et rejsegilde. Men der var også en murerarbejdsmand, Oluf Henriksen, som mente, at det havde været bedre med 50 opgange med lejligheder. Og så udbragte han i øvrigt et leve for skatteborgerne.

Indvielsen af rådhuset den 9. maj 1953 blev en festdag for hele Frederiksbergs befolkning. I bygevejr med enkelte solstrejf med flag overalt. På den nye flagstang på østfacaden, hvor også det nye skjold med byvåbnet lige nåede at komme på plads, omkring hele rådhuspladsen, i Allégade, på sporvognene og i hænderne på børnehalebørnene, der var udkommanderet i dagens anledning.

Kongeparret blev, da de ankom, modtaget og hyldet på rådhuspladsen af de mange frem-

Det flagsmykkede rådhus med nysgerrige borgere på Rådhuspladsen på indvielsesdagen den 9. maj 1953 (Frederiksberg Stadsarkiv).

mødte børn og voksne. På trappen til hovedindgangen blev de modtaget af borgmesteren og andre honoratiores, og i rådhushallen, hvor de var æresgæster, af den store skare feststemte gæster. Samme aften var der en festlighed i hallen og festlokalerne, hvor kommunalbestyrelsen for første gang havde mulighed for at afprøve lokalerne til et sådant formål. Det hed sig, at de blev fundet velegnede.

Modtagelsen, kritikken

Borgerne på Frederiksberg tog huset til sig som det ønskede og længe ventede nye rådhus. Den kommunale administration var nu blevet samlet på en central placering, og det gjorde jo alt andet lige også tilværelsen lidt lettere for borgerne. Og bygningen var blevet som både borgerne og kommunalbestyrelsen ville have den, vurderet efter lokalaviserne. Den festlige indvielse med faner, klingende spil og kongelig glans havde manifesteret, hvordan det selvstændige Frederiksberg med rådhuset havde fået sit nye midtpunkt, og med rådhuspladsen sin centrale plads.

Men hvad mente arkitekturkritikerne? Hvad blev der sagt og skrevet om rådhuset, som ny bygning, som arkitektur? Ikke ret meget. Så lidt, at der var dem, der fandt det påfaldende. Var det bevidst negligering, skulle det ties ihjel? Det blev det nu ikke, men levede ubesværet trods den manglende omtale. Men hvad var årsagen til den rungende tavshed. Var huset så ringe, at det ikke fortjente omtale? Eller var der andre forklaringer?

I de år var der gang i rådhusbyggerierne mange steder. Det gik normalt ikke så stille af. Der var omtale både i dagspressen og i fagskrifterne. Der blev skrevet meget om Arne Jacobsens rådhus, og ikke mindst det i Århus. Fuldt forståeligt. Det var spændende bygninger, i højere grad i overensstemmelse med efterkrigstidens normer, end det noget gammeldags hus, de på Frederiksberg var startet med i førkrigstiden.

Emnerne spænder vidt i dagspressen og fagbladene, men der blev ikke plads til den store omtale af Frederiksberg Rådhus. Årsagerne til stilheden var der også stille om. Og først henholdsvis 27 og 47 år efter rådhuset blev indviet kom enkelte reaktioner.

I værket om Danmarks Arkitektur, Magtens Bolig, der udkom i 1980, fremkom forfatterne med nogle betragtninger om - Nøgternhed eller funktionalisme – og om reaktionen herpå, bl.a. som den kom til udtryk i diskussionen om Århus Rådhus. Der skrives under overskriften: "Et tilbageslag" - "Frederiksberg rådhus viser bedre end noget, hvor hårdt tilbageslaget kunne blive. Her er alt, hvad et patriotisk hjerte kan begære: Masser af røde, jordfødte mursten, søjler i fronten og et tårn med noget, der ligner en kiosk på toppen, dertil et forstemt klokkespil. Man er ikke i tvivl om, at dette er et rådhus, men næppe lykkeligere af den grund".²

Lidt mere positive betragtninger anførtes af professor, arkitekt MAA Nils-Ole Lund i en artikel i fagskriftet Tegl i år 2000. Ikke fordi tidligere tiders kritik forbigås, men fordi der også lyder mere objektive toner. Forklaring på hvorfor bygningen blev som den blev af mange årsager, og det er svært at undlade følgende citering: "Og bygningen er interessant, hvis man kan sin historie og kender diskussionerne omkring 1950. Ikke mindst de store historiske og

allegoriske vægmalerier vidner om en tid, der for længst er passé. 1950'erne var en omtumlet periode i dansk arkitektur og Frederiksberg Rådhus har sin plads i arkitekturhistorien, som vidner om en stadig løbende debat om arkitekturens folkelighed".³

Den massive dækning af alle faser i rådhusets tilblivelse, fra 1935 og indtil byggeriets genoptagelse i 1949, omtaler naturligvis arkitekt Henning Hansen som den ansvarlige for forslaget og projektet indtil dette tidspunkt, men det blev i '49 arkitekt Helge Holm, der efter Henning Hansens død i 1945 fik til opgave at revidere projektet og at forestå den endelige kunstneriske udsmykning. Fra dette tidspunkt er der således to arkitekter, der må tillægges ansvaret for resultatet - Henning Hansen og Helge Holm.

En meget væsentlig del af det oprindelige projekt gennemførtes uændret. Og de ændringer, der skete, blev foretaget efter ønsker fra bygherren. Helge Holm søgte ikke mod forandringer i en afstandstagen fra det foreliggende projekt, snarere søgte han at videreføre og afslutte det foreliggende i størst mulige respekt for Henning Hansens oprindelige tanker. Det var ganske enkelt også den eneste mulighed, der forelå, så langt som byggeriet allerede fysisk var ført frem. Radikale ændringer i udformning og materialevalg var stort set udelukkede.

Helge Holm var kendt for sine vellykkede restaureringsopgaver. Rådhuset opfattedes allerede som et udtryk for en svunden tids byggeskik. Det var denne arkitektur, Helge Holm påtog sig at færdiggøre. Men det høstede han ikke udelt anerkendelse for. Modtagelsen af rådhuset med den manglende kritik og forståelse for den store indsats, der var gjort, berørte naturligvis Helge Holm. Og måtte af alle, der kendte ham, opfattes som uforståelig og uretfærdig. Måske er forståelsen og anerkendelsen nærmere nu, 50 år efter .

Paterniteten

Det er godt at kende baggrunden. Det gælder i alle forhold. Også når det drejer sig om skabelse af bygninger. Det er rart at have styr på, hvem, der tog initiativer, hvem der traf beslutninger, hvem der har ansvaret, måske æren, og hvem der lagde ryg til udførelsen. Er det et større byggeri, en offentlig bygning, en bygning, som skatteborgerne i den sidste ende har betalt, er det vel rimeligt, det fremgår, hvem takken eller det modsatte skal rettes til. Drejer det sig som her om kommunens væsentligste bygning, rådhuset, må der være styr på personkredsen bag tilblivelsen.

Men det er slet ikke så enkelt at udpege den eller dem, som skal tillægges værdigheden, og det er der flere årsager til. Frederiksbergs kommunalpolitikere har naturligvis truffet alle de relevante beslutninger. Men rådhusets tilblivelseshistorie strakte sig over så lang en periode, at det blev flere skiftende kommunalbestyrelser og borgmestre, der gennem processen traf skiftende beslutninger vedrørende de overordnede rammer for projektets udformning.

De skiftende borgmestre – Vilhelm Fischer, Aksel Møller og Arne Stæhr Johansen - var formænd for rådhusets byggeudvalg, der også undervejs fik en anden personsammensætning, men ved grundstensnedlæggelsen i '50 bestod af kommunalbestyrelsesmedlemmerne rådmænd C.J. Sven, tømrermester Carl H.V. Nielsen, rådmænd Einer-Jensen, rådmænd Aug. M.

Ved Alvar Lauritzens fødselsdag den 14. marts 1952 på Tegnestuen for opførelse af Frederiksberg Rådhus på Hortensiavej.

Stående ved bordets venstre side fra venstre mod højre Carl H. Nimb, Carl Livoni (sekretær), Bjerre Larsen og Bodil Hallager.

Siddende ved bordet ved bordets venstre side fra venstre mod højre Per Gents, Ellen Jürs, Vagn Nielsen, Lennart Keiding, Jens Wulff, P.G. Thyme, Sven Harre og Henrik Clausen.

Stående ved bordets højre side fra venstre mod højre Poul Andersen, Helge Holm, Byrge Sørensen og Ing. Karst. Siddende ved bordets højre side fra venstre mod højre Inger Både Nielsen (tekn. tegn.), Bent Haugland, A. Bank Jensen, Finn Gaardboe samt Alvar Lauritzen. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Jørgensen, postmester G.S. Willemann, forretningsfører Oluf Bertolt samt rådmændene Knud Nielsen og Clara Munck.

Men det blev også skiftende arkitekter, der kom til at forestå gennemførelsen af byggesagen - de nævnte Henning Hansen (1941-1944), Carl H. Nimb (1945-1953) og Helge Holm (1949-1953) samt arkitekt Alvar Lauritzen, der varetog arkitekttilsynet som "konduktør" i begge byggeperioder. Teknisk direktør, civilingeniør Poul Møller, stod på kommunens vegne for bygherreopgaven med bistand af afdelingsarkitekt H. Carl Andresen, mens kommunaldirektør Gerner Andersen var meget aktiv vedrørende alle forhold omkring rådhuset og dets funktioner.

Gennem perioden fra 1935 til 1941 hvor en del forskellige idéer og projekter fremkom, og politikere, embedsmænd, byens borgere og pressen deltog, formedes meget af det, som senere blev grundlaget for resultatet. Projektet fra 1941 blev på mange områder identisk med det rådhus, vi kender i dag, men en del blev dog helt anderledes. En del spørgsmål var uafklarede ved byggestarten i 1942, men løstes delvist gennem den første byggeperiodes forhandlinger mellem bygherre og teknikere. Ved byggeriets genoptagelse i '49 var store områder stadig uafklarede og skulle først skitseres og planlægges, og efter kommunalbestyrelsens ønske blev dele af projektet efterfølgende som nævnt gjort til genstand for en revision.

Men ikke kun arkitektplaner og bygherreønsker fik indflydelse på de ændringer, der blev foretaget fra det oprindeligt udformede projekt. Der var i 1949 endnu følgerikninger fra krigstiden i form af materialerestriktioner. Og det fik også væsentlig indflydelse på rådhusbyggeriet. Således måtte det projekterede kobbertag opgives, selvom kobberet var indkøbt. Både i første og anden byggeperiode var mulighederne for at fremskaffe materialerne med til at præge beslutningerne. Cement- og jernmangel var væsentligste årsag til byggestoppet

Den tætte kontakt jeg til og med året 1953 havde haft med arkitekterne Carl H.Nimb, Helge Holm, og Alvar Lauritzen fortsatte, selv om jeg efterhånden var ene tilbage i rådhus tegnestuen. Nimb kom der lejlighedsvis, og havde indtil sin død i 1965 den officielle kontakt til bygherren. Under Nimbs sygdom i de sidste år hjalp jeg ham med afslutning og afvikling af andre byggesager, bl.a. vedr. Bornholms-hjælpen efter krigen. Mit samarbejde med Helge Holm, der jo var af ældre dato, fortsatte efter at han ved udgang af 1953 afsluttede sit virke vedr. rådhuset. Efter at også jeg havde trappet ned vedr. rådhus-sagen bistod jeg ham vedr. byggesager i Københavns Cityområde, hvor jeg etablerede egen tegnestue fra 1955, og vi bevarede resten af Helge Holms liv nær kontakt, både på det faglige og det private plan. I erindringen står Helge Holm placeret højt hos mig, både menneskeligt og som den fremragende arkitekt.

Alvar Lauritzen havde jeg i den sidste periode inden rådhusets indvielse kørt et tæt parløb med. Han havde rigeligt at passe med selve bygningsdispositionerne, og jeg varetog væsentligst indretningsopgaverne. Efter 1953 flyttede Alvar Lauritzen til andre store konduktøropgaver, samtidig med at han havde egne byggeopgaver, medens jeg fortsatte med indretningsopgaverne, der ikke var færdige, og senere gled over i varetagelsen af den mangedrige rådhus-arkitektfunktion. Vi bevarede kontakten, var bl.a. fælles om en butikssag i Strøg-området, og Alvar overtalte mig i 1978 til at efterfølge ham som arkitekt og kirkeværg for Frederiksberg Kirke. Trods aldersforskel udviklede vi et venskab, der varede til Alvars død.

i '44, men mange andre mangler måtte der under hele byggesagens forløb disponeres efter. Oversøiske træmaterialer til vægbeklædninger og en lang række andre inden- og udenlandske materialer kunne man ikke uden videre rekvirere fra leverandørernes lagre, og ofte måtte der på grund af mangler træffes andre valg vedrørende metoder og materialer.

Arkitekterne havde fat i trådene også til de teknikerteam, der i de to byggeperioder blev etablerede. Tre kategorier af rådgivende ingeniører forestod ydelserne vedrørende konstruktioner, installationer for el, varme, vand- og sanitetsarbejder, og beregninger vedrørende akustiske forhold. På arkitekt- og ingeniørtegnestuerne var der gennem begge byggeperioder skiftende medarbejdere, der bedst muligt søgte at tilfredsstille bygherrens ønsker og deres chefers intentioner.

Kommunikationen mellem tegnestuer og byggeplads tog de respektive konduktører sig af. Og på byggepladsen søgte en meget stor skare håndværkere med skiftende materialer og hjælpemidler i en vanskelig periode at skabe det bygningsværk, som man havde store forventninger til, som god arkitektur og et velegnet hus til det fremtidige formål.

Arkitektmedarbejderne på tegnestuerne omfattede et stort antal yngre arkitekter i det lange åremål, der kom til at forløbe, før Frederiksberg Rådhus var en realitet. Fra de første år er det småt med viden om navnene, men da byggeriet i 1941 besluttedes sat i gang, og Henning Hansen havde etableret en tegnestue på Poul Møllers Vej, skulle der bruges en del arkitekter, og hvem de var, foreligger der nogen viden om. Ses der bort fra dem, der kun optrådte sporadisk i nogle få måneder, er der arkitekter, der senere blev kendt for deres egne fremragende byggerier. Navne som Erik Holst, Frantz Holm, Jørgen Bo, Henning Emborg, og Aage Eistrup. Alle forsvandt de igen fra rådhusagen, da byggeriet stoppede i 1944.

Efter sagens genoptagelse i 1949 deltog, ud over seniorarkitekterne, følgende dengang yngre, arkitekter i bygnings- og indretningsopgaverne: Jens Wulff, Vagn Nielsen, Sven Harre, Finn Gaardbo, Lennart Keiding, Per Gents (fortsatte efter 1953), Ellen Jürs, Bodil Hallager,

Håndværkere udfører pudsearbejde på fjerde sal i vestfløjen i sensommeren 1953 (Frederiksberg Stadsarkiv).

Niels Chr. Skødt, Niels Mårbjerg, Alex Dünnwald, Preben Linck, Bent Haugland, Rich. Bjerre Larsen, og Henrik Casse. Desuden var møbelarkitekten Erik Wørts knyttet til tegnestuen, men han havde startet selvstændig virksomhed og kom kun på tegnestuen for at aflevere sine produkter og hente de nye opgaver. Erik Wørts tegnede bl.a. de specialfremstillede møbler til de repræsentative lokaler, direktørkontorerne og restauranten.

Ingeniør C.A. Bertelsen forestod på kommunens vegne installationsarbejderne i rådhuset. Han var trådt ud af sit arbejdsområde i den tekniske forvaltning, og efter rådhusbyggeriets afslutning fortsatte han som selvstændig rådgivende ingeniør. Under ham sorterede alle installationer vedrørende el, vand, afløb, sanitet, varme, og ventilation. Til at varetage de enkelte fagområder havde han et antal specialister ansat. Det var ingeniørerne Bank Jensen vedrørende elinstallationer m.v., og Thyme, Karst, Kampmann, Byrge Sørensen og Poul Andersen vedrørende vand, afløb, sanitet, og varme, samt Chr. Engelsen vedrørende ventilation.

Ingeniør C.A. Moe varetog gennem sit rådgivende ingeniørfirma samtlige konstruktionsopgaver vedrørende byggesagen, mens ingeniør dr.techn. Vilh. Lassen Jordan stod for rådgivningen vedrørende alle lydæssige forhold. Det drejede sig væsentligst om akustisk regulerende foranstaltninger i de større forsamlingslokaler som rådhushallen og kommunalbestyrelsens mødesal m.fl. Endelig forestod kommunens tekniske forvaltning alle dispositioner vedrørende forsyningsanlæg, anlægsarbejder vedrørende rådhuspladsen, parkeringsanlæg og omgivende gader, fortove, m.v.

Og så glemmes det til tider, hvor mange leverandører, entreprenører og håndværkere, der medvirkede til resultatet. Det ville drejede sig om flere hundrede firmaer og enkeltpersoner. Der var medvirkende firmaer, for hvilke rådhusbyggeriet blev en meget usædvanlig opgave, bl.a. på grund af den ekstremt lange byggetid. Det var firmaer, og det gælder stort set alle medvirkende, der ydede en meget stor indsats under meget vanskelige forhold for at løse de stillede opgaver, og som mødte med deres bedste folk og fremtryllede materialer, der i de tider var svære at skaffe.

Udvalgte entreprenører og leverandører ved Frederiksberg Rådhus' opførelse			
Opgave	Firma	Opgave	Firma
Fundering	L.Larsen & C.H.Andersen	Linoleumsgulve	Charles Christensen. Emil Meyers eftf.
Murerarbejde	Einar Kornerup	Stålbøxe	Nordisk Stålbøx
Tømrerarbejde	Chr. Christensen. Chr. Ohland & søn.	Kobber	Nordiske Kabel- og Trødfabrikker A/S
Stenhuggerarbejde	Kr. Kronstrøm. A/S Nielsens mek. Stenhuggeri A/S Brdr. Laursen's eftf.	Facadesten	Fredenksholm Teglværker A/S. Teglværkerens Centralkontor A/S
Bygningssnedker	A/S Silvan. Frode Olsen & Co.	Betonjern, Leca-plader	Lervigh-Müller & Munck A/S
Blikkenslager	Aage Jørgensen	Keramiske fliser	W. Meyer
Glarimester	Kaj Nielsen. Edv. Storr	Marmorfliser	Faxe Kalkbrud
Stålvinduer og låse	Stålvinduescentralen	Beslag	Oscar Meyer. Carl F.Petersen. Fa. J.Nielsen
Restaurantkøkken	Brønnum	Belysnings- armaturer	Orrefors. Lyfa. Fog & Mørup. Louis Paulsen & Co.
Malerarbejde	Petersen & Andersen. Hilmar Rasmussen. Axel Seehusen. Jens Hansen & Søn. Harald Jørgensen. Th. Deleruran	Møblering	Fritz Hansen's eftf. C.B.Hansen. Johannes Hansen. A.J.Iversen. Rudolf Rasmussen. Thorvald Madsen. Jacob Kjær. Henrik Wørts. Næstved Møbel-fabrik. Odense Møbel- fabrik. Møbel-fabrikken Norden. Dansk Kontormøbel-fabrik
Ovenlys	H.J. Wengler. V.Kann Rasmussen & Co.	Tapetserer- dekoratør	Georg Jørgensen & Søn
Smedearbejde	L.C. Nielsen & Søn. C.F. Rødter. Axel Nielsen. Oluf & Ferd. Schæbel. F.W.Doberck & Søn	Gardiner	A/S Geismars Væverier
Gørtlerarbejde	W.Jørgensen & Søn. Brdr. Grøge	Tæpper og tekstiler	L.F.Foght
Asfaltbelægning	Dansk Asfaltfabrik	Klokkespil	K.T.A.Sørensen
Parketgulve	Gerner Nielsens parketfabrik		

Anm.: De her udvalgte firmaer omfatter alene dem, der var indbudt til rådhusindvielsen d. 9. maj 1953

Skal et enkelt firma nævnes, må det blive murer- og entreprenørfirmaet Einar Kornerup. Firmaet var med under hele perioden og ydelserne repræsenterer tæt ved halvdelen af de samlede håndværkerudgifter. Firmaet var stiftet i 1907 og oprindeligt et Frederiksbergfirma, men voksede siden ud af kommunen og har i mange år haft domicil i Glostrup. Firmaets stifter, murermester Einar Kornerup (1882-1953), fulgte under hele byggesagen med i forløbet, mens det daglige tilsyn blev varetaget af konduktøren, ingeniør E. Bindner Jensen, der senere blev firmaets direktør, og opnåede mange faglige ærespøster.

Det var en store opgave, firmaet varetog vedrørende rådhusbyggeriet, og ved rejsegildet havde firmaet 125 mand på pladsen. Og det var en udvalgt skare murersvende, der deltog i

det krævende arbejde på rådhusets facademure. Særlige stenformater, "Flensborgsten", og stærkere murermørtel af hensyn til de særlige krav til murpillernes bæreevne, krævede stor erfaring, men den havde en del af dem også fra deres medvirken ved opførelsen af Grundtvigskirken. Den blev indviet i 1940, og er vel blandt de største og mest krævende mureropgaver, der er præsteret her i landet.

Bygningskroppen

Det blev til et hus, der fyldte godt op i landskabet. 60 x 120 m i grundflade. Det bebyggede areal er i alt 5.825 m. Ud over hvad man ser over jorden, er der under pladsen vest for rådhuset indrettet kælderrum, som blandt andet rummer cykelparkering for rådhusets personale med direkte adgang fra rådhusets kælderetage. Nogle enkelte tal fra de oplysninger, der forelå ved rådhusets indvielse, tjener yderligere til at belyse størrelsesforholdene.

Bygningens samlede rumfang er ca. 137.000 m³. Bruttoetagearealet er ca. 36.350 m², og de brugsmæssige netto-arealer er ansat til ca. 27.630 m². Rådhushallen indgår med 1.900 m², hvorimod Grønnegården med sine ca. 1.712 m² ikke indgår. Det er en stor bygning, og forandringen fra forhen mærkedes stærkt, for rådhuset afløste i væsentligt omfang tidligere småhusbyggeri. Men borgerne accepterede, at det gamle forsvandt. Så let var det næppe gået et halvt århundrede senere. De gamle gader "Smallegade" og "Bredegade" forandredes også ved det nye hus' placering, og svarer ikke længere til navnene. Men også det er jo blevet accepteret. Og der tænkes næppe herpå.

Rådhusets hoved- og østfløj i sommeren 1953 (Frederiksberg Stadsarkiv).

En borger beretter:

Jeg var 12 år ved rådhusets indvielse. Sammen med en jævnaldrende veninde, Kirsten, tog jeg ind på rådhuset på indvielsesdagen for at prøve de nye paternosterelevatorer, som på det tidspunkt var noget ganske nyt og ukendt. Der var flere mennesker med elevatoren, som sprang af undervejs, men vi kom ikke af og måtte til vores sugende skræk fortsætte til øverste etage. Elevatorerne var som nævnt noget helt nyt, og vi troede, at elevatoren på den øverste etage til sidst ville klappe sammen om os. Vi bad vores Fadervor – og oplevede, hvordan elevatoren øverst oppe ikke klappede sammen om os, men drejede rundt og fortsatte nedefter. Vi begyndte at græde som stukne grise over forskrækkelsen – og kom lettere rystede af i stueetagen, inden vi løb hjem.

Birgit Bau

Rådhusets placering føles unik. I kommunens centrum, og som point de vue, på lang afstand, når man nærmer sig ad Gammel Kongevej. Uden at nærme sig en debat om rådhusets arkitektur findes det rimeligt at betegne rådhuset som særdeles velplaceret og velskabt i forhold til omgivelserne. Det undertrykker ikke urimeligt den omgivende bebyggelse, virker tværtimod let og afslappet. Ikke så massivt og tungt, som det kunne være frygtet. Der blev ved omprojekteringen fra 1949 foretaget nogle dispositioner, der har haft betydning for denne definerings.

Reduceringen med én etage gjorde bygningen mindre dominerende i forhold til omgivende huse. Ændring af vinduerne fra den af arkitekt Henning Hansen meget anvendte smårude-udformning til større glasstørrelser, littede også på det kompakte udtryk, som fremgår af det tidligere projekt fra 1941. Og det på østfacaden frembragte "Rådhuslook" med bal-

Motiv fra grønnegården med tårnet, nordfløjen samt tværføljen med den foranliggende terrasse og det karakteristiske midterparti foran festsalen, efteråret 1953 (Frederiksberg Stadsarkiv).

Vestfløjen set fra Smallegade, sommeren 1953 (Frederiksberg Stadsarkiv).

koner og søjler medvirkede vel også til at lette på den hidtidige massivitet. Og hvorfor så lægge skjul på, at det er påsatte "gesvejsninger". Søjlerne mellem balkonerne er sågar af træ, og uden bærende funktion. Tværtimod er de ophængt i den øverste balkon.

Rådhusets østlige indgang fra rådhuspladsen leder gennem glasdøre, der uden for åbnings-tid er lukket med udvendige bronzedøre til vindfang og vestibule med trapper og elevatorer. Tilsvarende er der, fra den væsentligste kontorindgang mod vest, adgang til trapper og elevatorer. Ved rådhusets indvielse var der, foruden fem trapper, i både østfløj og vestfløj installeret såvel hurtigtgående elevatorer som paternosterelevatorer.

Etageadskillelser og dragerkonstruktioner er udført af jernbeton, delvis med klinkerbeton og vibreret. Alle trapper er udført af jernbeton med slidlag af Gotlandsten. Bygningen er opført af røde mursten i Flensborgformat på en sokkel af bornholmsk granit. Facaderne mod Grønnegården og gården over den overdækkede rådhusal er pudset med en lys gul puds. Indgangspartiet mod vest, der er udført som en søjlehal, og skiftevis benævnt som Colonnaden, eller Porticoen, er beklædt med brændte glaserede sten. Der er granitsten på færdselsarealet og aflukning mod vest med gennemsigtbare jerngitterporte. Tagene er dækket med røde falstagsten. Inddækninger, afslutninger, tagfod, kviste, flade tage, og tagrender er udført af kobber. Indfatninger om vinduer er Bremersandsten. Hovedgesimsen 20 m over gadens niveau er af Cottasandsten, attikaen, mellem gesims og tagrende, er af kridtsten.

Taget skulle i dag have fremtrådt som et grønt, irret, kobbertag. Men restriktioner i efterkrigsårene umuliggjorde anvendelsen af de indkøbte kobberplader. I stedet blev det så det røde tegltag, og det ændrede naturligvis på det samlede farvebillede. Men med hoveddisposition fra 1941 bevaret, og suppleret med de fra 1949 foretagne ændringer, blev det til den bygningskrop, som nu har holdt i 50 år.

Tårn og spir

Når tidligere tiders berejste danskere, bl.a. kunstnere og arkitekter, kom til det sydlige udland og så byernes råduse, måtte de komme hjem med en overbevisning om, at et rigtigt rådhus er understøttet med et rigtigt tårn. Man skulle jo ikke langt syd på for at finde eksemplerne med tårn foroven og en Rathauskeller forneden. Bygherrer og kommunalpolitikere kom jo også ud at rejse og har vel fået den samme erfaring. Råduse har tårne og spir.

Det kan heller ikke afvises, at folkets mening i tårnsagen lagde pres på politikerne. Der var i pressen en afstemning, som resulterede i, at stemmerne var 84,7% for et tårn og kun 15,3% imod. Der blev uddelt præmier til vinderne. Førsteprisen var 100 kr. Blandt besværelserne var nogle på vers....

*Når vi et nyt rådhus skal have
må vi lave det med højt et spir
så de fra København det ser,
Det bliver dem et tårn i øjet
medens på Frederiksberg vi ler fornøjet.*

Det er forståeligt, at den lokalpatriotiske holdning, og den særlige poesi, påvirkede kommunalbestyrelsen

Tårnet rejser sig langsomt mod himlen. Situationen er taget fra tværføljen i sommeren 1951 hen over den glasoverdækkede rådhushal og øst- og nordfløjene (Frederiksberg Stadsarkiv).

Hjemme var traditionerne som i det store udland. Stort eller småt, et tårn skal der være på rådhuset. Hvem falder ikke stadig væk for de bevarede idylliske rådhus i vores provinsbyer, som f.eks. i Maribo og Ebeltoft? Og i hovedstaden, "byen med de skønne tårne", som den er kaldt, har vi traditionelt haft rådhus med tårne. Det gamle københavnske rådhus, der lå mellem Gammeltorv og Nytorv, var opført i 1729 og nedbrændte i 1795. Det var forsynet med et smukt lille tårn, en "tagrytter", med ur, og spir. Tårnet på nuværende Københavns Rådhus rager højere op end byens mange andre tårne. Arkitekt Martin Nyrop var ellers manden, der havde frigjort sig fra herskende stilmæssige traditioner. Men tårn kom der på det prægtige hus, der blev indviet i 1905. Og spir, ur, og klokkespil.

Men nye tider bragte nye skikke, også når det drejede sig om rådhus. Rådhuset i Odense, der blev opført i 1880-83 af arkitekt J.D. Herholdt, var forsynet med et 45 m højt tårn med kobbertækt spir. Men da rådhuset i 1939, af arkitekt B. Helweg-Møller, blev udvidet og ombygget, forsvandt tårnet. Og rådhuset i Århus fra årene 1938-42 af arkitekterne Arne Jacobsen og Erik Møller fik nok et tårn, men intet spir. Og det blev et tårn, der brød med den klassiske opfattelse af begrebet. "Man havde glemt at tage stilladset ned", som det "vigtigt" blev sagt.

I årene omkring 2. verdenskrig blev der bygget rådhus i Københavns omegnskommuner: Rådhusene i Gladsaxe, Lyngby og Søllerød blev taget i brug i perioden 1937-1941 med henholdsvis Vilhelm Lauritzen, Ib Martin Jensen, Hans Erling Langkilde samt Arne Jacobsen og

I sommeren 1952 drøftedes på byggemøderne den vanskelige støbning af de øverste søjler og øverste jernbetondæk, der skulle ske kontinuerligt, helt uden stop. Det krævede særlige foranstaltninger, bl.a. på grund af transporthøjden. Kort sagt, én eller anden måtte på stedet føre kontrol. Som yngste mødedeltager meldte jeg mig frivilligt og har siden levet med erindringen om mange timers ophold på den knapt tilmålte plads i tårnets kote 69.07. Min placering som "søjlehelgen" eller "pælesidder" mildnedes på grund af strålende sommervejr, den enestående udsigt og bevidstheden om at være - den højst placerede ansvarlige person i Frederiksberg Kommune - den dag.

Flemming Lassen som arkitekt. I 1955 og '59 fulgte rådhusene i Rødovre og Tårnby med Arne Jacobsen samt Jørn Nielsen og Halldur Gunnløgsson som arkitekter. Fælles for disse bygninger var, at den tradition og symbolik, som tårnet var udtryk for, i alle omegnskommunernes rådhus var forladt.

Frederiksberg Kommunalbestyrelse har nok følt sig stærkere knyttet til den traditionelle opfattelse af et rådhus, og har lagt vægt på betegnelsen "byen med de skønne tårne", da den i 1941 stillede opgaven og siden godkendte arkitekt Henning Hansens projektforslag, som indeholdt et tårn, om end i starten i en mere ydmyg udgave, end det siden skulle blive. Forslaget handlede om et tårn, der kun nåede 40 m op, og afsluttedes med et rødt tegtag. Der var en udvendig udsigtsbalkon, og der var et ur mod øst og vest. I pressens omtale af projektforslaget nævnes, at man håber på, at den monumentale bygning yderligere kan prydes med et spir, men foreløbig "nøjes" man med et tårn.

Tårnet i den senere udformning blev præsenteret i 1950 som en del af det reviderede projekt. I materialet, der forelagdes kommunalbestyrelsen af byggeudvalget, hedder det bl.a.: "Hovedformen var givet, og som det vil erindres, frembød denne betydelige vanskeligheder for at nå en god løsning af tårnets overbygning. Problemerne er smukt løst i det nye forslag ved de fire fremkragede, kantede udbygninger på tårnhovedet, hvilke foruden forbindes ved en balkon. Ved disse udbygninger er der skabt basis for en overbygning, der er symmetrisk om begge akser, og som tænkes udført i stål og glas."

Udformningen var fremstillet i tegninger og model, og det siden udførte tårn følger i sit udseende stort set det fremlagte forslag, selv om der er brugt kobberindklædt jernbeton og træ, i stedet for stål. Der var allerede på dette tidspunkt visioner om et klokkespil, og der var forlydender om, at der skulle være thepavillon i øverste etage. Idéen om thepavillon forduftede, ligesom den gamle kiosk på rådhuspladsen, der af borgerviddet blev udlagt som inspiration til og model for tårnets udsigtsetager.

Rådhusetårnet er 70 m højt fra terræn til toppen af radiomasten. Lidt mere teknisk formuleret er toppen placeret i kote 81. Der er over rådhusets tagetage 4 etager, der udnyttes til maskin- og arkivformål. Herover er der et stort åbent rum med murede balkoner mod øst og vest. Over denne er uretagen, hvorfra de fire ure er tilgængelige både indvendigt og udvendigt, og igen herover findes de to udsigtsetager, henholdsvis 46 og 49 m over terræn. Over udsigtsetagen hænger klokkerne, og ovenover dem i tårnhatten, er klokkerummet, hvorfra der spilles på klokkerne. Fra klokkerummet er der via en mobil træstige og en lem i loftet adgang til "kurven", den allerøverste platform, oven på kobbertaget, hvorfra antenne og vindfløj kan tilses.

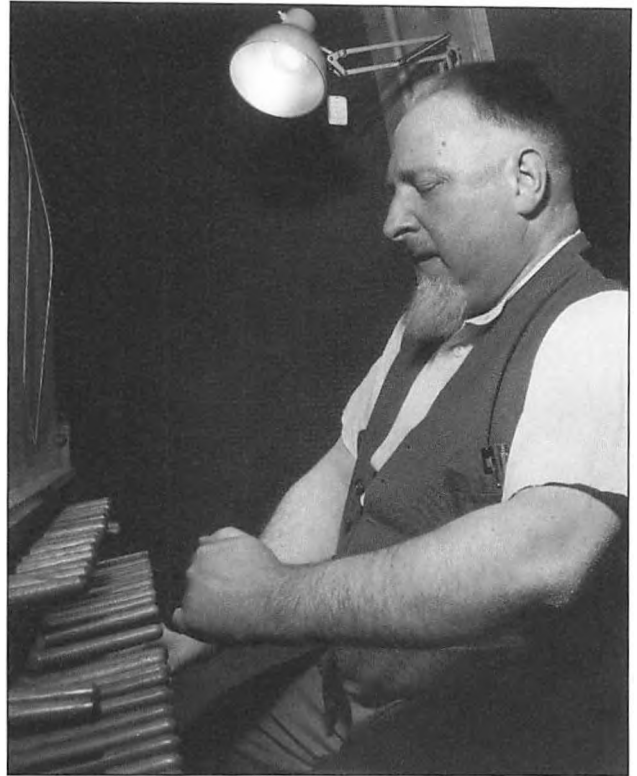
Anlægget af rådhuspladsen nærmer sig sin afslutning i foråret 1953. A/S Frederiksberg Telefonkiosker kiosk nr. 11 fra 1916 vil snart forsvinde til fordel for kiosken, der er under opførelse i baggrunden. Onde tunger antydede, at den gamle telefonkiosk havde stået model for tårnoverbygningen, mens de mere seriøse bud så mulige forbilleder i andre europæiske råduse, f.eks. rådhusene i Stockholm eller Norwich i England – se side 147 og 159. Telefonkiosk eller hovedværker i moderne europæisk arkitektur? Tårnspørgsmålet optog politikernes, embedsmændenes og borgernes interesse og gav da også anledning til, at der tidligere var udarbejdet flere forslag – se side 59 og 73. (Frederiksberg Hovedbibliotek. Lokalthistorisk Billedsamling).

Spørger man, hvad tårnet anvendes til, er den meget prosaiske udlægning, at ud over de nederste arkivrum er tårnet basis for de fire ure, der viser tiden mod verdenshjørnerne og for et klokkespil med 47 klokker. At der øverst er en vindfløj, der viser hvor vinden blæser, og en radiomast, der anvendes af brandvæsenet. Men hvorfor ikke være lidt mindre prosaisk, og tale om tårnet som det frederiksborgske midt- og højdepunkt, som kan ses viden om, og hvorfra borgerne kan se ud over byen, ja længere endnu, og hvorfra klokkespillets toner lyder ved højtidelige og festlige lejligheder. Og det er frederiksborgborgerne eget klokkespil, etableret med hjælp af indsamlede midler, som en borgergave, ved rådhusets indvielse.

Da det på et sent tidspunkt besluttedes at etablere klokkespillet, blev tårnet delvis omprojekteret, idet der blev indskudt den etage, hvori klokkerne er placeret. Samtidig blev der i det meget tykke betondæk, hvori klokkerne er ophængt, etableret huller med indstøbte bøsninger til føring af trækwirer fra spillebordet ovenover til hver enkelt klokke.

Det var i de første år en fysisk krævende opgave at være klokkenist. Med fødder og læderbeskyttede hænder trampedes og sloges der på spillebordets pedaler og tangenter, som via wiretrækkene mekanisk påvirkede hamrene. Det var en meget direkte, og spændende, musikudfoldelse, som ikke bevarede. Senere er opstillet et mere avanceret spillebord, der mere ligner et orgel eller et klaver, og der blev trukket ledninger herfra til klokkernes hamre, således at der spilles ved hjælp af elektriske impulser.

Klokkespilsvirtuosen Staff Ness giver et nummer ved klokkespillets indvielse 8. november 1953. (Frederiksberg Hovedbibliotek. Lokalhistorisk Billedsamling).

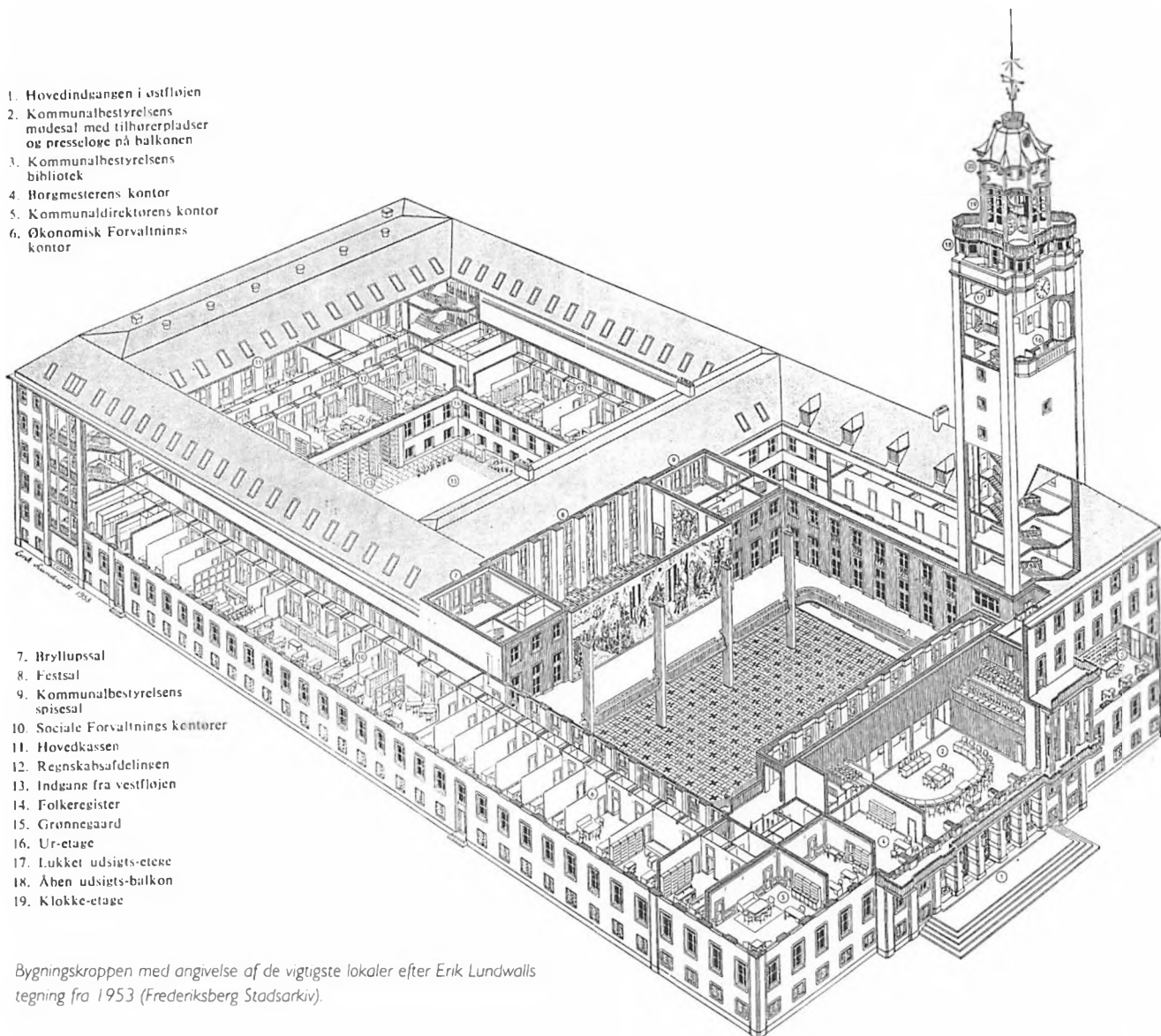
Der har naturligvis været mange gode bud på, hvad tårnet yderligere kunne bruges til. Thepavillon var vist kun en meget løs idé, og den bliver næppe realiseret, dertil er transportveje og installationsmuligheder for ringe. Men udsigtsetagerne kan anvendes ved rundvisninger i rådhuset. Og der er senere i rådhusarkitektregi fremstillet et forslag til indretning af en form for museum i de to tilgængelige etager, direkte under de to udsigtsetager. Museet tænkte at skulle rumme effekter vedrørende selve rådhuset og dets tilblivelse, og nogle af de gaver, der findes i bygningen fra jubilæer, bl.a. fra de frederiksbergske venskabsbyer.

Kontorarealerne

Rådhuset indeholdt, iflg. opgørelsen som den forelå ved indvielsen, i alt 10.853 m² nettoareal, der var tænkt indrettet til kontorformål. Arealet var fordelt på i alt 7 etager, incl. kælder- og tagetage. Og der var afsat arealer til kontorformål i alle fløjene, dog med hovedvægten placeret i den vestlige del af rådhuset. Områderne fordelte sig på det tidspunkt over i alt ca. 600 bygningsfag. Ved den gennem årene mere intensive udnyttelse, bl.a. ved inddragelse af gangarealer ved kontorområderne, blev både det samlede kontorareal og antal kontorfag noget forøget.

Begrebet bygningsfag knytter sig her til den traditionelle bygningsform med skiftende murstenspiller og vinduer. Det anvendte modul for facaderne på 3.12 m fra midte til midte af de murede bærende piller, er identisk med kontormodul. Et enkeltfagskontor vil således være ca. 3.00 m i bredden, når der fraregnes tykkelsen af adskillende vægge. Kon-

1. Hovedindgangen i østfløjen
2. Kommunalbestyrelsens mødesal med tilhørerpladser og presseloge på balkonen
3. Kommunalbestyrelsens bibliotek
4. Borgmesterens kontor
5. Kommunaldirektørens kontor
6. Økonomisk Forvaltningens kontor

7. Bryllupssal
8. Festsal
9. Kommunalbestyrelsens spisesal
10. Sociale Forvaltningens kontorer
11. Hovedkassen
12. Regnskabsafdelingen
13. Indgang fra vestfløjen
14. Folkeregister
15. Grønnegaard
16. Ur-etage
17. Lukket udsigts-etere
18. Åben udsigts-balkon
19. Klokke-etage

Bygningskroppen med angivelse af de vigtigste lokaler efter Erik Lundwalls tegning fra 1953 (Frederiksberg Stadsarkiv).

torernes dybde er varierende i de forskellige bygningsfløje. Størst i vestfløjen, mindre i syd- og nordfløj, og mindst i øst- og mellemfløjen. Et standardkontorfag har et gennemsnitsareal på ca. 20 m².

Etagehøjderne og vindueshøjder er stort set ensartede i normaletagerne, men reducerede i kælder, 4. sal, tagetage, i rum over indgangsarealer og de særligt høje rum i stueetage og 1. sal. I tagetage er der skråvægge og ovenlysvinduer. Normalkontorer har skabsmuligheder i indgangsvæggen, men en del kontorer er ringere udstyrede. Alle kontorfag har radiator som varmekilde, og de fleste kontorfag har ventilationsmulighed i form af aftrækskanal ved bagvæg og ventilationsrude i vindue.

Sådan var den vare, der skulle sælges til de fremtidige brugere, repræsenteret af respektive direktører og afdelingschefer. Der var gode muligheder for et gevaldigt slagsmål om bedste

Kommunaldirektør Gerner Andersen var suverænt den øverste myndighed vedr. alle placeringer, hvor ikke politikerne, via borgmesteren, var impliceret. Af ukendte årsager var jeg blevet udset til at føre dialogen med Gerner Andersen, og det havde jeg intet imod. Han blev af mange karakteriseret som en barsk, tør, embedsmand, men jeg så også en mand med humor. Senere har jeg jo læst Klaus Rifbjergs erindringsbog "SÅDAN", hvoraf det fremgår, at han et langt liv har været gift med Gerner Andersens datter Inge, kaldt "Ping". Den svigersøn i familien må indicere en tilstedeværende, eller senere tilkommende, forståelse hos kommunaldirektøren for andet end tørt kontorarbejde. Jeg havde faktisk en positiv oplevelse, da jeg en dag i følgeskab med Gerner Andersen, travede alle bygningens kontor- og gangarealer igennem, for at han med egne øjne kunne vurdere mulighederne. Det afgjorde hurtigt en række principielle forhold, både på de store linier og i detaljerne. Bl.a. et emne som afdelingernes forsyning med håndvaske. Både på det tidspunkt, og i hele sin regeringstid, satte han sig hårdt på enhver kontordisposition. Han fik i sit nøgleknippe hovednøglerne til hele rådhuset, som også gjaldt til alle disponible lokaler, der ikke måtte røres uden hans vidende.

placeringer, men der blev fra øverste top lagt en hård linie, for kun at anvende strengt saglige synspunkter, og så blev meget i øvrigt lagt på arkitekternes skuldre.

Fordelingen af kontorområder til de enkelte forvaltninger skete på grundlag af opgørelser, som fremkom med hjælp fra afdelingsarkitekt H. Carl Andresen. De første, der flyttede ind i rådhuset, kom fra Den tekniske Forvaltning. Selv om netop denne forvaltnings store arealkrav til tegneborde, fralægningsborde, tegningsarkivskabe og lignende inventar var specielt, blev dispositionerne for denne forvaltning i nogen grad normgivende. Forvaltningernes og afdelingernes opdelinger og størrelser var dengang noget anderledes end den nuværende. I en årrække var forholdene næsten statiske. Derfor var det i realiteten meget enkle kriterier, der gav grundlaget for, at den samlede kabale kunne gå op. Forvaltninger og afdelinger skulle i videst muligt omfang placeres samlet. Kontorer, der rettede sig mod borgerne, skulle placeres hensigtsmæssigt i forhold til adgangsveje og elevatorer, m.v.

Der skulle ikke etableres flere etfags kontorer end strengt nødvendigt, og det skulle være hensynet til kontor anvendelsen, mere end beboerens charge, der skulle afgøre enkeltkontorers størrelse, indretning og udstyr. Den ikke ukendte vits om personalets normering med udstyr, i form af gulvtæpper eller lignende, i stedet for lønstigning, gjaldt ikke for Frederiksberg Rådhus. Selvom rådhuset på mange måder virkede som et gammeldags hus med traditionelt opmurede bærende facader, og blev bygget efter førkrigsprincipper, indeholdt projektet tidens nye tanker om storrumskontorer. Ved etablering af bærende piller i skellet mellem kontorarealerne og gangene, og ved næsten konsekvent udeladelse af tværgående, bærende, vægge, var det således muligt at skabe storkontorer.

Der var faktisk disponeret for etablering af større samlede kontorarealer, og der blev indrettet nogle ganske store kontorer til flere af Skattedirektoratets afdelinger og til hovedkassen. Hos størstedelen af personalet var storkontorerne dog ikke, ved rådhusets ibrugtagelse, særligt populære. De fleste ville helst placeres i enkeltfags kontorer, og de fleste helst sidde alene. Senere har mulighederne ofte været fremme, og der blev for skiftende skattedirektører arbejdet med forslag til indretning af storkontorer i vestfløjen ved indlemmelse af gangarealer.

Men mulighederne for fleksibel opdeling af kontorarealerne dengang var heller ikke udviklet, som de siden blev. Der blev etableret en del lette vægge af træ og glas, udviklet til for-

Indbetalingskontoret udstyret med almindeligt kontorinventar fra rådhusets åbning. Situationen er taget i 1964. (Frederiksberg Stadsarkiv).

målet og flytbare uden større indsats. Men de var ikke lydtætte, upraktiske til inventarophæng og uhensigtsmæssige som kontorskab mange steder. Derfor valgtes opmurede pudse- vægge af lette materialer. De opfyldte alle krav, men gav problemer, hvis de skulle flyttes ved kontorændringer. Det lykkedes dog at finde metoder til for en rimelig udgift at flytte disse murede vægge, både et og flere kontorfag, og hermed skabe den fornødne fleksibilitet. For den viste sig selvfølgelig nødvendig i de følgende år.

Ved kontordisponeringerne viste det sig, at samfundet havde ændret sig i de år, byggeriet var stoppet. Det var ikke bare facader og tårn, kommunalbestyrelsen havde nye meninger om. Der var i den allerede opmurede stueetage, og i disponering vedrørende trappetidgang, forudsat ydmyge adgangsveje til nogle kontorer i sydføjens kælderetage, hvor det var meningen at det såkaldte sociale klientel skulle ekspederes, uden at blive blandet med kommunens øvrige borgere. Det blev ændret, og hovedkassen på 1. sal i vestfløjen og Socialkontorets forskellige kontorer blev dimensioneret til ekspedition af alle typer borgere. Kælderlokalerne blev i stedet indrettet til brug for Skoletandpleje, Stadsdyrlægens Kontor, og kontor for stadsarkivaren.

Både ved disse dispositioner, der skete i lokaler bygget før 1944, og ved mange andre dispositioner gennem bygningens nu 50-årige historie, har det vist sig muligt at opfylde ønsker og krav, som følge af lovgivning og ændrede normer. Huset skulle vise, at det på tilfredsstillende måde kunne klare de skiftende behov.

En tidligere ansat beretter:

Sådan gik min hverdag i 2½ år til vi i juni 1953 flyttede til det store fine rådhus, lange gange, store kontorer, dame- og herretoiletter, marketeren og meget andet nymodens. Ih, sikken en luksus! Vi talte meget om de gode gamle dage på Sylows Allé, jeg ville ikke have undværet den start på et langt arbejdsliv. Det gode sociale samvær, og ikke at forglemme skovture og julefrokoster, der dog den dag i dag lever i bedste velgående på rådhuset.

Ruth Røbel

Kommunalbestyrelsens lokaler

I det nye rådhus fik de folkevalgte kommunalpolitikere tidssvarende lokaleforhold. Overgangen fra de tidligere beskedne pladsforhold må have været markant. I det nye rådhus var der plads til arbejdet, samtidig med at der var skabt en værdig ramme om den beslutningsproces, som kommunalbestyrelsen fremover skulle varetage for sine borgere.

Mødesalen

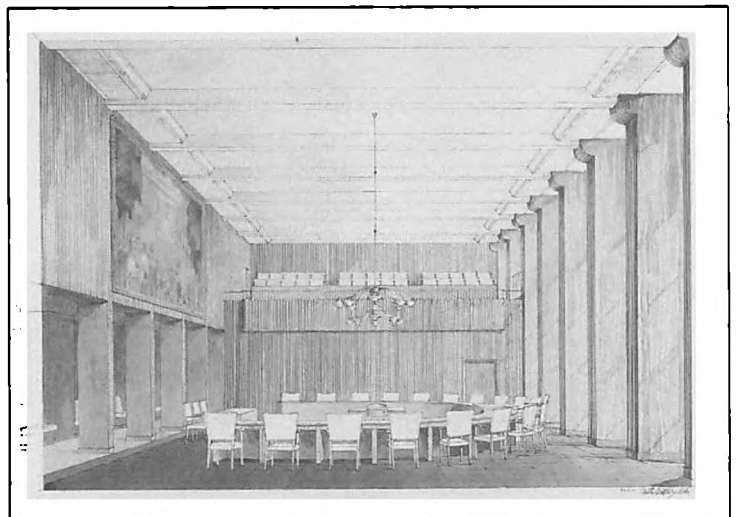
Det primære lokale for kommunalbestyrelsen var naturligvis mødesalen. Den var fra de første skitser placeret på 1. sal i østfløjen ud mod rådhuspladsen, og dens placering blev i det reviderede projekt fra 1949 udadtil tydeligere markeret med balkon og søjler mod rådhuspladsen.

På mødesalens gulv opstilledes i hesteskoform borde for kommunalbestyrelsens 25 medlemmer med borgmesteren i en midterposition og med kommunaldirektøren ved hans side. Efter den politiske opdeling af medlemmer kunne grupperne placeres henholdsvis til højre og til venstre for borgmesteren. Efter hvert valg kunne der foretages ændret opstilling af bordene. Hidtil er omplaceringerne sket uden problemer med symmetrien. I mødesalen er der yderligere siddepladser til de respektive forvaltningers direktører og embedsmænd, ligesom der er afsat plads til egne referenter.

Mod syd og nord fik mødesalen balkoner for pressens folk og for borgerne, som herfra kunne overvåge de åbne møder. Adgangen til balkonerne skulle ske fra rådhusets 2. sal. Mødesalen fik mod syd dør direkte til borgmesterkontoret, og mod nord etableredes der for kommunalbestyrelsen adgang til forværelset, kaldet "Klammeriværelset", og videre adgang til kommunalbestyrelsens håndbogsbibliotek.

Mødesalens vægge beklædtes med mahognilister, placeret således, at de udnyttedes til akustisk regulering. Gulvet blev tæppebelagt med specielt designet tæppestof med indvævet mønster. Der var planlagt udført en vægudsmykning på rummets vestvæg, men den kom

Carl H. Nimb og Helge Holms skitse til indretning af kommunalbestyrelsens mødesal fra 1951. Udsmykningen af vestvæggen blev aldrig realiseret. Til gengæld ophængtes senere malerier af de afgåede borgmestre på væggen under tilhøreløgen (Frederiksberg Stadsarkiv).

"Klammeriværelset" - forværelse til kommunalbestyrelsens mødesal lige efter indvielsen i 53. (Frederiksberg Stadsarkiv).

ikke til udførelse. Den eneste udsmykning i mødesalen er på nuværende tidspunkt malerier af afdøde borgmestre.

Fra starten og ved senere etableringer udstyredes rummet med datidens bedste kommunikationsudstyr. I 1966 blev borgmesterens bord i en kompliceret proces udstyret med eldreven regulerbar talepult for indstilling i ønskelige højder og skråstillinger. Det gamle velestimerede møbelfirma Rudolf Rasmussen, der leverede møblerne, måtte igen yde sit ypperste.

Biblioteket

Kommunalbestyrelsens håndbibliotek blev placeret i hjørnet mod rådhuspladsen og Smallegade med fem vinduesfag mod pladsen. Det var et af de rum, der blev kælet allermost

Rådhusbiblioteket, maj 1954 (Fredensberg Hovedbibliotek Lokalhistorisk Billedsamling).

for ved rådhusets indretning. Rummet blev projekteret som et fredfyldt rum, udstyret med reoler rummende faglitteratur og relevante tidsskrifter.

Der er arbejdsborde med arbejdslamper og magelige stole til afslappet læsning. De specialfremstillede reoler og vægbeklædninger af mahogni, loftbeklædningen af ahorn, og egetræsparketgulvet med fritliggende ægte tæpper samt de specialfremstillede lysarmaturer, er eksempler på fremragende håndværkerpræstationer. Det er indtrykket, at biblioteket bliver anvendt efter sit formål, men det har også været ramme om adskillige receptioner og anden festlighed, og bliver generelt meget brugt.

Udvalgsværelser og spisestue

Med adgang fra rådhushallens balkon og nordfløjens gang er i kort afstand fra mødesalen og biblioteket placeret i alt 5 udvalgsværelser, der anvendes af kommunalbestyrelsens grupper, samt generelt af politikerne og rådhusets administrative personale til forskellige mødeaktiviteter. Et rum er på fire vinduesfag, de øvrige er hver på to fag. På indgangsvæggen, i gangen der fører til udvalgsværelserne, er opsat portrætfotos af alle personer, der i Frederiksbergs historie er afgåede, efter at have været indvalgt i kommunalbestyrelsen. I mellemfløjen på 1. sal over for udvalgsværelserne er kommunalbestyrelsens spisestue placeret. Rummet har tre vinduesfag, som vender ud mod Grønnegården. I direkte kontakt hertil findes et anretterrum, som også kan anvendes fra rådhushallens balkon. Anretterrummet har elevatorforbindelse til øvrige anretterrum og til kælderen med adgang til lagerfaciliteter, og køkkenindgang fra Smallegade, ligesom der er mulighed for direkte adgang til restaurantkøkkenet.

Det største af udvalgsværelserne - Udvalgsværelse 1 i 1953. Malerierne, udført af Søren Læssøe Lange, på væggene viser Frederiksberg Have i 1801 og var den store nabos gave til Frederiksberg i anledning af rådhusets indvielse. Som kommunalbestyrelsens øvrige lokaler fremstår også Udvalgsværelse 1 i dag stort set som ved indvielsen for 50 år siden. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Repræsentationslokalerne

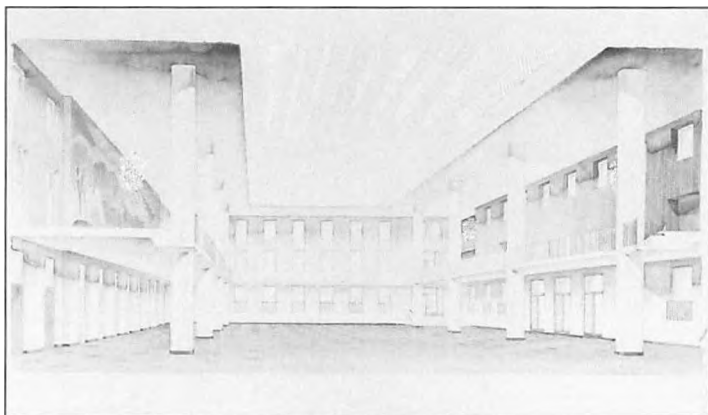
Det var mere end et rådhus, der indviedes den 9 maj 1953. Det var også et nyt og stærkt symbol på det selvstændige Frederiksberg. Den gamle landsby var vokset op og blevet selvstændig med et befolkningstal som vores største provinsbyer, og havde absolut ingen lyst til at være halehæng til København. Selv om man var omsluttet af naboen på alle sider, ville man for enhver pris være selvstændig. Et blik på skatteprocenterne i de to områder gjorde næppe selvstændighedstrangen mindre.

Derfor var overgangen fra det gamle, provinsielle og alt for lille rådhus til det nye store hus så betydningsfuld. Samlingspunktet for kommunen havde man længe manglet. Som byen udviklede sig, var der kommet mange af de faciliteter, som kendetegner en selvstændig by. Behovet var rimeligt dækket for kirker, skoler, bibliotek, sportsanlæg, teatre og restauranter. Men et rådhus, der samlede alle de funktioner, som kendetegner en selvstændig by, manglede. De kommunale kontorer havde man jo haft, selv om de var spredt ud over kommunen. Og et sted, hvor kommunalbestyrelsen holdt sine møder, vidste man jo nok fandtes, men det var vel ikke af den store betydning for den almindelige borger. Men nu fik kommunen og borgerne det nye rådhus, de lokaler til repræsentation og fest, som manglede i en rigtig by.

Derfor var det mest fornyende, og for det selvstændige Frederiksberg så livsvigtige, de nye lokaler, som fremtidig skulle rumme funktioner, man dårligt rigtigt havde formuleret. Det var rådhushallen, festsalen incl. sideværelser, og de hertil hørende adgangslokaler, garderober toiletter, serveringsfaciliteter, m.v. Og lokalerne var placerede således, at en vis overlapning med kommunalbestyrelsens udvalgsværelser, spisestue og bibliotek var mulig ved større arrangementer.

Rådhushallen

Rådhushallen blev hurtigt rammen om mange større arrangementer. Der var plads til mange mennesker. Ved indvielsen var der, foruden scene og friarealer, opstillet 942 stole på gulvet, der suppleredes af de 284 faste siddepladser på balkonen. Der fandtes en demontabel scene, der kunne opstilles i større eller mindre sektioner. Der var transportanlæg som via lem i gulvet kunne flytte stolene fra magasinet i kælderens, og der var fornødne anlæg for lys og lyd m.v.

Carl H. Nimb og Helge Holms skitse til rådhushallens udformning fra 1951. I stueetagen ses til højre døre til forhallen og til venstre indgangspartiet til festsalen. På balkonetagen ses til højre indgangsdøre til kommunalbestyrelsens mødesal og ligefor vinduerne ved udvalgsgangen. Se nærmere om hallens udsmykning i kapitel 7.2. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Direkte under glastaget er en smal balkon, der skråner udad mod hallen og bestemt ikke er behagelig at færdes på. Af hensyn til kørebroen kan der ikke være permanent rækværk, men der blev nogle år efter indvielsen, af præventive årsager opsat et nedklappeligt rækværk, og der er da heller ikke kendskab til ulykker her. Men det var tæt ved, at jeg havde fået et mindre slagtilfælde under etableringen af rækværket. Smedefirmaet Poul Brejner stod for arbejdet, og den dygtige smed Andersen havde fremstillet alt på værkstedet og var ved at montere en sektion på hallens nordside, da jeg inspicerede. Fra hallens gulv råbte jeg den helt nødvendige bemærkning op til ham: "Nu er det vel sikkert nok Andersen". Men han tog det for pålydende, og satte sig op på øverste rør i det nye rækværk, og faldde ind under midterøret, og kastede sig med voldsomme bevægelser bagud, mod det tomme rum, hvor der var 1,2-1,3 m. ned til stengulvet. Det eneste der skete var som nævnt, at jeg fik et mindre chok og bad ham slutte den sport omgående. Men efterverdenen ved altså hermed, at der er foretaget en særdeles effektiv prøvebelastning.

Hallens balkon, der yderst rummer tilskuerrækker nærmest rækværket, er færdselsareal for rådhusets brugere og gæster. Herfra er der adgang til kommunalbestyrelsens mødesal, andre mødelokaler, borgmesterkontor og kontorer for kommunens overordnede administration. Herfra er også adgang til bryllupskontor og bryllupssal. Vægge og søjler i adgangsvejen til rådhushallen, gennem vindfang og vestibule og i selve hallen til undersiden af balkonen, er beklædt med Faxemarmor. Overvæggene fra balkon er beklædt med akustikpanel, dels udført af asketræ, dels af mahogni. Gulvene er i begge etager lagt af Gotlandsten. Undersiden af loft over balkon og træværk i ovenlys er beklædt med akustikpanel af fyrretræ og malet.

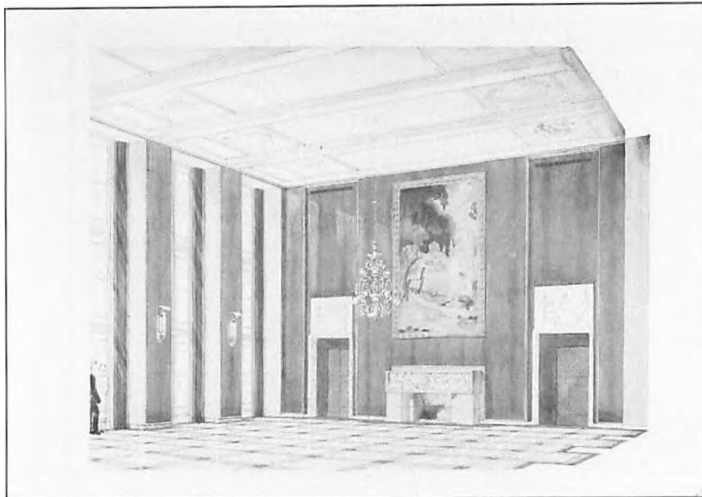
Rådhushallen kan med rette betragtes som et stort rum. Incl. balkonen er der tale om et gulvareal på ca. 1.900 m². Og det samlede rumfang er ca. 16.000 m³. Hallen er i realiteten en overdækket gård. Glastaget, der rager op over 3. salens ovenlysgård, er placeret 17 meter over hallens gulv. Det har været nødvendigt at installere en særlig kørebro under glastaget for pudsning m.v. samt placering af projektører og andet scene-udstyr. Den opmærksomme betragter af loftet vil bemærke, at de hvidmalede paneler i loftet og ved gavlafslutninger synes at være forsynet med et persiennemønster. Det kan afsløres, at det er støv, der på grund af kuldebroer i beklædningen gennem årene har fæstnet sig, og nu indgår som arkitektonisk detalje, som det kræver arbejdsindsats og udgifter at fjerne.

Hallen bruges til arrangementer med eller uden samtidig anvendelse af festsal og sideværelser. Der er adgangs- og udgangsveje, som muliggør sådan selvstændig udnyttelse. I det nordvestre hjørne er der, i begge etager, direkte adgang til anretterrum, hvorfra buffetterne kan forsynes.

Festsalen og sideværelserne

Festsalen er også et stort rum. Arealet er 271 m² og rumfanget 2.200 m³. Salen er skabt til fest, og den er blevet rammen om mangfoldige festarrangementer. Der er højt til loftet (8 m), som der bør være i et festlokale, og der er ikke sparet på møblering, udstyr og materialer. Væggene er beklædt med glatte paneler af spansk nøddetræ, vinduesnicher m.m. er udført af ahorntræ, dørene er af mahogni. Gulvet er lagt af Botticino og Kålmortenmarmor. Kamin, dørindfatninger og sokler er af norsk Gjellebæk marmor. Som rådhusets prægigste lokale fik festsalen også den rigeste udsmykning.

Placeringen i mellemløjen er lige i rådhusets centrum og i den teoretiske akse, der går fra

Carl H. Nimb og Helge Holms skitse til festsalens udformning fra 1951. Til venstre udgangspartiet til terrassen og grøngården. Se nærmere om salens udsmykning i kapitel 7.2. (Frederiksberg Stadsarkiv).

rådhuspladsen gennem hovedindgang, vindfang, forhal, rådhusal, og videre gennem grøngården, vestkolonnaden og den tænkte rådhushave, og krydser akse fra Frederiksberg Slot gennem Frederiksberg Have lige midt i Andedammen. I det gamle gadekær. De smukke tanker er ikke blevet til andet end smukke tanker, endnu! Festsalen mangler udsigten mod vest og kontakten til haveanlæggene.

Festsalen er flankeret af to relativt store rum, kaldet sideværelserne. Det ene rummer nogle skabe eller vitriner til opbevaring af rådhusets specielt fremstillede festservice. Begge rum er tænkt som supplement til selve festsalen, og bruges bl.a. til supplerende anretterrum, so-listværelser, eller til selvstændige mindre arrangementer. Disse rum er forsynede med malede underpaneler og vægfeltet tapetseret med olietrykstapeter. Gulvbelægningen er egeparket.

Bryllupssalen

Salen var ikke færdig, da rådhuset blev indviet, og i den første periode brugtes mødesalen til velser. Bryllupssalen blev siden placeret på første sal i tværføljen lige ud til hallens balkon. Der findes ventefaciliteter i et forværelse til bryllupssalen, men også plads lige uden for på hallens balkon. Udsmykningen, som udførtes af den fra dagspressen kendte tegner og maler Sikker Hansen, fulgtes med stor interesse under tilblivelsen af alle, som fik muligheden herfor. Det er næppe for meget at sige, at udsmykningen generelt blev modtaget med begejstring, og at værket, ja hele bryllupssalen, var meget populær, endnu inden alt var færdigt og afleveret.

Uden mad og drikke går det ikke

Der havde naturligvis været tænkt i de baner, allerede i de første projektforslag, og hoveddispositionen for placering af lokalerne var på plads i projektet fra 1941, som blev genoptaget i 1949. Der var disponeret for et marketenderi til de ansatte på rådhuset, placeret på 3. sal, og anretterrum i relation til repræsentationslokaler og kommunalbestyrelse i stueetagen og på 1. sal. Desuden var der planlagt en udadvendt restaurant, en "Rådhuskælder" i nordfløjens kælderetage med indgang i tårnet.

Restaurant "Rådhuskælderen" nogle år efter indvielsen (Frederiksberg Stadsarkiv).

I de tanker, der hidtil havde været tænkt af bygherre og arkitekt, var forudsat en samdrift af alle disse funktioner. Der var afsat plads til køkken- og lagerplads i tilslutning til restauranten i kælderen, hvorfra der via de planlagte person- og vareelevatorer kunne kommunikeres med anretterrummene i etagerne. Men da planerne skulle føres ud i livet, var ønskerne anderledes. Mange forhold kan have haft indflydelse herpå, men realiteterne var nu, at der ikke skulle sættes på en samdrift, og den endelige løsning blev en tredeling af funktionerne. Marketenderiet blev i de første mange år administreret af rådhusets ansatte via Kommunalforeningen, som havde en ansat bestyrerinde og fornødne hjælpere. Serveringer til kommunalbestyrelse og for repræsentation arrangeredes af Rådhusinspektøren med hjælp af udefra hentet personale. Og restauranten i kælderen bortforpagtedes og fungerede principielt uafhængigt af rådhuset. Det var naturligvis muligt, men ikke normen, at restauratøren i Rådhuskælderen kunne levere til arrangementer i etagerne, men det var nødvendigt, at de enkelte områder kunne fungere helt uafhængige af hinanden.

Havde denne løsning været kendt noget tidligere, kunne der have været ændret på lokaldispositionerne. Nu var det for sent. Der måtte disponeres inden for de etablerede rumforhold. Det oprindeligt tænkte anretterrum blev til køkken, hvor der under beskedne pladsvilkår kunne fremstilles mad til rådhuspersonalet. I marketenderilokalerne etableredes serveringsdiske for henholdsvis madvarer og drikkevarer. Ideelt kunne det ikke blive, men det kom til at fungere uændret i mange år.

Nok stod det på et tidspunkt klart, at "Rådhuskælderen" skulle fungere som en selvstændig enhed uden fast tilknytning til rådhuset, men det trak ud med at få fastlagt nærmere retningslinier for funktionen. Af referaterne fra byggeudvalgets møder fremgår, at der gennem lang tid rykkes for en afklaring. På et tidspunkt afventedes et møde med restauratøren i Zoologisk Have, som måske skulle ind i billedet, eventuelt som konsulent vedrørende indretningen. Men tiden gik, og først i december 1952 blev det oplyst, at der er valgt forpagter til restauranten, direktør Ingolf Nielsen, der er ansat i en københavnsk strøgestaurant. Samtidig meddeles bygherrens ønske om, at restauranten skal være klar til åbning samtidig med rådhusets indvielse, forventeligt primo maj 1953. Der var ikke megen tid til rådighed. Men også det blev nået. restauranten fungerede på rådhusets indvielsesdag den 9. maj.

Møblering, udstyr og udsmykning

Det var en broget samling af møbler, der fandtes i de kommunale kontorer, der skulle overflyttes ved ibrugtagelsen af det nye rådhus. En masse af det blev da også kasseret og kom ikke med i flyttebilerne. Den omstrukturering af afdelinger og kontorer, som skete samtidig med overflytningen, nødvendiggjorde en større ensartethed i møbelvalg, end det hidtil var sædvane i den kommunale forvaltning. Kun få af de nye kontorer kom møbleringsmæssigt til at minde om fortiden. Enkelte afdelingschefer rådede over en så attraktiv møbelsammensætning, at hele kontoret kunne overflyttes til de nye omgivelser, men senere skete i reglen en udskiftning til den møbleringsform, som i det nye rådhus var indført som normen.

Og i kommunalbestyrelsens lokaler og repræsentative afdelinger samt i alle de specielle, helt nye afdelinger startedes der jo helt forfra med udstyr af enhver art. Derfor var der stort set tale om anskaffelse af nye møbler og udstyr i form af gardiner, gulvtæpper, lysarmaturer og meget andet, til hele rådhuset. Og det meste af det blev tegnet på rådhusetegnstuen, eller specielt udvalgt til formålet.

Møbler og udstyr til repræsentative rum, kommunalbestyrelsens lokaler og direktørkontorer er specielt formgivet og tegnet i alle detaljer, og fremstillingen blev lagt i hænderne på den tids bedste håndsnedkerier og fabrikanter. Således er møblerne til Kommunalbestyrelsens mødesal udført af firmaerne Rudolf Rasmussen og A.J. Iversen, til Biblioteket af Jacob Kjær, til Borgmesterkontor og Direktørkontorer af C.B. Hansen, til Festsal og Sideværelser af Thorvald Madsen og C.B. Hansen, og til Rådhushallen af Johannes Hansen, C.B. Hansen, og Fritz Hansens Eftf. m.fl. Belysningsarmaturer til de nævnte lokaliteter leveredes af det danske belysningsfirma Lyfa, med specielle glas fra det svenske glasfirma Orrefors under medvirken af arkitekt Fagerlund. Tæpper og gardiner leveredes væsentligst fra tekstilfirmaet Foght.

Til rådhusets mange forskelligartede kontorer blev fremstillet nye skriveborde i to udgaver, der kun adskilte sig fra hinanden ved formater og antal skuffer. Alle borde var af mahogni. Der kom kontorstole i form af drejestole, som de nu var dengang, og ikke på højde med nutidens mere avancerede typer. Stole til besøgende borgere lignede mere gammeldags spisestuestole. De var mahognifarvede og alle stole var betrukket med gråt "Jernbanefløj". Der blev fremstillet et utal af reoler, skabe, og skranker, alle betinget af et konstateret behov, som fremgik af møbleringstegninger for hvert enkelt kontor. Også disse møbler fremstilledes af mahogni. I normalkontorerne var belysningen fra starten ophængte glødelampearmaturer, såkaldte "Gallonpendler". Der leveredes til skriveborde en specielt fremstillet bordlampe. Senere er belysningen i kontorerne, først i de større ekspeditionskontorer, afløst af lysstofarmaturer.

Leverandører af alle disse møbler var de førende danske kontormøbelfabriker, som det bl.a. fremgår af håndværkerlisten under foranstående afsnit. Hele møbleringsopgaven udgjorde en betragtelig del af tegnestuens arbejde i en lang periode, og af de samlede udgifter til rådhusets etablering udgjorde møblering og udstyr en væsentlig andel.

Der var dele af inventaret, bl.a. festsalens møbler, der indgik i den kunstneriske udsmykning. Skarpe grænser mellem bygningsdispositioner og inventaropgaver findes ikke. Inventar kan

være mur- og nagelfaste dele, eller løst inventar. Selve bygningen betragtes under begrebet bygningskunst, og udsmykningen, mere eller mindre integreret i bygningen, benævnes som den kunstneriske udsmykning.

Af grundstensdokumentet fremgår, at kommunalbestyrelsen i 1949 ved genoptagelsen af byggesagen, overdrog arkitekt Helge Holm at forestå den kunstneriske udsmykning. Den opgave blev gennemført meget engageret, og helt ned i småtingsafdelingen. Således blev alt, hvad der kom med fra tidligere adresser, ved indflytningen i rådhuset, og de gaver, kommunen fik ved rådhusets indvielse, placeret efter nøje vurderinger og ophængt efter detaljeret instruktion til de håndværkere, der medvirkede i lokaler, der var egnede og udvalgte hertil. Som grundlag for gennemførelsen af de udsmykningsopgaver, der af hertil valgte kunstnere, blev udført i flere af rådhusets betydeligste rum og på rådhuspladsen, blev der på tegnestuen fremstillet tegninger, der perspektivisk viste forholdene med de materialevirkninger og farver, der var besluttet. Tegningerne blev derefter af Helge Holm forsynet med skitse-mæssig angivelse af udsmykningsområderne. Disse tegninger blev grundlaget for kommunalbestyrelsens beslutninger og forhandlinger med de udvalgte kunstnere.

Andre lokaler og funktioner

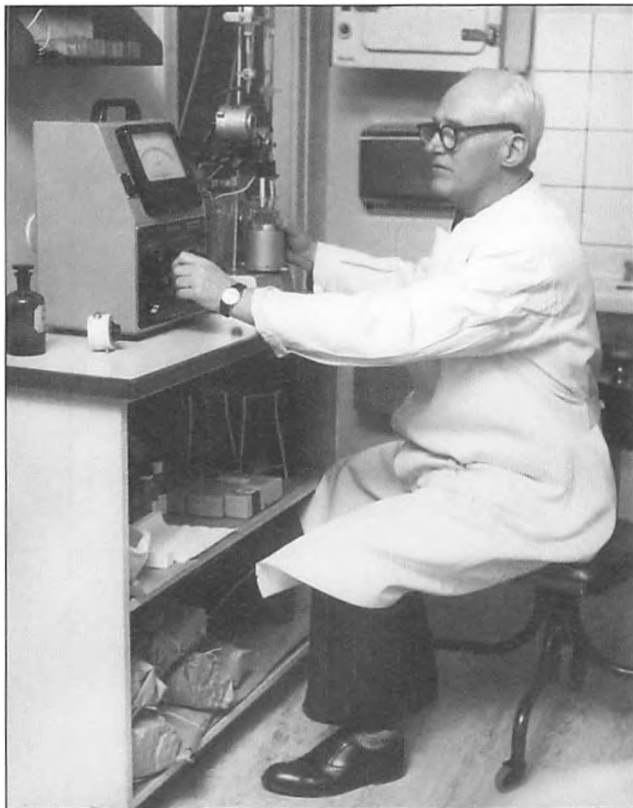
Rådhuset blev primært opført til at rumme de tre hovedfunktioner: Kontorarealer, lokaler for kommunalbestyrelsen, og lokaler til repræsentative formål. Men huset kom også til at rumme andre områder og funktioner. F.eks. lokaler for forskellige råd, nævn og revision samt civilforsvaret med kommandocentral, hjemmevernet og bedriftsværn. Og socialkontorets lægekonsulenter havde nogle år til huse i sydfløjens kælder, men blev senere afløst af tandklinikken.

Og ud over de nævnte tre hovedfunktioner blev der ved rådhusets opførelse også afsat plads til en række andre lokaler og funktioner, der dels tjente serviceformål for bygningen og dens tre hovedformål, og dels tjente helt andre opgaver. Og rådhuset blev fyldt op, bortset fra mindre disponible arealer, placerede mellem kontorafsnittene, der holdtes i beredskab til forventelige udvidelser. Således blev kontorområder i tagetagen udlejet, og der blev i sydfløjens kælderetage etableret nogle afdelinger, der ikke oprindeligt var disponeret for.

Stadsarkivet

Ud over lagerrum for stole og maskineri til transport af stolene op og ned fra rådhushallen, indrettedes kælderen under hele hallens store areal til arkivmagasiner for Stadsarkivet. Arkivet oprettedes i forbindelse med rådhusets åbning og samlede i de følgende år de kommunale forvaltnings- og institutionsarkiver, der tidligere stod i de forskellige nu udtjente administrationsbygninger. Frederiksberg Stadsarkiv blev efter Københavns landets næstældste og næststørste.

Ved indretningen af Stadsarkivet og i de første mange år var nogle kontorfag i kælderen sydfløj en del af arkivområdet, hvorfra den overordnede administration foregik. I nævnte kontorer residerede i de første år stadsarkivar cand.mag. J. Boisen Schmidt, som forestod opstarten af arkivet. Men senere bortfaldt stillingen som stadsarkivar for en længere periode, og arkivfunktionerne blev i en årrække administreret af skiftende rådhusinspektører.

Folket i rådhusets kælderetage har altid levet sit eget liv i forhold til forvaltningen "ovenpå". Frederiksberg Stadsarkiv har siden indvielsen haft arkivmagasin og kontorer "i dybet", og tidligere dannede kældrene også rammerne om Stadsdyrlægens laboratorium og skoletandklinikken. På billedet fra 1960 er stadsdyrlæge H.O. Petersen travlt optaget i sit laboratorium. (Frederiksberg Hovedbibliotek. Lokalthistorisk Billedsamling).

Stadsdyrlægens laboratorium

Det var en af de afdelinger, der ikke oprindeligt var disponeret for i rådhuset, men da kontorer for Socialkontoret, som oprindeligt var tænkt indrettet i sydfløjens kælder, blev placeret oppe i bygningen, var der tomt areal, der kunne udnyttes til formålet. Laboratoriet havde den væsentlige tilknytning til kommunen, at herfra foregik kontrollen med levnedsmiddelvirksomheder i kommunens område. Og i laboratoriet blev de fornødne analyser af indhentede prøver foretaget.

Det var en kompliceret sag at etablere laboratorier, og det blev da også en af de mere krævende opgaver, som Lennart Keiding fik overdraget. I samarbejde med daværende stadsdyrlæge H.O. Pedersen, som betragtedes som pioner og ekspert på dette særlige sundhedsområde, blev laboratoriet etableret og fungerede uændret i en årrække. Også Tårnby Kommunes levnedsmiddelkontrol foregik fra dette laboratorium. Siden er Stadsdyrlægens laboratorium helt gledet ud af Frederiksberg Rådhus.

Skoletandklinikken

Også denne institution blev der plads til som følge af ændrede dispositioner i sydfløjens kælder. De frederiksbergske skolars tandpleje foregik væsentligst ude på skolerne, men der blev på et tidspunkt placeret en afdeling for særlige ydelser på tandplejeområdet i rådhuset. Tandklinikken projekteredes af den kommunale arkitektafdeling, som varetog området ude på skolerne, men driften af området kom i nogen grad til at foregå under de vilkår, som gjaldt for alle øvrige lokaler i rådhuset. Ligesom Stadsdyrlægens laboratorium er også Skoletandklinikken nu ude af rådhuset.

Boligerne

Fra ibrugtagelsen og i de første år var der i rådhuset etableret to tjenesteboliger. De var placerede i stueetagens sydvestlige og nordvestlige hjørne. De var identiske, men spejlvendte. Lejlighederne strakte sig begge med fem vinduesfag mod vest, og hver for sig med to fag mod henholdsvis syd og nord. Det samlede nettoareal pr. lejlighed var ca. 120 m², hvoraf kælderrum udgjorde ca. 30 m². Det var to acceptable boliger på en pæn adresse. Men på et tidspunkt ønskede ejeren selv at råde over sine lejemål, og så sluttede eksistensen af boliger i rådhuset.

Tilblivelsen havde ikke været så enkel. Der var problemer med at indpasse boliger i den på alle måder kontormæssigt disponerede del af bygningen. Blot en så beskeden ting som at løse affaldsproblemerne fra lejlighederne krævede særlige løsninger. Det blev bl.a. klaret på en for datiden meget avanceret måde ved installation af affaldskværne under køkkenvaskerne. Adgangs- og postproblemer i tidsrum, hvor rådhuset var lukket, løstes aldrig på tilfredsstillende vis. For beboerne var tilværelsen besværet af henvendelser, de måtte tage sig af, både fra ansatte på rådhuset og fra publikum uden for rådhusets åbningstider.

Betjentstue, post og telefon

Et gnidningsløst fungerende rådhus er afhængigt af kommunikationsservice. Opgaverne har fra rådhusets ibrugtagelse været placerede under rådhusinspektøren, som har medarbejdere, der klarer de respektive opgaver. Den oprindelige betjentstue af begrænset størrelse var placeret ved rådhusets vestindgang, hvorfra rådhusbetjentene udgik til postering ved også den østlige hovedindgang. Siden er den oprindelige løsning forandret gennem mange små og store dispositioner.

Maskinafdeling, teknik og drift

Omstruktureringer besværliggør en direkte sammenligning mellem forholdene ved rådhusets indvielse og nu 50 år efter. Maskinafdelingens organisering er anderledes, men opgaverne er der stadig, og de omgivelser, der fra starten etableredes for varetagelse af opgaverne, er vel også stort set uforandrede.

Opgaverne var og er mangfoldige. Det er store områder af rådhuset, der alene huser teknik til betjening af de øvrige lokaler. Mellemløjens kælderområde huser i to etager varme-central m.v., og herfra føres via underkælder under hele bygningen rørsystemer frem til alle fløje og afsnit. I den østlige del af rådhuset er hele området i tagetagen optaget af installationer i form af store ventilatorer som betjener repræsentations- og kommunalbestyrelseslokaler i denne del af bygningen med tilfredsstillende varme og ventilation. Ventilatorer, som sørger for udluftning fra kontorområderne, er også placerede i tagetagen.

Inden for nævnte områder i kælderen rummes også værkstedslokaler m.v. for maskinafdelingens personale, samt andre faciliteter, bl.a. med relation til affaldsdeponering. Der findes ind imellem installationsområder og færdselsarealer også mindre afsnit, som har kunnet nyttegøres til stærkt nødvendige lager- og pulterrum. Her kan bl.a. opbevares reservematerialer til bygningsreparationer og ledigt kontorinventar. Der har altid været stærkt run på disse arealer, men det gik gnidningsløst, ud fra en stående aftale om, at den uhindrede adgang for maskinafdelingen til alle installationer havde absolut førsteprioritet.

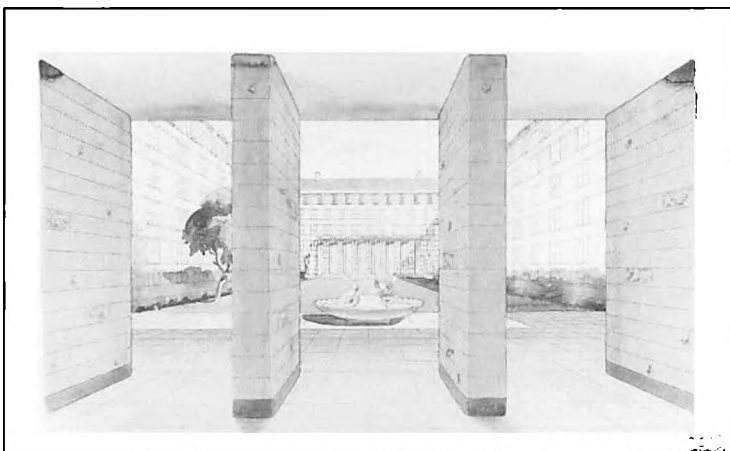
Alting har sin pris

Ligesom der ikke har været mange tilkendegivelser om rådhusets arkitektur, har der heller ikke været megen snak om prisen. Vi er da på Frederiksberg, et kultiveret samfund, hvor penge ikke er noget vi snakker om. Dengang for 50 år siden, før "køb og smid væk samfundet", købte man ordentlige og gedigne ting, som skulle holde længe og ikke kræve store vedligeholdelsesudgifter. Det var også systemet for rådhusbyggeriet, og systemet har stået sin prøve.

Alle medvirkende, fra kommunalbestyrelsen, som skulle give bevillingerne, til yngste lærlinge i de firmaer, der var udvalgte til opgaverne, kendte parolen. Kun den bedste kvalitet. Det gjaldt i alle forhold. De valgte løsninger, de valgte materialer og de valgte firmaer. Der var en præference for firmaer med domicil på Frederiksberg. Ser man på entreprenørlisten fra dengang, var det ofte "lokale", men firmaerne er vokset siden og har i mange tilfælde måttet flytte ud af kommunen til større forhold i omegnen. Dog, kvaliteten skulle være i orden.

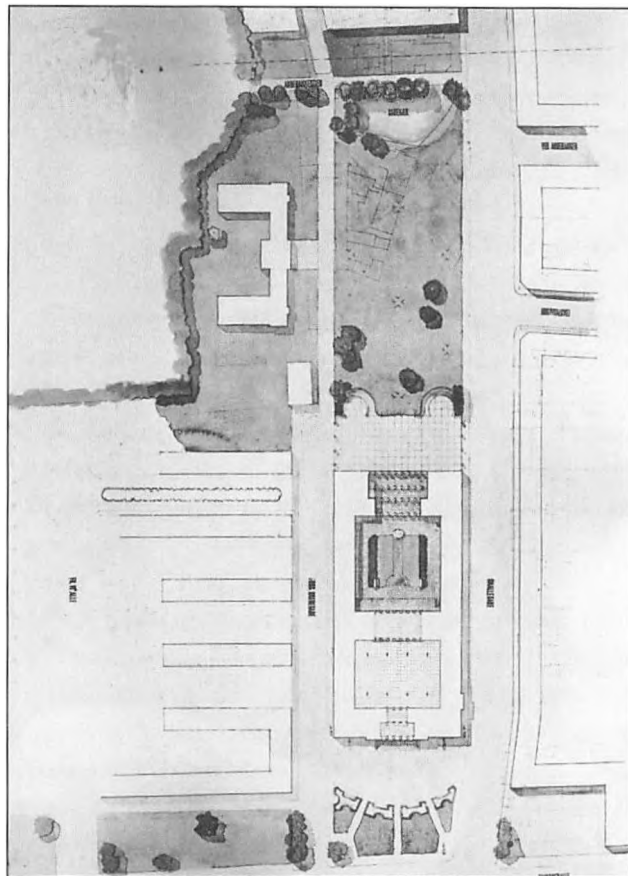
Rådhuset blev bygget i de sidste år, hvor kun gode gammeldags kendte materialer var tilgængelige. Før de nye materialer skabte en revolution inden for byggebranchen. Før det blev let at importere materialer fra hele verden, og før det blev muligt at erstatte naturprodukterne med nye frembringelser.

Over et åremål har vedligeholdelsesudgift fuldt så stor betydning som anskaffelsessummen. Det er et forhold, som beklageligvis skubbes i baggrunden i meget nyere byggeri. Det blev det ikke i Frederiksberg Rådhus. Og det kan stadig konstateres i dag, 50 år efter opførelsen. Naturstensprodukterne i rådhusets sokkel, vinduesindfatninger og andre bygningsdele og til belægning på gulve og trapper, er stort set uforgængelige. De valgte mursten og opmuringsteknik ligeledes. Af de "ydre" materialer har tagstenene givet nogen vedligeholdelse. De kom også kun ind i billedet som erstatning for det ønskede kobber, der ikke måtte anvendes. Vinduer og udvendige døre har efter omstændighederne holdt som forventet. De dobbelte koblede rammer, der lukker indad, har stort set aldrig haft en revnet rude, og isoleringsevnen har været som nutidige termoruder, der nok ville være udskiftet nogle gange i et 50-årigt forløb. Yderrammen var ønsket udført af teaktræ, men det blev på grund af mate-

Carl H. Nimb og Helge Holms skitse til grønnegårdens indretning fra 1951. Gården ses fra kolonnaden i vestfløjen frem mod festsalens indgangsparti i tværfløjen. Planen blev aldrig realiseret og grønnegården blev i stedet udlagt til græsplæne. (Frederiksberg Stadsarkiv).

Carl H. Nimb og Helge Holms bebyggelsesplan for rådhuskvarteret fra 1951. Rådhusets hovedfløj mod øst rykkes tilbage i forhold til Allégades gamle byggelinje, hvorved der skabes en egentlig rådhusplads. Ud for vestfløjen anlægges en mindre parkeringsplads, mens resten af arealet frem mod Andebakkestien udlægges til rådhushave. Planen byggede på en øst-vestgående byggeakse fra rådhusets hovedindgang ved rådhuspladsen, gennem rådhushallen, festsalen, grønnegården, kolonnaden i vestfløjen og videre ud i rådhushaven frem til Andebakkedammen. Tankerne om regulering af Frederiksberg Bredegades urgamle linjeføring og haveanlægget blev aldrig realiseret. Til gengæld blev "haven" i sin fulde udstrækning udlagt til P-plads (Frederiksberg Stadsarkiv).

rialesituationen nødvendigt at ændre til egetræ. Det har også medført nogen forøget vedligeholdelse gennem årene.

Malerarbejde på træværk blev udført med de gammeldags materialer og tilstrækkeligt antal behandlinger, og har bortset fra krav i forbindelse med bygningsændringer, stort set været vedligeholdelsesfrit. Naturtræsbeklædningerne i repræsentative lokaler har kun krævet støveklud en sjælden gang. Linoleumsbelægningen i kontorer og gangarealer er uændret, bortset fra, hvor der har været bygningsarbejder, og ser i dag ud som den gjorde for 50 år siden. De store mængder af "møbelplader" der blev anvendt til panelbeklædninger og skabsdøre i kontorområder og andre steder, blev konsekvent "genfineret" for at sikre mod at overfladerne skulle fremvise revner og skader i efterfølgende malingsoverflader. Sammenholdes materialekravene med kravene fra byggeledelsen til håndværkerpræstationerne, og ikke mindst den selvjustits, de udvalgte håndværkerfirmaer selv udøvede, så kunne resultatet kun blive optimalt. Selv om der holdtes licitationer på de større entrepriser, var det sikkerheden for kvalitet, mere end det alene var priserne, der var kriteriet ved udvælgelse. Og der blev med bygherrens godkendelse lavet utraditionelle aftaler for at få de rigtige firma-

er til opgaverne. Således blev alt malerarbejdet i rådhuset udført af 6 udvalgte større malerfirmaer med domicil på Frederiksberg. Arbejdet administreredes overordnet af malerme-steren fra et af firmaerne. Prissætning og afregning var forud aftalt således, at alt arbejde opmåltes efter den for faget gældende priskurant for regningsarbejde, med en klækkelig procentuel reducere-ning i listepri- sen.

Når derfor prisen for rådhuset vurderes er det nødvendigt at inddrage de særlige kvalitets- kriterier, der var gældende ved opførelsen. At det helt enkelt forudsattes, at der krævedes en bygning med maksimale materiale- og håndværkskvaliteter, og at kommende års vedli- geholdelse reduceredes, - var betalt forud -, gennem anlægsudgifterne. Men hvad kostede så rådhuset? Spørgsmålet kan nok ikke besvares med et enkelt tal, uden nogle ledsagende bemærkninger. Man kan ikke køre en proces som rådhusbyggeriet over så mange år, uden at nogle af de direkte eller indirekte udgifter, bevidst eller ubevidst, placeres således, at det er uklart, om de hører med i rådhusudgiften eller ej. På det teoretiske plan har der været udgifter til arkitektkonkurrence, forskellige forslag, omprojektering, o.s.v., som det er disku- tabelt at medtage i byggeudgiften, og ikke muligt at se, i hvilket omfang de indgår. De af kom- munen selv udførte arbejder vedrørende tilslutninger til offentlige installationer, anlæg af omliggende gader, rådhusplads, parkeringsanlæg m.m. er delvis ydelser, som er en del af de løbende udgifter for værkerne og afdelingen for vedligeholdelse af veje m.v. Klokkespillet var en "Borgergave" til kommunen, men det krævede omdisponering i tårnet og omfatten- de tilsluttende ydelser, hvorom også den konkrete udgift er noget uklar. Den kunstneriske udsmykning blev først færdig flere år efter at rådhuset var indviet. Rådhusets ibrugtagning var en glidende proces, der ikke var afsluttet, før de første ændringer som led i dagligdagen var aktuelle, og således kan der nævnes en masse forhold, der slører billedet.

Men set fra rådhusarkitekturpositionen, og på grundlag af de foreliggende opgørelser, kan der opstilles nogle tal, som kan være interessante, når man søger at give den fuldstændige histo- rie om det rådhus, der blev indviet den 9. maj 1953.

Da man gennem de fra 1936 til 1941 fremkomne idéer var kommet til beslutningen om rea- lisering af det fra arkitekt Henning Hansen foreliggende forslag, blev der udarbejdet priso- verslag. Den samlede presse havde omfattende dækning af begivenheden, da der 1. oktober 1941 blev forevist tegninger og model og oplyst om projektudformning og forventet udgift, der var ansat i størrelsesorden 8-9 millioner. En udgift på ca. 5 millioner til nedrivning af de bestående ejendomme og erstatninger til lejere forventedes opvejet, når den gamle rådhus- grund senere kunne sælges.

Ved et byggeudvalgsmøde nogle måneder senere, den 17. december 1941, blev forelagt et overslag på 9,5 millioner, der dog kun dækkede håndværkerpriserne, ikke øvrige udgifter.

Gennem den usædvanlige, og lange, byggeperiode, der også indeholdt byggestop i 5 år, kom der prisstigninger, som det kan aflæses i pristallene. Og i 1949 blev der foretaget væsentli- ge ændringer i projektet, før byggesagen igen kom i gang. Mere eller mindre autentisk gav det sig udtryk i pressens omtale, hvor det i 1951 blev nævnt, at rådhuset kostede 20 milli- oner.

De endelige tal forelå først langt senere, og blev kommenteret i rådhusarkitektens skrivelse fra april 1958. På dette tidspunkt er byggeriet betragtet som afsluttet, og bl.a. er de sidste udsmykningsopgaver færdige, disponible arealer er færdiggjort, og andre særlige arbejder er arkitektarbejder, ingeniørarbejder, udsmykningsopgaver, inventar- og monteringer, samt udgifter til den tekniske administration af sagen.

Det fremgår heraf, at den samlede bogførte udgift til opførelse og ibrugtagelse af det nye Frederiksberg Rådhus har været ca. 28 millioner kroner. Med datidens pengeværdi. Det er almindeligt at sammenligne byggepriser pr. m². Betragter man alle rådhusets arealer, og anvender det kendte tal for bruttoarealet på 36.350 m², giver det en m²-pris på ca. 770 kr. Stadig væk med datidens pengeværdi.

Fristes man til forsøg på omregning til "nutidskroner", må der nødvendigvis indgå en masse forbehold, som det allerede fremgår af det foranstående. Alene udgangstidspunktet er uklart, er det året 1958, eller skal der regnes ud fra skiftende prisniveauer tilbage fra 1941? Anvendelse af forskellige statistiske indeks, f.eks. "byggeindekset" vil, som følge af skete forskydninger i byggeriets midler og metoder, også indeholde væsentlig usikkerhed.

Ét er dog sikkert, rådhuset kostede et væsentligt beløb. Men har nok også været prisen værd!

¹ Opførelsen af rådhuset i perioden 1941-1953 kan dokumenteres i: Journalsag J.nr. 102/1982, 1935-1953, Sekretariatet / Den økonomiske Forvaltning (Økonomidirektoratet) [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]. Journalsag J.nr. 42.14, 1929-1953, Sekretariatet / Den tekniske Forvaltning (Teknisk Direktorat) [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202]. Journalsager: Sagsnr. 1-102, 1941-1953 og Regnskabsprotokoller, 1941-1953, Rådhusarkitektens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 51]. Herudover kan der henvises til følgende litteratur: "Arkitekt Henning Hansen skal bygge det nye rådhus", *Frederiksberg Grundejerblad* 1941 nr. 19. M.V. Ludvigsen: "Frederiksbergs nye rådhus", samme nr. 20. Vald. Müller: "Gør man nu det rigtige" samme nr. 10. *Rådhusbyggeriet stanses af cementmangelen*, samme 1942, nr. 30-31. "Vort nye Rådhus", samme nr. 18. "Frederiksbergs nye rådhus", samme 1944 nr. 4. *Frederiksberg nye rådhus indvies d. 9. maj 1953* samme 1953 nr. 8 "Frederiksberg Rådhus", *Foreningen for kommunale Funktionærer på Frederiksberg* 1941, s. 93-95. "Det nye rådhus", samme 1942, s. 49-50. Poul Møller: "Om Frederiksbergs nye rådhus", *Månedstidning for Frederiksberg Kommunalforening*, 1942, nr. 175.

"Rådhusbyggeriet", samme 1949, nr. 260. "Vort nye Rådhus", *Frederiksberg. Officielt medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening*, 1941/42, nr. 643. Olaf Gynt: "Til lykke med det nye rådhus, Frederiksberg!", samme 1952/53, nr. 892. "Vort rådhus indvies", samme 1953, nr. 891. "Hvem ringer klokkerne for", *Meningsblad for unge arkitekter*, 1952/53, Serie 6, s. 59. Helge Holm og Carl H. Nimb: "Frederiksberg Rådhus", 1952. C.A. Bertelsen: "Stoletransport i Frederiksberg Rådhus", *Ingeniøren*, 1953, s. 815. "Frederiksberg Rådhus", 1953. "Klokkelodierne", *Vor Kommune* 1953, s. 173-174. "Klokkespillet i Frederiksberg Rådhus", samme s. 146. "Rådhusets indvielse", samme s. 77-82. Flemming Madsen: "Om nogle nyere danske rådhus", *Det danske Magasin*, 1953, Årg. 1, s. 186-194.

² Lisbeth Balslev Jensen, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Magtens Bolig*, (Danmarks Arkitektur), Gyldendal, 1980, s. 84-85.

³ Nils-Ole Lund: "Gensyn med Frederiksberg Rådhus", *TEGL*, september 2000, nr. 3, s. 20-21.

Efter indvielsen, fortsatte dispositioner, 1953-1991

Af Per Gents

Færdiggøre, vedligeholde og ændre. Er passende stikord for rådhusets udvikling fra 1953 til 1991 og de mangeartede arbejdsområder, der dermed var rådhusarkitektens arbejdsområde i fulde 38 år.

I de første år var det færdiggørelsen, det handlede om. Det arbejdsomfang, som bygherren havde besluttet, skulle igangsættes og indvies den 9 maj, var så færdigt, så indvielsen kunne gennemføres med pomp og pragt. Men færdigt var huset altså ikke. Der var naturligvis bag kulisserne mange ydelser, som det ikke var rimeligt at forcere, måske med fordyrelser til følge. Dem blev der fortsat med efter indvielsen, og i de følgende måneder og år blev der fortsat truffet beslutninger af kommunalbestyrelsen vedrørende dispositioner, som det også varede måneder og år at færdiggøre.

Arbejdsområder og leverancer, der fortsatte, var bl.a. ydelser i disponible kontorområder, kunstneriske udsmykninger, hvor de sidste ydelser først var færdige flere år efter indvielsen, massive møbelleverancer, navnlig til kontorområderne, dispositioner i kælder, underkælder, og i loftarealer, og så naturligvis de 1000 småting, som ved enhver byggesag efterleveres, udskiftes eller repareres som led i entrepriserne. Og så var der naturligvis regnskabsafslutninger, som det for de egentlige byggeentreprisers vedkommende stræbtes mod at få færdige, medens arkitekt- og ingeniørkonduktørerne endnu i resten af 1953 kunne medvirke. Men for alle efterfølgende ydelser fortsatte regnskabsafslutninger og samlede opgørelser vedrørende byggesagen endnu i nogle år.

Og vedligeholdelsen. Den starter jo i princippet dag 1, uanset om ydelserne måske hører under entreprenørernes garantier og ikke skal betales. Arbejderne skal aftales, igangsættes og kontrolleres. Og en bygning af de dimensioner, der er tale om, vil også meget hurtigt få egentlige vedligeholdelsesarbejder. Ikke de store ydelser, men alt småtteriet, som jo erfaringsmæssigt er det, der kræver mest tid. Der var nok at tage vare på med det samme, og der blev efterhånden behov for igangsætning af de større, mere organiserede vedligeholdelsesarbejder, som krævede forudgående specificering, prisindhentning, og meget mere.

Arbejdsområderne, jeg havde været engageret i, under rådhusets færdiggørelse og ibrugtagelse, medførte at jeg fortsat havde rigeligt at tage vare på efter indvielsen og måtte bevare en fortsat tilknytning. Jeg gik dog over til kun at være halvdagsansat. I løbet af året 1953 sluttede de fleste af mine kolleger deres ansættelse. Også Helge Holm afsluttede sin tilknytning til rådhusagen. Carl H. Nimb var fortsat virksom med den overordnede kontakt til bygherren, men kom kun sjældent på tegnestuen, så efterhånden blev jeg ene om at varetage forretningen. I fornøden udstrækning måtte jeg trække på medarbejderne fra min egen voksende tegnestue, men i et tilknytningsforhold under Nimb/kommunen. Og sådan gik tiden, indtil arkitekt Nimb døde i 1965, og jeg blev bedt om at fortsætte rådhusarkitektens administration, hvad jeg gjorde i de følgende 26 år, sideordnet med driften af min egen virksomhed og med hjælp af egne medarbejdere.

Ændringerne. Ja, behovet er der, før man tror det. Det varede ikke længe, før de første skillevægdispositioner var aktuelle. Selv de mest omhyggelige forberedelser kunne ikke afværge behov for andre kontordispositioner end oprindeligt tænkt, og der var forskellige områder i huset, som skulle vise sig at blive ændret en del gange i de følgende år. ¹

Omdisponeringer

Alle forvaltninger startede i fuldt omfang i rådhuset ved ibrugtagelsen i 1953. De første ændringer var derfor justeringer inden for huset. Sjældent bestående i andet end opsætning, nedtagning eller flytning af enkelte vægge. Senere blev der tale om mere omfattende omdisponeringer ved kontorarealerne i forbindelse med etablering af helt nye arbejdsopgaver eller væsentlige ændringer inden for administrationen. Helhedsløsninger, som f.eks. var nødvendige i forbindelse med udflytning af større eller mindre områder til annekserne.

Kontorarealerne

Det var fra starten noget besværligt at udføre vægændringer i rådhusets kontorer. Senere kendte "lette vægtyper" fandtes endnu ikke. Enkelte glasskillevægge var stillet op og kunne rimeligt let flyttes, men de fleste kontorvægge var opmuret af skillerumsplader og pudsede. Efterhånden som behovet for kontorrokeringer viste sig og nødvendiggjorde flytning af vægge, forsøgte det at undgå egentlige nedbrydninger og opmuringer af væggene. Det lykkedes faktisk, både teknisk og økonomisk fordelagtigt, at flytte en del af disse vægge ved friskæringer og en primitiv skubbemetode. Efter flytningerne var der behov for en gang maling, men det var der ofte alligevel ved kontordispositionerne, specielt efter at personalet havde fået indflydelse på farverne i kontorerne, og det samlede billede efterhånden blev noget spraglet.

Tjener Simon serverer uledørs en forårsdag i 1974 ud for den markiseoverdækkede "fortovsrestaurant" på rådhuspladsen (Frederiksberg Hovedbibliotek Lokalhistorisk Billedsamling)

For de enkelte forvaltninger eller direktorater, som de fra 1968 kom til at hedde, og de tilhørende afdelinger, afsnit og enkeltkontorer gennemførtes i de følgende år talrige rokeringer, både internt i rådhuset og i de senere tilkomne annekser. Dispositionerne har været af stort omfang, men også uden for kontorområderne blev større ændringer foretaget.

Marketenderi og restaurant

Lidt hovedkulds måtte der op til rådhusets ibrugtagning etableres marketenderi for husets personale på anden måde, end det oprindeligt var planlagt i projektet. Det kom dog til at fungere tåleligt, og justeringer gennem årene gjorde forholdene bedre. Således etableredes ved en større renovering i 1976 bedre ekspeditionsforhold med kun én lang skranke og forbedrede vilkår for tilberedelse og ekspedition. Også herefter var der behov for justeringer i forbindelse med vedligeholdelsesarbejder i marketenderiet for at skabe optimale vilkår for de ansatte inden for de givne rammer.

Der var mange restauranter på Frederiksberg, der skulle vel også kunne blive plads til én til. Rådhuskældre var jo populære andre steder i ind- og udland. Alligevel må det nok konstateres, at det store tilløbsstykke er den endnu ikke blevet. Det er gået op og ned gennem de 50 år. En del skiftende restauratører har på forskellig vis sat deres præg på stedet. En del tiltag er sket siden åbningen i forsøg på at lokke husarerne ind. Optimismen var i mange år usvækket. Den første forbedring blev en udvidelse af serveringsområdet ved at indlemme et 3-fags lokale ud mod rådhuspladsen, som herefter fungerede som selskabslokale for restauranten. Næste tiltag, få år senere, blev etablering af et markiseoverdækket serveringsareal på rådhuspladsen, der opstilledes i sommermånederne. Serveringen foregik via et vindue i det nævnte selskabslokale, og ordningen krævede fast stationeret personale i fortovsrestauranten. Heller ikke denne løsning viste sig i længden at være succesrig. Skråt overfor, på den anden side af Allégade, trivedes fortovsrestauranten fortræffeligt. En forklaring, måske den rigtige, er, at solen dér er til rådighed i eftermiddags- og aftentimerne, medens rådhuskældrens fortovsrestaurant mister solen tidligt på dagen. Skiftende forpagtere har haft forskellige forklaringer herpå.

Der har været en meget positiv indstilling hos kommunalbestyrelsen gennem de mange år til at støtte initiativer for at få gang i restauranten. Skiftende restauratørers mere eller mindre gode idéer er blevet fulgt op. Der har været givet tilladelser til forskellige former for musik og underholdning, og ønsker om ændringer i indretning og udstyr har resulteret i flere tiltag, som måske gav midlertidige, men ikke varige virkninger på omsætningen. Således fik serveringslokalerne en ansigtsløftning i 1967. Og så gode resultater havde det givet, at der i 1970 besluttedes etablering af en "Rådhusbodega" i selskabslokalet ud mod rådhuspladsen. Med direkte adgang og trappe fra rådhuspladsen løstes samtidig problemet vedrørende servering i sommerens fortovsrestaurant. Igen var der en nyhedens interesse, men den varige succes for det samlede rådhuskælderarrangement udeblev.

Andre afsnit og funktioner

Siden rådhusets ibrugtagelse skete der under skiftende rådhusinspektører ændringer i opgavemængden og udførelsen. Også de lokaler, der var en forudsætning for ydelserne, undergik ændringer. Den oprindeligt meget beskedne betjentstue og personalefaciliteterne for rådhusbetjentene forbedredes gradvist. Pladsforhold for postsortering blev udvidet, og

En efterårsdag i 2002 tilbragte jeg nogle timer hos Anni og Knud Markussen i Tisvilde, hvor de nyder deres oium i familiens udligere sommerhus. Der var gået mere end 20 år siden, vi havde kontakt, medens de endnu boede i rådhuset, men tiden var tilsyneladende passeret sporløst. Anni Markussen startede med at fortælle, at hun græd, da hun skulle flytte ind, og hun græd den dag, hun skulle flytte fra rådhuset. Knud Markussen var i 1966 blevet udnævnt til overmaskinmester med skolevæsenets værksteder og rådhuset som sit domæne, og der fulgte bopælspligt på rådhuset med den nye stilling. Familien havde en tilfredsstillende bolig, og det var bestemt ikke attraktivt for specielt Anni og de to store børn at skulle flytte til rådhuset. Men tider og meninger skifter, og fra indflytningen i oktober 1966 til fraflytningen i december 1981 var børnene flyttet hjemmefra, og indstillingen ændret. Derfor randt tårerne igen.

Erindringerne fra de 15 år i rådhuset var noget blandede. En puksighed, som jeg ikke før havde haft kendskab til, var, at de to tjenesteboliger, som havde fælles indgang fra parkeringsanlægget bag rådhuset, hørte til hvert sit kirkesogn. Henholdsvis Frederiksberg Kirke og Solbjerg Kirke, idet grænsen går mellem Smallegade og Bredegade, altså gennem rådhuset. Det havde givet lidt problemer med at få datteren Lene konfirmeret i Frederiksberg Kirke sammen med en nær veninde. Men det var lykkedes med sognepræstens hjælp.

Som venteligt var der negative erindringer om de mange uvedkommende henvendelser, som beboerne generedes af uden for rådhusets åbningstider. Men ikke kun negative. Aftenen før indflytningen var familien i lejligheden for at forberede slagets gang, da der blev ringet på. Og hvem stod så udenfor og udbad sig, med den karakteristiske stemmeføring, hjælp for at finde vej? Sæmænd selveste Poul Reumert. Datidens ubestridte konge blandt danske skuespilere var engageret i forbindelse med en fest, som foreningen Norden denne aften holdt i Rådhushallen. Knud Markussen understregede overfor mig, at der blev udvist tilbørlig ærbødighed over for Poul Reumert under den efterfølgende guidning.

forskellige typer af skranker mod publikum så dagens lys. De forbedrede pladsforhold til rådhusbetjentenes funktion muliggjordes ved forskellige dispositioner og nedlæggelse af tjenesteboliger.

Den sydlige lejlighed beboedes i en årrække af rådhusinspektør Aage Vergmann, der var fulgt med fra det gamle rådhus på Howitzvej, og i forbindelse med rådhusindvielsen var blevet udnævnt til rådhusinspektør. Vergmann var i kommunal henseende "gammel i gårde", og "Den lille borgmester" var der dem, der tillod sig at kalde ham. Efter Aage Vergmanns afgang blev lejligheden beboet af en betjentformand, indtil den nedlagdes i 1971. I den nordlige lejlighed boede fra rådhusets ibrugtagelse maskinmester S. Lauritsen, som afløstes af overmaskinmester Knud Markussen, der flyttede ind i lejligheden med fru Anni i 1966. I 1981 gik Markussen på pension, og den tidligere maskinmesterlejlighed blev opløst af det stedse voksende behov for flere kontorarealer.

I perioden 1967-95, hvor Stadsarkivet blev varetaget af skiftende rådhusinspektører, voksede arkivmængderne fortsat og nødvendiggjorde en mere intensiv udnyttelse af arealerne. Der indkøbtes og opstilledes meget omfattende sektioner af kørearealer for at skaffe mere plads på samme gulvareal. Først i 1995 blev der igen oprettet en selvstændig stadsarkivarstilling, da nuværende stadsarkivar, cand. mag. Henning Bro tiltrådte. Og der skete væsentlige udvidelser og ændringer af Stadsarkivets lokaler.

På lignende måde udviklede forholdene sig for rådhusets telefonbetjening. Mere og mere avancerede telefonsystemer er blevet indført, og der har flere gange været foretaget større ombygninger af telefoncentralen og telefonomstillingen. Men stort set er de lokalemæssige faciliteter fortsat opretholdt der, hvor de ved rådhusets indvielse var placerede, nemlig ved rådhusets vestindgang og i nordfløjens vestlige kælderafsnit.

Hverdag, i kommunalbestyrelsens mødesal i 1960. Ved borgmestersædet ses Arne Stæhr Johansen (Frederiksberg Hovedbibliotek. Lokalhøstorsk Billedsamling).

Hverdagen

Det er hverdagskravene, der sætter dagsordenen. Det er efter hverdagens behov, indsatsen skal dimensioneres. Så efter byggeperiode, indvielse og de første år, som naturligt nok indeholdt sine krav, kom hverdagene, hvor huset bare skulle fungere som en velsmurt maskine.

Rådhusadministrationen var i de år tilrettelagt således, at der under Den økonomiske Forvaltning, senere Økonomidirektoratet, var to sideordnede afdelinger. Dels rådhusinspektøren med rådhusbetjentene, telefonstuen, rengøringen og vinduespudsning i sit domæne. Dels rådhusarkitekten, der ikke rådede over andre ansatte end egne medbragte medarbejdere, der blev budt en splittet tilværelse. Formiddag på rådhuset og eftermiddag i Pilestræde-tegnestuen var det normale mønster for dem, der var knyttet til administreringen af de daglige opgaver på rådhuset. Der var et godt samarbejde mellem de to afdelinger. Når rådhusarkitektens kontor ikke var bemandet, blev telefonen omstillet til betjentstuen, der bedst muligt svarede, og hvorfra alle indkomne sedler blev viderebragt den næste morgen sammen med dagens post, der omdeltes af rådhusbetjentene.

Når denne noget utraditionelle administrationsform fungerede uantastet i mange år, skyldtes det i høj grad de gode samarbejdspartnere i rådhusets øvrige administration. Drejede det sig om bygningernes installationer, var det overordnede ansvar placeret i det, der hed Tekniske Anlæg i kommunale bygninger, som sorterede under Ingeniøraftdeling II, der var en del af den oprindelige Tekniske Forvaltning. Ingeniørerne herfra bistod med projekter og sagsstyring vedrørende installationer, og de var det overordnede led for rådhusets Maskinafdeling, der i rådhuset og delvis også i annekserne forestod alt det, som normalt kaldes varmemesterfunktioner, men også indeholder en masse andre meget nødvendige ydelser. Der var naturligvis også behov for andre kontakter til mange afdelinger i rådhuset og udenfor for at sikre, at alt fungerede gnidningsløst. Og det gjorde det, smidigt og godt.

Gennem de seneste år udviklede der sig en tradition for tilrettelæggelse af dispositionerne i rådhuset ved afholdelse af jævnlige møder i rådhusarkitektkontoret. Heri deltog bygher-

ren repræsenteret af Hans Staalsen, kommunens teknikere repræsenteret af ingeniør Erik Bjerregaard og maskinafdelingen af værkstedsmester Bent Johansen samt rådhusarkitekt-medarbejder Laurits V. Jensen i de væsentligere beslutninger vedrørende arbejderne. I de seneste møder før overdragelsen af rådhusadministrationen til Arkitekt- og Ingeniøraftdelingen, deltog desuden arkitekt Lars Halkjær. Blandt andet blev i disse møder drøftet forhold vedrørende rådhusets og anneksernes tilstand som grundlag for de tilstandsrapporter og prioriteringslister, som der i rådhusarkitektens kontor i de seneste år var fundet behov for at fremstille.

Det har altid været let at vælge håndværkere til de mangfoldige opgaver i rådhuset, både den daglige vedligeholdelse og enhver form for bygningsmæssige forandringer, både ved rådhuset og de efterhånden tilkomne annekser. Der var altid interesserede firmaer og leverandører. Og sikkerhed for at få velkvalificerede fagfolk. De håndværkere og leverandører, der havde været med ved rådhusbyggeriet, havde af gode grunde en præference ved senere arbejder og ved vedligeholdelsesydelser. Der blev naturligvis indhentet priser forud, hvor det var muligt, og der var flere priser ved alle større ydelser. Men det betragtedes næsten altid som noget positivt, når de oprindelige leverandører stod sig i konkurrencen. Dels var prisen åbenbart rigtig, og man fik et firma og navnlig nogle svende, der var erfarne med opgaverne.

Der har været mange håndværkere gennem de mange år til at udføre mangeartede opgaver. Med mellemrum kunne der fortsat være brug for alle slags fagfolk, men dagligt var der brug for snedker og maler, og jævnligt for murer og gulvlægger. Snedkerarbejdet var så betydningsfuldt, at der efterhånden groede et system frem, hvorefter en fast snedker altid var til rådighed. Han afhentede hver morgen dagens ordresedler, mest vedrørende akutte låse- og skilteproblemer, hvorefter øvrige arbejder i løbet af formiddagen aftales. Der etableredes fast snedkerværksted, først i rådhuset og efter 1971 i annekset Bredegade 11, hvor der blev etableret faste håndværkerum i kælderen, incl. et snedkerværksted. Det medfør-

En tidligere ansat beretter:

I Dataregistreringen havde vi i årene efter kildeskattens indførelse i 1970 store mængder af overarbejde i månederne januar, februar og marts med råkonvertering af selvangivelserne, dvs. at vi også måtte arbejde i weekenden og 3-4 aftener om ugen. Vi havde jo med årene fået et køleskab, og i den periode købte vi fælles ind til smørrebrød om aftenen.

Nogle aftener havde vi hørt nogle lyde, nærmest som mumlen, inde fra vores "håndarkiv", men ikke talt om det, for det var der også engang imellem om dagen. En af de unge piger havde jo også hørt det og "forlangte" nu, at det skulle undersøges, men ikke af hende. Frisk mod på, og så ind i det halvmørke lange lokale, og i bunden af dette lå der så en mand på sit lille bedetæppe og bad sin bøn. Det var en ung dansk mand, der var konverteret til islam ved indgåelse af ægteskab. Ja, det var der også en løsning på, og han havde fået tilladelse til at bede de gange om dagen, han havde brug for det. Ja, men ingen havde jo fortalt os om det, og vi var jo "naboer" til håndarkivet. I de måneder var det mange timer, man sad på samme stol og ved samme IBM-maskine og tastede, 10-12 timer om dagen med 10 minutters pause pr. time, som vi så kunne slå sammen til lidt længere pauser. Ømme rygge og ben kunne det jo godt give, så vi besluttede os for at lave lidt gymnastik, bl.a. stående øvelser, og så løb vi på trappen ved rådhusårnet, en gang op og ned. Vi skulle jo helst ikke møde nogen, for de syntes jo nok, vi var lidt halvtosede i Dataregistreringen, men på det tidspunkt var der jo heller ikke nogen, der overhovedet havde prøvet at sidde ved en skærm.

Ruth Røbel

te naturligvis en fastere tilknytning mellem bygherren og snedkerfirmaet og forudsatte også en prissætnings- og afregningsmetode, der kunne accepteres af bygherren. Det lod sig løse, først og fremmest fordi der gennem årene har været meget dygtige og erfarne snedkere, som gerne ville være med til systemet, selvom de måtte give afkald på højere lønninger - ude i byen - end der kunne tilbydes her, men også fordi snedkerfirmaerne afstod fra den afregningstimetakst, som var den normale for en meget dygtig svend. Firmaerne gik med på spøgen, fordi der var mindre baggrundsnydelser end sædvanligt.

De jævnligt forekommende mere eller mindre omfattende kontorrokeringer eller generelle istandsættelser af kontorer, for ikke at nævne de helt store ombygningssager, forudsatte en anden form for kommunikation, der ordnedes gennem de jævnlige byggemøder. Hvorfra der omgående sendtes referater til alle de implicerede, incl. bygherren, Den økonomiske Forvaltning/Økonomidirektoratet.

Det er beklageligvis ikke muligt at nævne de utallige håndværkere, som har været uvurderlige i deres omhyggelige varetagelse af rådhuset. Det har været en glæde i så mange år at kunne opretholde et system, som satte håndværket højt, og at kunne gennemføre kontinuiteten i en meget sikker tro på, at det var den bedste og den billigste løsning for rådhuset og for kommunens økonomi. Og med stor taknemmelighed erindres den positive støtte, der er modtaget hertil fra Økonomidirektoratet, skiftende rådhusinspektører, rådhusbetjente, skiftende ingeniører og maskinmestre, medarbejderne i maskinafdelingen og mange andre.

Bygherren

Betegnelsen en "bygherre" kan være noget vidtfavnende. Den eller dem, betegnelsen dækker, har det overordnede ansvar for alt, hvad der vedrører byggeriets tilblivelse og de eventuelle senere omdisponeringer m.v. Et ansvar, som i et vist omfang videredeles til professionelle folk som arkitekter og ingeniører eller til ansatte administratorer og personale. Men ansvaret er der fortsat, om ikke andet så for valget af dem, der videredeles til. Og er ikke andet ansvar gældende, så er der det moralske og historiske.

Der er således al mulig grund til at have respekt for dem, der turde tage det ansvar, der fulgte med beslutningen om tilvejebringelsen og senere administrationen af Frederiksberg Rådhus. Personkredsen bag selve tilblivelsen er omtalt i foregående afsnit, men også i de mange år efter indvielsen har der været en bygherre i form af de skiftende kommunalbestyrelser og skiftende borgmestre. Dispositionerne vedrørende rådhuset skulle naturligvis have et vist format, før de nåede ud over den almindelige administration og det løbende årsbudget. Og det var begrænset, hvad der var af behov for direkte kommunikation mellem politikere og teknikere.

Borgmestrene holder længe på Frederiksberg. Fra indvielsen i 1953 og til afslutningen af rådhusarkitektordningen i 1991, har der – bortset fra Aksel Møllers genindtrædelse som borgmester i 1954 efter perioden som indenrigsminister og indtil sin alt for tidlige død i 1958 - kun været de to borgmestre, Arne Stæhr Johansen og John Winther. Stæhr Johansen huskes som den, der pressede på og gennemførte fremskyndet færdiggørelse og indvielse

af rådhuset i 1953. Senere huskes, at det var Stæhr Johansen, som satte meget ind på at etablere informationsskranken i forhallen i 1972 - et forsøg på en lettelse for og håndsrækning til borgerne. John Winther var, og er, i høj grad "en mand af tiden". En borgmester, som i sit daglige virke i detalier fulgte med i kommunens, og ikke mindst rådhusbygningens, liv. Med vilje til at få det bedst mulige resultat ud af de foreliggende muligheder. En borgmester, der vil blive husket for mange gode samtaler og opgaver, der løstes med og for ham.

Den daglige bygherreopgave var, som nævnt, af kommunalbestyrelsen delegeret videre til Den økonomiske Forvaltning/Økonomidirektoratet, der i rådhusets første år havde kommunaldirektør Gerner Andersen som chef. Efter Gerner Andersen var der i en årrække ingen kommunaldirektør. Kommunens øverste embedsmand havde i en lang periode titel af Økonomidirektør. Den første direktør var K. Pinborg, der havde været underdirektør i Gerner Andersens periode. Senere overtog Gunner Kastberg embedet indtil sin alt for tidlige død i 1995. Kastberg var således økonomidirektør i hovedparten af den periode, der sluttede i 1991. Det blev et langt og godt samarbejde, som huskes for mange gode samtaler og gensidig rådgivning, både om rådhuset og andre emner. Og der er vel ingen grund til at skjule, at han herunder brugte sine evner som økonom.

Forvaltningens/direktoratets koordinerende kontor var her Sekretariatet. Under sekretariatschefen var de driftsområder, som blev varetaget af rådhusinspektøren og af rådhusarkitekten, placerede. Og det blev de skiftende sekretariatschefer og kontorchefer fra sekretariatet, der blev de direkte kontaktled. Sådan var altså hierarkiet opbygget, og således var den officielle kommandovej. Selv om det kan synes, som om der er meget langt fra kommunalbestyrelsens beslutninger til bygherrens sidste led, blev det aldrig noget problem. Systemet fungerede smidigt, og der var en meget lang snor i form af eget ansvar til stede. Fra de sidste mange år huskes især den nære og gode kontakt, der var til personerne Preben Kolringen og Hans Staalsen.

Fra elastikpen til IT-remedier

Gennem rådhusets 50-årige historie er der sket en forrygende udvikling på de områder, som rådhuset er bygget til at rumme. Metoder og midler til administration og kontorfunktioner er undergået en sand revolution. Da rådhuset blev projekteret og opført, arbejdedes der endnu med metoder, som havde været brugt stort set uændret i århundreder. Vel havde man skrive- og regnemaskiner. Men oftest manuelt betjente. Elektriske funktioner var kun i sin vorden. Der blev stadig skrevet med pen i hånden, i bøger og på kartotekskort.

Et eksempel fra 60'erne illustrerer, hvor hurtigt den tekniske udvikling er sket: En ingeniør i Teknisk Direktorat havde været på besøg i USA, og efter sin tilbagekomst ringede han og bad om hjælp til dispositioner ved sit skrivebord. Han havde på rejsen erhvervet en lommeregner, som han gerne ville have boltet fast, så han var sikker på at kunne beholde den. Den var med datidens øjne avanceret. Fyldte meget lidt og krævede ingen ledninger, kun et lille indbygget batteri. Han havde tidligere været afhængig af et større skrummel på sit skrivebord. Han blev naturligvis hjulpet, men mange måneder gik der jo ikke, før maskiner med endnu bedre kapacitet, mindre omfang og en billig pris kunne erhverves uden at rejse til USA.

Hele udviklingen frem til nutidens elektroniske verden er sket i den nuværende rådhusbygning.

De pladshensyn, de installationer og de møbler, der disponeredes for ved rådhusets tilblivelse, var baseret på datidens muligheder. Og selv om der ved alle dispositioner søgtes indeholdt udvidelseskapacitet, rakte fantasien ikke til det, der siden skulle komme. Men alligevel er det undervejs lykkedes at putte alt det nye ind i bygningen.

Det meget store behov for registrering, sortering, masseudskrivning, arkivering etc., som findes i den kommunale administration, er søgt løst på mere og mere udviklede måder og er naturligvis i dag baseret på den stadigt forbedrede computerteknologi. Men der har undervejs været andre systemer, som indførtes og udvikledes med store krav til bygningens udformning, lokalekapacitet og installationer.

Før Kommunedata overtog en væsentlig del af dispositionerne, som flyttedes helt ud af rådhuset i 1973 til en nyindrettet bygning på Slotsherrensvej, var en voksende andel af kontorfunktionerne, navnlig vedrørende Skattedirektoratets og Socialdirektoratets opgaver, gradvis overgået til behandling på hulkort. Der udvikledes mere og mere avancerede systemer til kortbehandlingen på større og større maskiner.

Det var ikke problemløst at klare den udvikling. Der krævedes pladsforhold til maskinerne og transportmuligheder og placering af kortene. Og det viste sig nødvendigt at skabe særligt klima i lokalerne af hensyn til kortbehandlingen, der krævede en passende fugtighedsgrad.

Der blev behov for meget store ventilationsaggregater og kanalføringer, der ikke kunne placeres overalt i kontorområderne. Derfor måtte der gennemføres omfattende kontorrokeringer. Det lettede virkelig på pladskravene i rådhuset, da epoken med hulkortene var forbi. Alene med hensyn til reduceret pladskrav var overgangen til computerbehandling en revolution.

Selvom de meget store computeropgaver var gledet ud af rådhuset med Kommunedata, var der fortsat en udvikling i gang fra midt i halvfjerdserne med indførelse af de første tekstbehandlingsanlæg. Det startede i direktoraternes sekretariater, i skrivestuerne, og sivede siden ind over alt i rådhuset. Og det stillede nogle krav til fremføring af kabler i et omfang, som der kun delvis var disponeret for.

Og så dukkede de større og større og mere og mere avancerede kopieringsmaskiner op. Der var stor begejstring i de kontorer, som fik sådan en nyskabelse stillet op, men begejstringen kølnedes på grund af uddunstninger fra maskinerne, og det blev efterhånden nødvendigt med placering i særlige kopirum og etablering af ventilationsanlæg.

Behovsdefinering

Da kommunalbestyrelsen i 1936 valgte at udskrive arkitektkonkurrence, og ved fremstillingen af de senere forslag, sidst det i året 1941 valgte projekt fra arkitekt Henning Hansen, havde fastsættelsen af kontorarealernes omfang utvivlsomt den højeste prioritet. I mange

Som en markering af Grundlovens 100 års jubilæum bevilligede kommunalbestyrelsen i 1949 et rente- og afdragsfrit lån til opførelse af kollegium for unge gifte uddannelsessøgende, der som det formuleredes "søger en højere dygtiggørelse, enten det så er ved maskine eller bog". Planen blev dog først realiseret, da kommunen og Frederiksberg Menighedssygepleje enedes om at opføre ejendommen på Storm Petersens Vej 4-6. Bygningen kom til at rumme kontorlokaler for menighedsplejen, lejligheder for nogle af dens sygeplejersker, en vuggestue samt 15 lejligheder til kommunens Grundlovskollegium. I slutningen af 70'erne blev menighedssygeplejens lokaler ombygget og indrettet til kontorer for nogle af Socialdirektoratets afdelinger. Bygningen anvendes stadig som rådhusanneks og rummer i dag kontorer for bl.a. Bolig- og Ejendomsafdelingen samt Daginstitutionskontorets pædagogiske konsulenter (Frederiksberg Stadsarkiv).

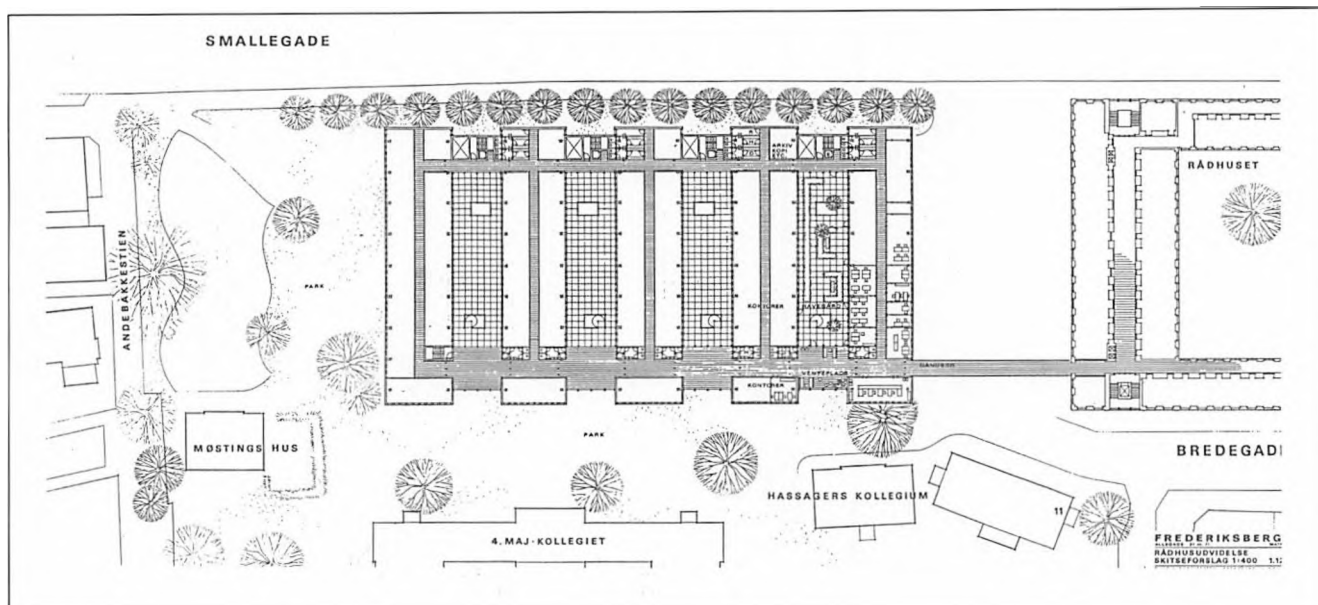

år havde de kommunale administrationslokaler været splittet op på mange mindre lokaliteter, placeret rundt omkring i kommunen. Det skulle der nu laves om på. Administrationen skulle samles i det nye rådhus. Men hvad fyldte en kommunes samlede administration?

Hvad har den hidtil opfyldt af plads og er arealkravet det samme, når man samler hele administrationen på et sted? Har kommunens indbyggerantal indflydelse på arealbehovet, og hvad vil indbyggerantallet fremover være? Hvor store er rådhusene i andre kommuner, og kan administrationsform og pladskrav i forskellige kommuner direkte sammenlignes? Der var en hel del at spekulere på!

I aviserne fra oktober 1941 kan læses: "Rådhuset vil blive dimensioneret for fremtiden". Der var dengang 115.000 indbyggere i kommunen, og man regnede med, at huset, der skulle bygges, kunne klare behovet for en kommune med et indbyggerantal op til 150.000 personer. Da byggeriet blev genoptaget i 1949, skete der en revision af det foreliggende projekt, og herunder fjernedes der bl.a. en hel etage. Rådhuset, som det endeligt kom til at fremstå, indeholdt 10.853 m² netto kontorrum.

Ved ibrugtagelsen i 1953 var der disponeret over 7.897 m², medens de resterende 2.956 m² var til rådighed for fremtidens eventuelle behov. Der var således mulighed for at udvide med næsten 30%, og det virkede da meget betryggende, for ikke at sige næsten overdimensioneret. De disponible arealer var strategisk placeret, dels på alle etager som eventuelle udvidelseszoner mellem de enkelte forvaltninger og større kontorafsnit, dels i rådhusets tagetage, 5.-salen, hvor der trods skråvægge var egnede kontorlokaler i det vestlige

Plan for rådhusudvidelsen fra 1978 i "rådhushaven" eller rettere på parkeringspladsen vest for rådhuskomplekset (Frederiksberg Stadsarkiv)

afsnit. Med en sådan arealrigdom valgtes det at udleje de ledige lokaler i tagetagen, i alt 2.140 m². Det skete til statsformål, og ind flyttede Direktoratet for Statens Ulykkesforsikring.

Men igen viste det sig, hvor svært det var at spå. Befolkningsudviklingen blev ikke, som det ventedes i 1941. I stedet for at vokse fra de 115.000 faldt befolkningstallet og er nu omkring 91.000. Men hvordan gik det så med administrationens arealbehov? Ja, det faldt ikke, men steg tværtimod betragteligt. Det var der mange årsager til, men realiteterne var, at alle disponible arealer i rådhuset efterhånden blev udnyttet, incl. tagetagen, hvor Direktoratet for Statens Ulykkesforsikring igen måtte have fat i flyttemanden.

Der var dog gået 15 år fra rådhusets ibrugtagelse, før reserverne var brugt op. Og i 1968, hvor lokalerne på 5. sal kunne inddrages til den kommunale administration, blev der med en række interne flytninger skabt dækning for de presserende pladskrav inden for murene. Men i 1971 var den gal igen, og nu måtte man uden for rådhuset.

Annekserne

Bygningen Bredegade 11 var en af dem, som kommunen, før det nye rådhus kom, havde rådet over. Der havde Folkeregisteret tidligere været placeret. Det var en af kommunens ældre bygninger, kaldt Bramsens Villa efter en tidligere ejer, sparekassedirektør Julius B. Bramsen. Nu brugtes bygningen af entreprenørfirmaet Larsen & Nielsen, der i en årrække anvendte lokalerne til administrationskontorer og tegnestuer. Kommunen overtog ejendommen, og efter en radikal istandsættelse og ombygning i 1971 i rådhusarkitektregi var det første rådhusanneks indlemmet i den kommunale administrations område. Folkeregisteret rykkede igen ind i bygningen, og desuden blev der på daværende tidspunkt plads

til skolepsykologisk kontor, revisorer, og rådhusarkitektens kontorer. Kælderetagen blev til håndværkerrum.

Bredegade 11 blev det første rådhusanneks, men behovet for kontorarealer voksede fortsat. Der blev behov for flere annekser. Selv om udnyttelsen af arealerne i rådhuset intensiveredes, og der kom flere m² ved en inddragelse af gangarealer i en del af rådhusets nordfløj, som det også senere skete i vestfløjen, var det ikke tilstrækkeligt til at klare de voksende krav, som bl.a. ny lovgivning skabte. Således gav Bistandsloven i årene 1975-76 anledning til omfattende rokader i hele rådhuset og nødvendiggjorde oprettelsen af flere arbejdspladser. I de følgende år måtte der i rådhusarkitektregi indrettes kommunale kontorer i flere bygninger rundt om rådhuset.

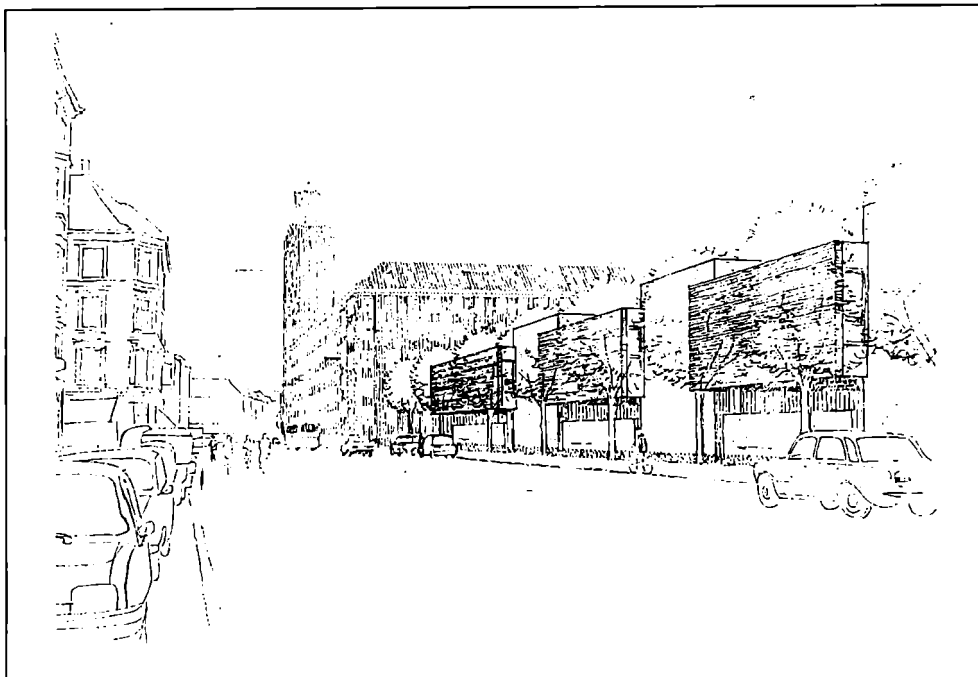
Bygningen Storm Petersens Vej 4-6 opførtes i 1950'erne med Alvar Lauritzen som arkitekt som domicil for Frederiksberg Menighedssygepleje, der i stueetagen havde sine kontorer. Opgaver, som tidligere havde været varetaget af menighedssygeplejen, overgik som følge af ændret sociallovgivning til varetagelse af kommunen. Og i 1977-78 blev Menighedssygeplejens kontorarealer delvis ombygget og indrettet til administrationskontorer for Socialdirektoratet.

Ejendommen Smallegade 10-12, over for rådhusets nordfacade, ejedes af Dansk Frisørslag. Da Socialdirektoratet havde behov for yderligere lokaler, og da der i frisørslaguets hus var lokaler til leje, blev det det næste anneks. Her flyttede kommunens ungdomsrådgivning ind i 1979. Naboejendommen Smallegade 14 ejedes af "Textilindustrien". Da der viste sig muligheder for at overtage alle kontoretagerne i bygningen, og da pladsnøden var blevet et generelt problem for flere af direktoraterne, etableredes her en foreløbig løsning. Arkitektafdelingen flyttede fra den hidtidige placering i rådhusets vestfløj, 4. sal, og overtog én af etagerne i Smallegade. De øvrige etager indrettedes til kontorer for Skattedirektoratet.

I 1980 viste der sig mulighed for at overtage lejemål i Rialto-bygningen, Smallegade 2. Med den nære placering i forhold til rådhuset var det naturligvis en attraktiv mulighed, og det endte da også med, at der her indrettedes endnu et anneks til rådhuset. Arealerne var så store, at det lod sig gøre at flytte hele Direktoratet for undervisning og kultur samlet hertil.

Ejendommen Howitzvej 5-7, en ældre fabriksbygning, var til rådighed. Bygningen var ikke umiddelbart anvendelig til det tænkte formål, men der var de arealer i en rimelig afstand fra rådhuset, som var fornødne. Der havde forud været flere forslag til dispositioner i bygningen, inden rådhusarkitekten blev inddraget. Men i 1982 var det alvor. Bygningen blev ombygget og indrettet til kontorer m.v. for den kommunale hjemmepleje under Socialdirektoratet.

Ved etablering af rådhusannekserne og gennem forskellige røkeringer i rådhuset og en mere intensiv udnyttelse af huset, lykkedes det at dække lokalebehovet i perioden til og med 1990, hvor administrationen foregik i rådhusarkitektregi. Det hjalp naturligvis også, at den tidligere hulkortbehandling var overgået til Kommunedata uden for rådhuset og ikke længere talte med i det kommunale pladsbehov.

Nordsiden af den påtænkte rådhusudvidelse fra 1978 på parkeringspladsen set fra Smallegade (Frederiksberg Stadsarkiv)

Trods anneksløsningen havde der dog undervejs været tænkt på andre muligheder. Allerede i årene 1978-79 havde lokalebehovet vist sig at være så stort og af permanent karakter, at kommunalbestyrelsen og rådhusadministrationen alvorligt overvejede at løse pladsproblemerne ved etablering af nyt byggeri i rådhusets nærhed eller i en eventuel tilbygning til selve rådhuset. Måske har de fleste idéer om supplerende rådhusbyggeri kun været meget løse griller hos politikere og embedsmænd. Men hvor idéerne udmøntedes i en opfordring til nærmere bearbejdning, i rådhusarkitektregi, var der ingen vej udenom. Så blev sagen startet og behandlet seriøst.

Nogle undersøgelser blev mere vidtgående end andre. Nogle kunne løses med en kort redegørelse, som det forslag, der var om at etablere kontorer i rådhusets grønnegård. Argumenterne herimod var enkle at fremsætte og blev da også godtaget, så der hørtes aldrig mere til den idé. Skitseforslag til etablering af administrationslokaler i en del bygninger kom aldrig så langt, at det blev til noget seriøst. Men det kan dog nævnes, at der bl.a. har været forslag vedrørende følgende ejendomme, og at enkelte områder i disse har været anvendt midlertidigt: Lindevangs Alle 12, Rolfs Plads 3, Peter Bangs Vej 47, Smallegade 18, Bülowsvej 34, Dr. Priemes Vej 3, og Frederiksberg Alle 48.

I årene 1978-79 var man alligevel tæt på nogle seriøse planer om nyt større byggeri. Det drejede sig om "Rådhushaven" og "Remisegrunden".

Rådhushaven

Kendskab til den historiske baggrund er nyttig. Men kan også være en belastning. Det var den første reaktion, da kommunalbestyrelsen havde besluttet, at der ønskedes projektfor-

slag til etablering af en tilbygning til rådhuset mod vest på det midlertidigt udlagte parkeringsområde. I betragtning af de forslag, der havde været luftet om fremskaffelse af supplerende kontorarealer i rådhusets nærhed, er det vel forståeligt, at der også spurgtes om muligheder for en egentlig tilbygning til rådhuset. Og efter at det stod klart, at det ikke politisk fandtes realistisk at rette blikket mod boligblokkene syd for rådhuset, hvor indretning af kontorer kunne ske med direkte forbindelse til rådhuset via bro over Bredegade, ja, så var der jo kun vestarealet som den tilbageværende mulighed.

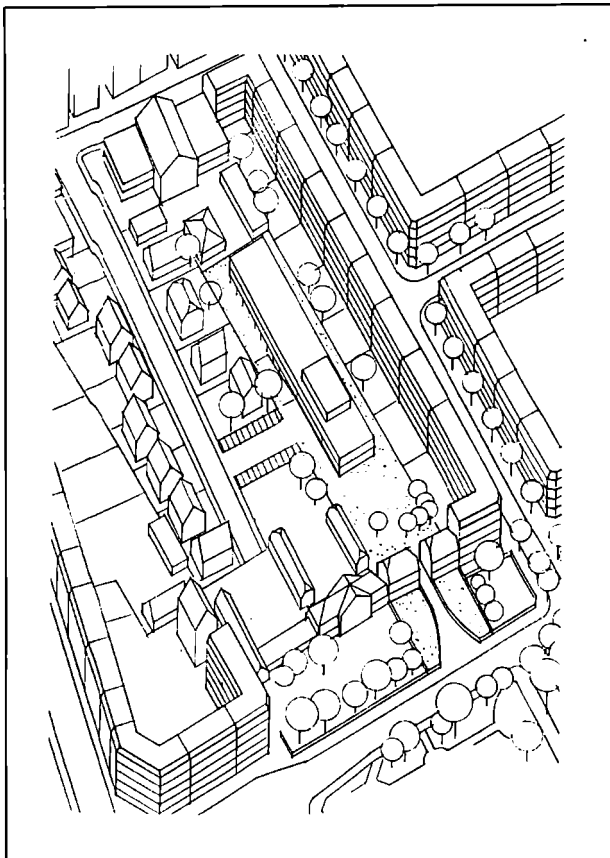
Et studie af forslagene til rådhusbyggeriet, og ikke mindst det endeligt vedtagne fra 1941, fortæller om de visioner, der har været vedrørende vestarealet. Her skulle naturligvis være parkanlæg – en rådhushave. Et grønt område med direkte kontakt til Frederiksberg Haves nordlige afsnit. En midterakse gennem rådhuset, fra rådhuspladsen, hvor gadekæret engang fandtes, gennem forhal, rådhusal, festsal, grønnegård, vestindgang og "Rådhushaven" krydser en tilsvarende midterakse gennem Frederiksberg Slot og Frederiksberg Have i Andebakkedammen – landsbyen Solbjergs gadekær. I intentionerne indgik en flytning af "Møstings Hus" til området, hvilket senere skete. Men rådhushaven blev glemt eller måske bare udskudt?

I forbindelse med rådhusprojektet blev der, på et tidligt tidspunkt, arbejdet med forslag til underjordisk parkering i en del af området. Men det blev også skrinlagt, og det blev i stedet til den nu stærkt udnyttede parkering på terrænet og til det populære loppemarked en del af årets lørdage. Men hvem kender fremtiden. Der tales en del om behovet for parkeringspladser, og selv om det er dyrt, kan det blive nødvendigt med underjordiske parkeringsanlæg særlige steder, og måske kan bilerne også i dette område gå under jorden til fordel for den gamle plan om rådhushaven.

Lignende betragtninger blev naturligvis gjort gældende dengang i 1978, da der ønskedes et forslag til rådhusudvidelse. Det blev med bemærkningen: "Skal der nødvendigvis bygges her, vil det f.eks. blive noget i retning af, hvad det, på den givne foranledning, fremstillede skitseprojekt viser". Og forslaget angav et bygningsanlæg i første sals plan, forbundet med rådhuset via en bro i fortsættelse af gangen i rådhusets sydfløj. Der regnedes med etablering af et netto kontorareal på ca. 2.200 m². Arealet under kontorerne blev udlagt til parkering i terrænplan.

Skitseprojektet handlede først og fremmest om placering og omfang af den udvidelse, der blev foreslået. Hvilke kontorer fra rådhuset, der i givet fald skulle flyttes hertil, var der ikke taget stilling til. Og som tegningerne viste, var der stræbt imod at skabe fleksible velbelyste kontorer og gode adgangs- og ventefaciliteter for publikum. Fra de åbne havegårde mellem bygningsfløjene var der direkte adgang til underliggende parkeringsareal.

Kommunalbestyrelsen var positiv over for forslaget, som også blev givet til pressen. Men så kom protesterne, bl.a. fra Frihedskollegiet, som protesterede mod at blive "lukket inde". Daværende chefredaktør Hakon Stephensen var formand for kollegiets bestyrelse og havde meget stærke argumenter, som gjorde indtryk. De ovenfor gengivne betragtninger er nok også blevet luftede igen. Et byggeri på arealet ville for altid udelukke tankerne om en rådhushave. I hvert fald blev projektet henlagt, og det var nok den bedste slutning på den sag.

Et af forslagene til en rådhusudvidelse på Remisegrunden fra 1979 med bygningskomplekset i øst-vestlig længderetning. Bygningen, der ville få et netto-kontorareal på 1800 kvadratmeter, skulle have hovedindgang ved passagen ud til Allégade nederst på tegningen. Mod syd og nord ville komplekset være omsluttet af henholdsvis etagehusene ved Hollændervej og villaerne ved Hortensiavej. Øverst på tegningen ses det gamle elværk ved Edisonsvej (Frederiksberg Stadsarkiv)

Remisegrunden

Siden 1898 havde grunden været brugt til sporvognsremise, først af Frederiksberg Sporvejs- og Elektricitets Aktieselskab og siden af Københavns Sporveje, som det frederiksbergske sporvognsselskab i 1919 indgik i. Skiftende sporvognslinier havde haft hjemsted her, bl.a. linierne 8, 9, 11 og 18, men i 1966 nedlagde sporvejene Allégades remise. Remisebygning og personalebygning blev fjernet i 1967-77. I 1978 var kommunens bolig- og ejendomskontor i færd med istandsættelsesarbejder på de tilbageværende bygninger mod Allégade.

Til et eventuelt rådhusanæks på arealet blev der fremstillet en række forskellige forslag med mere eller mindre massiv udnyttelse og bebyggelsesprocenter. Forslagene ville, afhængigt af arealets udnyttelse, kunne indeholde nettokontorarealer af størrelse fra ca. 1.000 til ca. 3.000 m². Planerne blev dog aldrig realiseret, og området udlagdes siden til den nuværende rosenhave og en børneinstitution.

Tilgængelighed

Ordet er lidt klunget, men aktuelt, og dækkende for meget af det, der er vigtigt i det nuværende "informationssamfund", som også er og hellere burde kaldes "kommunikations-samfundet". Der er fortsat, og vil forhåbentlig altid være, tovejskommunikation. I den her omhandlede sammenhæng vil borgerne f.eks. fortsat have behov for at komme ind i rådhuset. I mange forskellige situationer. Derfor skal huset være bedst muligt tilgængeligt, rent

fysisk hvad angår færdselsveje og skiltning, m.v., men også i den form, hvorunder møder, samtaler m.v. kan afvikles. Det er vel så indlysende, at det umiddelbart synes urimeligt at omtale. Men realiteterne er ofte anderledes.

I sin oprindelige udformning fandtes der ingen adgangsvej til rådhuset, som kunne passeres, uden at man skulle trin op eller ned. Var man blevet hjulpet indenfor, fandtes der områder, som ikke var tilgængelige ved hjælp af elevatorer, som gangbesværede eller kørestolsbrugere kunne anvende. Kun med hjælp af venlige rådhusbetjente var der adgang. Det blev tidligt konstateret som et problem, og det var et problem, der voksede. Mod rådhuspladsen klarede man sig med primitive slisker, som krævede hjælp fra rådhuspersonalet ved anvendelsen. Ved vestindgangen, hvor også mange varer indleveres, gik der ikke så mange år, før der blev installeret en enkel "lift", som kunne løfte personer og varer fra terræn til stueplan. Men længere kom man ikke i rådhusarkitekturperioden. Ikke fordi der ikke blev fremsat forslag. Der har foreligget flere gennemarbejdede projekter til elevatorer, som kunne dække adgangsvejene og alle etager, men pengene manglede.

Bedst mulig vejledning via skiltning og personlig betjening er også en af forudsætningerne for den acceptable tilgængelighed. Ved rådhusets ibrugtagelse var der placeret rådhusbetjente ved indgangene både mod øst og vest. Der var ikke nogen form for faste skranke eller steder at henvende sig. Skiltningen var ordnet med nogle store oplysningstavler med trykte og senere malede tekster. Også skiltning overalt i rådhuset, ved alle betjeningssteder og som undertavler på strategiske steder, blev udført som smukke, skiltemalede tekster på teaktræsbaggrund.

Det var lidet fleksibelt og besværligt og dyrt, når der skulle foretages ændringer. Der var forskellige skiltesystemer på markedet, men først da firmaet "Modulex", et datterselskab af

Informationskranken i i forhallen ved rådhusets hovedindgang lige efter ibrugtagningen i 1972 (Frederiksberg Hovedbibliotek. Lokalhistorisk Billedsamling)

Lego, meldte sig på markedet med et nyt gennemarbejdet og fleksibelt skiltesystem, fandtes tiden moden til ændringer. Og Frederiksberg Rådhus blev en af de første større opgaver, som Modulex blev engageret i. Systemet viste sig praktisk, hurtigt at anvende ved tekstændringer og muligt at administrere med den forhåndenværende snedkerbistand.

Faste skranke, hvor rådhusbetjentene er placeret og kan vejlede borgerne, blev efterhånden etableret. Først i forbindelse med vagtstueordningen ved den vestlige hovedindgang. Senere suppleret med en beskeden kiosk ved østindgangen. Idéer om fremskudte skranke, hvor ikke kun var placeret en vejviser til rådhusets ekspeditionssteder, men hvor der var placeret personale, som kunne besvare et større antal af henvendelser direkte og spare borgerne for opsøgning af kontorerne længere inde i bygningen, havde længe været fremme. Men idéerne udmøntedes først i 1972, da der blev etableret en informationskranke i forhallen ved indgangen fra rådhuspladsen.

Der etableredes muligheder for tre arbejdspladser, således at f.eks. repræsentanter for mindst tre direktorater eller personer med allround viden kunne placeres. Oprettelsen af informationskranken skete samtidig med, at terminalinstallationer i rådhuset begyndte at være en realitet, og det forudsattes naturligvis, at netop sådanne hjælpemidler skulle bringes i anvendelse. Skranken fungerede endnu i 1991, men det er næppe for meget sagt, at systemet aldrig blev en succes. Onde tunger sagde, at det naturligvis måtte ende sådan, når man ikke placerede tilstrækkeligt kvalificeret personale ved skranken. Og med datidens administrationsform er det vel tænkeligt, at de fornødent kvalificerede personer ikke kunne undværes i deres respektive afdelinger, og måske heller ikke fandt placeringen i forhallen attraktiv.

De borgere, som i rådhusets første år, nåede frem til det kontor, hvor de skulle ekspederes, mødte forskellige ekspeditionsformer. I overensstemmelse med de ønsker, som var fremme ved rådhusets ibrugtagelse, blev der tegnet og gennemført løsninger, som forudsattes bedst muligt at svare til rådhuspersonalets ønsker og hensynet til borgerne. Det er naturligt at nævne dette forhold under afsnittet tilgængelighed. For der blev skelnet mellem kontorer, hvor man henvendte sig stående ved korte eller lange skranke, kontorer med ventepadser i form af bænke, og kontorer, hvor der var siddende ekspedition, med eller uden afskærmninger mod andre ekspeditionspladser. Og så var der naturligvis de mange enkeltmandskontorer, hvor der var siddeplads, og samtalerne kunne foregå diskret.

Ved alle aspekter af problematikken om rådhusets tilgængelighed var der nok at videregive til dem, der skulle varetage opgaverne efter 1991. Så længe der var problemer med adgang til og færdsel for personer med bevægelseshandicap, og så længe der endnu kunne ses ventende borgere på bænke i rådhusets gange, kom forbedring af tilgængeligheden til at stå på ønskesedlen.

Rådhuset bliver aldrig færdigt

Rådhuset som kommunal administrationsbygning er et levende hus. Der er behov for fleksibilitet. Det viste sig meget hurtigt efter ibrugtagelsen. De forskellige afsnit af administrationen havde været med til at fastsætte pladsbehovet og godkendt placering og indretning af

kontorerne. Men realiteterne viste sig ikke overalt at svare til forventningerne. Der blev behov for finjusteringer efter indflytningen, men dog ikke i større omfang. Og der var taget højde herfor i form af disponible kontorarealer, placeret strategisk i områder, hvor der forventedes behov for justeringer. Da den slags rokeringer var ordnet, og efter indflytningen af alle forvaltningernes kontorer og kontorerne på 5. sal var taget i brug af Direktoratet for Statens Ulykkesforsikring, var der relativt ro, i nogen tid.

Men ønsker og behov meldte sig nu snart, og det skulle vise sig, at der gennem hele husets historie næsten uafbrudt har været aktiviteter i gang, der skulle ændre og forny lokalerne for at give de ønskede funktionsmuligheder. Kontorer blev større eller mindre, der blev foretaget mange små og ikke så få meget omfattende kontorrokeringer, og på et tidspunkt var der sket udflytninger til kontorer i annekserne uden for rådhuset.

De væsentligste årsager til ændrede lokalebehov har været samfundets accelererende udvikling i de forløbne år. Nye love og regler, som skulle administreres. Kontorerne, som tog sig af skatteforhold og sociale områder, har først og fremmest været emner for udvidelserne og rokeringerne. Men ofte havde ændringer i disse områder indflydelse andre steder. For at opretholde fornøden samling på afdelingerne var der behov for at flytte nogle andre kontorer. Der har været flere sådanne "helhedsløsninger" gennem årene, hvor næsten alle afdelinger og alle kontorer har været berørt mere eller mindre. Det var bl.a. tilfældet ved indførelse af den ændrede bistandslovgivning i 1975-76 og ved omdisponeringer i hovedkasse og kontrolbogholderi samt ved indførelse af decentraliserede regnskabskontorer som følge af skiftende holdninger til central eller decentral styring i de enkelte direktorater. Også ibrugtagelse af kontorarealer i annekserne i Bredegade, Smallegade, Storm Petersens Vej og Howitzvej med udflytning af kontorer og afsnit fra rådhuset medførte omfattende rokeringer og en del bygningsarbejder.

Udviklingen medførte, at de oprindelige tjenesteboliger i rådhuset blev nedlagt, og at arealet i stueetagen overgik til kontorformål. De til lejlighederne hørende kælderlokaler blev brugt til forbedring af personalefaciliteter i rådhuset. Mangt og meget af det, som vi i dag er vænnet til og føler altid har været der, er jo dukket op, efter at rådhuset blev taget i brug i 1953. Miljøkontor, flextidsregistrering, kopimaskiner, avancerede arkiveringssystemer og den helt nye verden, som er skabt med computerne, for blot at nævne nogle af emnerne. Og kravene er vokset til forbedrede adgangs- og ekspeditionsmuligheder for borgerne. Flere ombygninger af de større ekspeditionskontorer, forskellige tilløb til kvikekspedition og oplysningsskranker, stadigt forbedret skiltning og adgangs- og færdselsveje, ikke mindst for at hjælpe de bevægelseshæmmede, kort sagt, alt det, der fortsat arbejdes med af dem, der efter 1991 kom til at varetage de tidligere rådhusarkitektfunktioner.

Rådhuset er bygget til at rumme flere funktioner. Og der er stadig plads til dem alle. Den kommunale administration med mangeartede ydelser og udadrettet service for borgerne. Kommunalbestyrelse og borgmester med kontorer, mødelokaler m.v. Og så de funktioner, der retter sig mod udstillinger, arrangementer og festligheder, og foregår i rådhuset og festlokalerne, hvortil vel også må regnes bryllupssalen. Alle kategorier af lokaler har stillet krav gennem årene. Naturligvis til de daglige vedligeholdelses- og reparationsudrykninger.

Men der har været mange andre dispositioner. Efter kommunalvalgene ommøbleres bord- og stoleopstillingen for at svare til de politiske gruppers ændrede sammensætninger. Der er flere gange foretaget forbedringer ved kommunikationsanlæggene i mødesalen, og det har stillet krav til metoder og midler i et lokale og på et inventar, som er unikt. Efter kommunalbestyrelsesvalg bliver udgåede medlemmers foto opsat på mindevæggen på 1. sal i nordfløjen. Det har, som årene er gået, krævet udvidelser og omdisponeringer vedrørende vægarealet. Og traditionen for, at afgåede borgmestre hædres med opsætningen af et maleri, har krævet dispositioner i mødesalen.

Den kunstneriske udsmykning i rådhuset stoppede ikke med færdiggørelse af malerier og skulpturer, der indgik i selve rådhusprojektet. Billedhuggeren Anker Hoffmanns skulptur på rådhuspladsen og de kongelige portrætrelieffer i østindgangens vestibule var i øvrigt først afsluttede flere år efter rådhusets indvielse. Senere er bygningen blevet udstyret med en del flere kunstværker. Således er der i hovedtrapperummet på 1. sal ophængt et keramisk relief så sent som i 1979, og der er foretaget kunstnerisk udsmykning i rådhusets gangarealer ved ophængning af reproduktioner af nyere dansk kunst. På balkonen i rådhushallen er opstillet portrætbuster.

Der har været mange tanker og ønsker fra flere sider om yderligere kunstneriske dispositioner i rådhuset. Således arbejdedes der på et tidspunkt meget med forslag til en skulpturel udsmykning i grønnegården. Som dog ikke gennemførtes. Ligesom der har foreligget forslag fra flere kunstnere til større vægdekorationer, bl.a. i vestfløjens gangarealer. Som en særlig opgave forelå i 1981 tilbud fra marinemaleren Benjamin Olsen om at skænke sin samling af malerier til kommunen under forudsætning af passende ophæng i rådhuset. Det strandede dog på grund af bl.a. manglende pladsforhold.

Rådhushallen har været flittigt brugt til mangeartede udstillingsformål. Fra rådhusets første år har der været stor interesse for at arrangere udstillinger her, og efter at der var fremstillet særlige udstillingsskærme, som kunne stilles til rådighed, var der run på lokalet. Af de ældste emner kan nævnes så forskellige som: "Storm P.", "Picasso", "Belgisk Congo", "Svensk brugskunst" og "Israel". Senere kom Møstings Hus til som kommunalt udstillingssted, og det betød, at der var et supplement og aflastning for rådhushallen, som også skulle dække andre formål. Efterhånden dannedes der faste mønstre for arrangementerne i rådhushallen og festlokalerne. Hallen blev ramme om tilbagevendende festligheder for kommunens ældre, den blev brugt ved alle valg handlinger, og her har været arrangeret offentlige møder af mange slags. Udstyret hertil var forberedt i form af anretterrum for serveringer og transportør, som kunne bringe stolene frem fra rummet under hallens gulv. Den foreløbige tribune, som var blevet fremstillet til indvielsen, kunne ikke holde til gentagne opstillinger og nedtagninger, så i 1970 blev der fremstillet en større demontabel tribune, der kunne opstilles sektionsvis. Der arrangeredes de nødvendige trappeforhold og muligheder for dekorationer og tæppeophæng.

Der var meget at tage fat på i rådhusarkitekturperioden fra 1953 til 1991. Opgaverne og omfanget blev næppe mindre for Arkitekt- og Ingeniørafdelingen, som overtog hvervet, da nøglerne den 22 marts 1991 blev afleveret. Udviklingen fortsatte. Rådhuset er en levende fleksibel bygning. Rådhuset bliver aldrig færdigt.

¹ Rådhusets udvikling i perioden 1953-1991 kan dokumenteres i: Journalsag J.nr. 102/1982, 1941-1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning (Økonomidirektoratet) [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10], Journalsag J.nr. 42.14, 1941-1974, Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning (Teknisk Direktorat) [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202], Journalsager: Sagsnr. 111-653, 1951-1991, Rådhusarkitektens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 51]. Herudover kan der henvises til følgende litteratur: Grethe Andersen:

"Frederiksberg Rådhus" og Poul I Welblund: "I anledning af rådhuset – specielt Frederiksbergs", *Kunst* 1955/56. Årg. 3 s. 115-116 og 51-51. Marianne Brøns: "Frederiksberg Rådhus", J.P. Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 1, s. 736-740. Poul Møller: *Frederiksberg Rådhus, Stads- og Havneingeniøren*, 1964/Årg. 55, s. 131-143. *The Town Hall of Frederiksberg*, 1976 *Frederiksberg Rådhus*, 1990. *Frederiksberg Rådhus, Den kommunale arbejdsleder* 1990, nr. 6, s. 8-9.

Rådhuset i informationssamfundet, 1991-2003

Af Lars Halkjær *

Sammen med de nøgler, som Rådhusarkitekten i 1991 overdrog til Arkitektafdelingen, fulgte et hus, som siden fik en central plads i afdelingens dagligdag. Ud over den løbende vedligeholdelse, som ved overtagelsen omfattede alt fra større murerentrepriser til små akutte reparationer, som f.eks. udskiftning af en slidt snor i en persienne eller den systematiske smøring af dørhængsler, har større og mindre ombygningsprojekter gennem årene fyldt arkitekters og ingeniørers hverdag. Kapitlet belyser den forandringsproces, rådhuset har gennemgået i de sidste 10-12 år, og som har betydet, at huset fortsat er en tidssvarende administrationsbygning.¹

Vedligeholdelse og nye projekter

Ingeniøraftdeling II, Tekniske Anlæg, havde gennem hele Rådhusarkitektens virke deltaget som rådgivere, men for Arkitektafdelingen var inddragelsen i arbejdet en ny og kærkommen udvidelse af afdelingens opgaver, som hidtil alle havde ligget uden for huset. De faste møder i rådhuseteknikergruppen fortsatte med deltagelse af en repræsentant for husets "ejer", Økonomidirektoratets Sekretariat, en arkitekt og en ingeniør, samt overmaskinmesteren. Ved opløsningen af rådhusets maskinafdeling skiftede gruppen sammensætning, men den mødes stadig hver 14.dag.

I de første år efter overtagelsen måtte rådhuseteknikergruppen erkende, at man bl.a. på grund af reduceret bemanning på teknikerside ikke magtede at opretholde den tidligere rådhusarkitekts meget grundige systematiske vedligeholdelse, ligesom det af økonomiske grunde heller ikke lykkedes at gennemføre den udarbejdede prioriteringsliste.

Forfaldet begyndte så småt at vise sig. Cementstykker på fortovet i Smallegade afslørede i 1992, at undersiden af tårnaltanerne var begyndt at løsne sig på grund af gennemsvivende vand. Et stort stillads med elevator blev rejst, og altanundersiderne blev frihugget og sprøjtetstøbt, samtidig med at oversiden blev epoxybehandlet for at forhindre fremtidige gennemsvivninger.

Ud over den løbende vedligeholdelse var en af hovedopgaverne at gennemføre en tilbageflytning af Kulturdirektoratet fra annekset i Rialto-bygningen i Smallegade nr. 2 til 4. sal i rådhusets sydføj, som var blevet ledig i forbindelse med Forsyningsvirksomhedernes udflytning til nybyggede administrationslokaler på Fabrikvej, den senere Stæhr Johansens Vej.

På 2. sal i vestfløjen blev rådhusets første servicebutik, Skattevæsenets Kvikskranke, indrettet i 1993, og kort tid efter fulgte Socialdirektoratets butik på 2. sal i mellembygningen. I

* Lars Halkjær; arkitekt M.A.A., ansat ved Frederiksberg Kommune 1977. Fra 1991 med ansvar for bl.a. Frederiksberg Rådhus

Rådhusbetjent Egon Hansen i den nye informationskranke i vindfanget til rådhusets hovedindgang. (Arkitekt- og ingeniøraftdelingen, Frederiksberg Kommune)

samme periode udførtes en udvendig isolering af loftet i porticoen, hvorved mange års klager over fodkulde, bl.a. i hovedkassen, forstummede.

På opfordring fra Økonomidirektoratet afleverede Arkitekt- og Ingeniøraftdelingen i 1996 et idékatalog til forbedring af rådhusets vedligeholdelsesstandard, der omfattede 26 emner til en samlet pris af ca. 50 mio. kr. Kataloget udløste en årlig anlægsbevilling til ekstraordinær vedligeholdelse af rådhuset på ca. 4 mio., og bevillingen videreføres i dag som en driftsbevilling.

De ekstraordinære midler har medført, at 16 af katalogets emner er gennemført, 6 er under udførelse, medens resten stadig venter på bevilling eller er blevet uaktuelle. Hertil kommer de mange større projekter, som siden er kommet til. Alt i alt et gode for huset, og især dets brugere, selvom det nok må erkendes, at midlerne i større omfang har været anvendt til ændringer og nyindretninger end egentlig vedligeholdelse.

En egentlig kronologisk gennemgang af periodens byggeprojekter bliver let en ensformig oprensning. Lad os derfor i stedet se på rådhuset, som det tager sig ud i dag, efter at en række af projekterne er blevet gennemført.

Ankomst til rådhuset

Krydser man Rådhuspladsen en aften, vil man bemærke, at pladsen nu er oplyst af et antal lampestandere, som har erstattet de høje lysmaster, der tidligere omkransede pladsen. Ny er også belysningen af facaden og tårnet, som er projekteret af Teknisk Direktorats Værksted i samarbejde med PHILIPS. I kombination med lamperne på pladsen har belysningsniveauet omsider fundet et passende leje, og resultatet af den nedefra kommende oplysning af facaden er acceptabelt.

Gangbesværede borgere fandtes åbenbart ikke, da rådhuset blev tegnet - eller også skulle de i hvert fald ikke bryde sig om at komme på rådhuset - for det var nærmest gjort umu-

Kommunaldirektør Kurt Egedal Christoffersen foran den nye Vestindgang ved indvielsen. (Arkitekt- og ingeniørafdelingen, Frederiksberg Kommune)

ligt for dem. I et fortrinligt samarbejde med Handicap- og Brugerrådet er det omsider lykkedes at skabe tålelige adgangsforhold: I trappen i SV-hjørnet blev der i 1997 etableret en person- og godselevator fra kælder til 5. sal, med direkte adgang fra Frederiksberg Bredegade. Herved kunne den eksisterende handicaplift ved bagindgangen flyttes til den modsatte side af porticoen, hvorved adgang til en stor del af nordfløjens stueetage var sikret.

I 2002 afsluttedes installationen af såvel en elevator med fire stop i forhallen som en trappelevator fra forhal til stueetagens NØ-hjørne. Desuden er et par trappelifte etableret til og fra kælderen i SV-hjørnet, til glæde for Rådhuservice, rengøringspersonale og renovationsfolkene. Endelig skal det nævnes, at alle rådhusets elevatorer har gennemgået den lovpligtige renovering, der bl.a. har ført til, at der er isat et par indvendige skydedøre; stolene er blevet fornyet indvendigt og der er etableret samtalemulighed med en døgnbemandet vagtcentral. Og efter 50 års virke er værket til de to hurtige personelevatorer i SV-hjørnet nu omsider blevet udskiftet.

I vindfanget mod Rådhuspladsen er en forkæret grøn "iskagebod" til at huse rådhusbetjentene i den vindomsuste forhal i 2002 blevet erstattet af en moderne informationsskranke i sten, stål og glas. Mest radikal er dog bagindgangens ændring til den nuværende kobberprydede Vestindgang, som med sine glaskarruseldøre og sit luft-varmetæppe og den moderne vagtskranke byder borgerne velkommen til det hjørne af rådhuset, hvor det hele sker.

Efter at have konstateret, at etablering af en samlet borgerbetjening i en glasoverdækket grønnegård ikke var økonomisk gennemførlig, blev det besluttet at indrette en række servicebutikker nær det hjørne af huset, hvor trapper og elevatorer giver de bedste adgangsmuligheder, nemlig SV-hjørnet.

I stuen indrettedes, i 1997, efter at Rådhuservice var flyttet i kælderen til tandplejens lokaler, Socialdirektoratets servicebutik "Pension". På 1. sal finder man både Socialdirektoratets servicebutik "Social" og Økonomidirektoratets "Folkeregister & vielser", samt "Kassen", medens 2. sal har bevaret sin borgerservice "Skat". Og endelig findes på 4. sal såvel Teknisk Direktoratets "Teknik", som Kulturdirektoratets "Pladsanvisning". Samtidig fik Stadsarkivet indrettet en læsesal under forhallen. Med læsesalens åbning blev Stadsarkivets omfattende samlinger af kommunale og private arkiver fra 1700-tallet og frem til i dag stillet til rådighed for slægtsforskere, lokalhistorikere og forskeres benyttelse. Mellem læsesalen og det eksisterende store arkivmagasin under rådhushallen etableredes ud mod Rådhuspladsen desuden kontorer for Stadsarkivet, der på den måde kom til at råde over et sammenhængende areal i kælderetagen i rådhusets NØ-hjørne.

Indretningen af alle disse butikker medførte naturligt nok en større omrokering af kontorerne i butikkernes "bagland", som det vil føre for vidt at redegøre for, men den stadige omflytning, og især indretningen af de nye servicebutikker, affødte et stort behov for en ny skiltning for at hjælpe borgeren til hurtigt at finde frem til butikkerne. Det første spæde for-

*Trappen bag den nye Vestindgang med skiltning for servicebutikker og øvrige kontorer i hver sin farve.
(Arkitekt- og ingeniøraftdelingen, Frederiksberg Kommune)*

Den nye handicapvenlige indgang fra Frederiksberg Bredgade 4 til person- og vareelevator. (Arkitekt- og ingeniøraftdelingen, Frederiksberg Kommune)

søg, hvor hvert direktorat skulle skilte med sin egen farve, døde i fødselen ved opløsningen af Skattedirektoratet. Arkitekt- og Ingeniøraftdelingen tog herefter kontakt til grafisk designer Steen Ejlers, som efterfølgende har været med til at udforme den nye skiltning på rådhuset.

Allerede uden for rådhuset mødes borgeren ved hver af de tre indgange af en Frederiksberggrøn såkaldt monolit, oplyst nedefra med moderne fiberoptik. Monolitten fortæller om rådhusets åbningstider, og på udskiftelige paneler oplyses om Kommunalbestyrelsens næste møde, rundvisning på rådhuset, lukninger på grund af helligdage etc.

Lige indenfor henvises på vinrøde tavler til servicebutikkerne, hvis indgangspartier alle kan genkendes på den samme farve, og på de grønne tavler "Her finder De" gives som noget nyt, ligesom i et stormagasin, en oversigt over de mest besøgte kontorer. På hver etage er på alle hjørner og ved de interne trapper opsat en plan af den pågældende etage, med angivelse af de samme mest besøgte kontorer, brandveje og -udstyr, og andre praktiske oplysninger.

I samme design som etageplanernes tavler er udført et antal flytbare standere til brug for skiftende opslag, hvorved løse papiropslag på vægge og døre søges undgået. Endelig er skiltningen ved de enkelte kontorer af værelsesnummer og navne udført som et skifteramme-system, som tillader de enkelte direktorater selv at udføre skiltning på eget edb-udstyr.

Uanset servicebutikkernes succes tilbyder informationsfundet stadigt nye muligheder for den utålmodige borger: Med opsætningen af et antal Borger-PC'er i forbindelse med butikkerne opfordres borgerne til selv at melde flytning og indtaste andre relevante oplysninger via kommunens hjemmeside på Internettet.

En tidligere ansat beretter:

Runde fødselsdage og jubilæer udviklede sig med årene. De første år fik man et glas portvin og en småkage, eller når det gik vildt for sig også 1 stk. kranskage. Som årene gik udviklede det sig til de helt store parties, med pindemadder, sandwich, patéer og lune frikadeller og ost, ja, alle idéer blev taget i brug, og nu var der jo fødselsanlæg, hvid- og rødvin, det ville næsten ingen ende tage, og en dag, jeg var blevet inviteret til jubilæum - 1/2 års tid efter jeg var holdt op i 93- var det nede i kælderen, der var dækket op ved små borde, og der var et jazzorkester, og da det var Fastelavnsmandag blev der slået katten af tønden ude på den lange gang. Det var alligevel toppen på kranskagen af, hvad jeg havde deltaget i til et jubilæum (det kaldtes jo altid reception).

Ruth Røbel

Personalefaciliteter

I planen for forbedring af rådhusets vedligeholdelsestilstand indgik en række projekter, som udelukkende tog sigte på at forbedre forholdene for rådhusets personale.

Personalekantinen blev tidligt i 90'erne gennemgribende moderniseret: Med forbedret ventilation, lydregulerende lofter, ny belysning, nyt linoleumsgulv og frem for alt helt nye farver, fremstår kantinen i dag som et velbesøgt pusterum i den travle hverdag, hvor kunstforeningens skiftende udstillinger kan betragtes og diskuteres, medens frokosten indtages.

Efter en indeklimaundersøgelse, foretaget i 1995 i samarbejde med Bedriftssundheds-tjenesten, registreredes behovet for velventilerede centrale kopirum, hvor de store kopi-maskiner kunne arbejde uden gener for personalet. Disse rum kunne indrettes i forbindelse med en tiltrængt totalrenovering af personaletoiletterne. I 1998 blev et pilotprojekt gennemført på 4. sal i NV-hjørnet. Det omfatter 3 separate toiletrum med håndvask og forrum, et handicaptollet med brusemulighed, samt et stort velbelyst kopirum mod gaden. Et tilsvarende projekt, der tillige omfatter køkkenvask og mulighed for opstilling af opvaskemaskine, er gennemført på 4. og 5. sal i SV-hjørnet. Det er tanken at udføre denne modernisering på alle rådhusets toiletter, men alene prisen på ca. 1/2 mio. kr. pr. gruppe sætter en naturlig dæmper på tempoet. Efter et stærkt ønske fra Kommunalforeningen blev der i 1994 indrettet bade- og omklædningsmuligheder i kælderen for det cyklende personale; imidlertid stod det nyoprettede P-korps uden omklædnings- og bademuligheder, hvorfor cyklisternes muligheder blev midlertidigt inddraget, indtil nye baderum blev indrettet for cyklisterne i den nordlige fløj af rådhusets kælder. Herved kom man tættere på cykelkælderen, som i mellemtiden var blevet flyttet til den nordlige ende af rådhusets sikringsrum under parkeringspladsen. I den tidligere cykelkælder var der nemlig blevet indrettet møbeldepot og stort renovationsrum med affaldssortering og pressemaskine for den store mængde papemballage, der samles i huset.

Kommunalforeningen har ligeledes æren for, at rådhusets brand- og evakueringsplaner er taget op til revision. Rådhuset opfyldte naturligvis ved sin opførelse datidens brandlovgivning, og huset er derfor stadig lovligt indrettet. Men, skulle huset opføres i dag, ville en hel række skærpede krav skulle opfyldes. I et tæt samarbejde mellem Kommunalforening, brandvæsen, rådhusinspektør og Arkitekt- og Ingeniørafdelingen blev der 2002 udarbejdet et projekt, som på en rimelig måde nærmer sig de krav, man ville stille i dag.

Til venstre "Servicebutik Social" i stuen mellem Vestundgang og ny elevator. Til højre "Servicebutik Folkeregister & Vielser".
(Arkitekt- og ingeniøraftdelingen, Frederiksberg Kommune)

Det drejer sig først og fremmest om opsætning af røgmeldere i flugtvejene, dvs. gange og trapper, og automatisk dørlukning af de døre, som af praktiske grunde ofte bliver holdt åbne med kiler etc., men som nu er forsynet med magneter. I tilfælde af alarm, hvad enten den skyldes brand eller bombetrussel, varsles personalet over telefonanlægget. På de planer, som er opsat i husets fire hjørner, samt ved mellembygningens trapper, angives med piktogrammer, hvor brandtryk og brandmateriel findes, og med såkaldt efterlysende skilte vises flugtvejene til det fri. Med en ny udgang fra stuen i nordfløjen til Grønnegården er personalets muligheder for at slippe ud i det fri i en katastrofesituation blevet stærkt forbedret.

Under projekteringen blev det klart, at flere udgange ikke var anvendelige i tilfælde af en brand, hvilket bl.a. skyldes andre hensyn: Det er ikke ønskeligt, at man kan forlade rådhuset i åbningstiden uden at passere en rådhusbetjent. Tyveri af 45 nye stole fra kantinen, samt af en ny sofa fra gangen på 1. sal, har understreget nødvendigheden af skærpet kontrol. Med moderne overvågningskameraer, og et nyt låsesystem med elektroniske nøglecylindre, er det nu muligt at registrere al trafik ind- og ud af huset i alle døgnets timer.

Det sidste nye personalegode er det motionsrum i nordfløjens kælder, som blev indrettet i den nedlagte telefonstue i august 2002: I de mest moderne redskaber kan personalet nu dyrke motionslivets glæder og forhåbentlig få bugt med de infiltrationer, som det stillesiddende arbejde foran vor tids helt uundværlige arbejdsredskab, PC'en, medfører.

Ny teknologi

Indførelsen af den moderne teknologi er sket med stormskridt i Frederiksberg Kommune: Med gennemførelsen af en omfattende kabling af først hele rådhuset over flere år i '90'erne, og dernæst etableringen af Frederiksbergnettet, som bl.a. med lyslederkabler forbinder alle de kommunale institutioner, er kommunen på forkant med den teknologiske udvikling. Alle medarbejdere er forsynet med en nyere PC, og flere har endda, i lighed med alle Kommunalbestyrelsens medlemmer, PC derhjemme, som er koblet op på kommunens hurtige net.

I kraft af Frederiksbergnettet har kommunen nu sit eget interne telefonnet, som tillader kommunikation til meget lave priser. At dette telefonsystem er det fjerde på 50 år, fortæller lidt om hastigheden i udviklingen. Bygningsmæssigt sætter det også sine spor: Kablingen føres via krydsfelter på loftet rundt i huset i kabelkanaler under vinduerne, og i kanalerne sidder udtag for el, edb-strøm, telefon og edb.

Udviklingen har også medført, at det i 1996 blev nødvendigt at oprette en hel IT-afdeling, som i egne lokaler, bl.a. i den nedlagte lejlighed i NV-hjørnets stueetage, residerer over et serverrum i kælderen, som det har været nødvendigt at udvide flere gange. Desuden har afdelingen fået indrettet eget undervisningslokale, hvor de ansatte kan få kursus i de sidste nye edb-programmer.

Det stærkt forøgede strømforbrug til PC'er, printere, kopimaskiner og meget mere har medført, at det kunne betale sig, at rådhuset i 1997 fik sin egen transformatorstation i kælderen under Festsalen. Samme område har i øvrigt skiftet karakter – og især temperatur – efter at rådhuset, som en af de sidste bygninger i kommunen, er overgået fra damp til hedt vand i fjernvarmeanlægget: Den gamle varmecentral er blevet moderniseret og halveret i omfang, hvilket har givet plads for stadsarkivets nye kassationsmagasin. Denne indretning skal ses i sammenhæng med de nye arkivbestemmelser, som også har medført indretningen af egne fjernarkiver for alle direktoraterne i kældre, på loftet og i tårnet.

Forestående projekter

Maling af rådhusets gange indgår i den almindelige vedligeholdelsesturnus, men et ønske om at give dem et ekstra løft har ført til et pilotprojekt på 3.sal, hvor nye detaljer fra 2002 afprøves i samarbejde med de ansatte. Det drejer sig især om en særlig markering i maling af døre til meget søgte kontorer; servicebutikernes særlige indgangspartier har dannet forbillede for udførelsen af et nyt glasdørparti til Teknisk Direktorats sekretariat, selvom farven er en anden. Desuden vil ensartede skifterammer, plantekasser og bænke under vinduerne gøre gangene mere venlige og indbydende for såvel borgere som ansatte. Hvis pilotprojektet falder heldigt ud, er det tanken, at idéerne skal gennemføres over alt i rådhuset, hvor det er muligt.

Vedligeholdelsen af rådhusets vinduer udgør et kapitel for sig. Kombinationen af indadgående vinduer og et udsugningsanlæg, som ikke tilfører erstatningsluft til lokalet, medfører, at denne bliver suget ind ad de utætte vinduer, hvilket gennem tiderne har ført til mange klager over træk, som er næsten umulig at fjerne. Ikke alle føler sig dog lige generet: Rådhusarkitekt Per Gents er ifølge sædvanligvis pålidelig kilde ophavsmand til følgende svar

på kritikken: "Ja, ja, det, som af nogen bliver opfattet som ubehagelig træk, opfattes af andre som behagelig ventilation". Men når vandet yderligere, ved stærk vind fra bestemte verdenshjørner, løber ind ad vinduet og ned i de elektriske installationer, kan det være ganske svært at forsvare vinduernes specielle konstruktion. Gennem årene er mange forsøg gjort på at forbedre vinduernes tæthed, dog med ringe held. I et forsøg på én gang for alle at få gjort en ende på problemet, lod Arkitekt- og Ingeniørafdelingen i 2001 landets bedste specialister på området, Teknologisk Institut, foretage en grundig undersøgelse af såvel vinduer, som det indeklima, de medførte.

Konklusionen var, at vinduerne er af så gode materialer, at en udskiftning til nye vinduer i en ringere trækvalitet ikke kan anbefales, men derimod en omfattende renovering, kombineret med en indvendig forsatsrude og mellemliggende persienne. Et pilotprojekt, hvor forskellige varianter kan afprøves i fuld skala, er derfor sat i værk i 2002.

Efter at det såkaldte "Reception Syd", det repræsentative lokale syd for Festsalen, i 1997 blev moderniseret og fik udvidet sin funktionalitet til at omfatte møde- og kursusvirksomhed, er behovet for at modernisere de øvrige repræsentative lokaler blevet skærpet. Det drejer sig først og fremmest om udvalgsværelserne, Kommunalbestyrelsens mødesal og spisesal samt Håndbiblioteket. Arkitekt- og Ingeniørafdelingen er derfor i 2002 blevet anmodet om at udarbejde et projekt, som tager sigte på over en årrække at udstyre disse lokaler med den sidste nye AV-teknologi; i mødesalen er både et ordstyrer- og et afstemningsanlæg aktuelt, medens højtaler- og tunghøreanlæg skal etableres i alle rum. Kommunalbestyrelsesmedlemmernes brug af PC skal inkorporeres, ligesom moderne elektroniske whiteboardtavler og overheadprojektion skal indarbejdes. Samtidig gives alle rummene et løft med hensyn til belysning, renovering af det bestående inventar og naturligvis rummenes gulve, vægge og lofter.

Rådhushallen, som ikke er blevet malet siden opførelsen, trænger gevaldigt til istandsættelse, samtidig med, at det utætte glastag bliver udskiftet; trods løbende reparation af glas og fuger truer vandet stadig med at dryppe ned på Dronningen, hvis det regner og blæser, når hun tager plads i hallen.

Med en klokkestøbers ord er "rådhusets klokker ikke fra klokkestøbningens guldalder"; de stemmer ikke, hvad mange klager fra naboer kan bevidne. En renovering eller udskiftning skønnes at ville koste hhv. 1.5 og 3 mio. kr., men undersøgelsen er så ny, at den endnu ikke har været forelagt de bevilgende myndigheder.

Fremtiden

Medens arbejdet går videre i det travle hus, sker der er hastig udvikling i det omgivende samfund. De teknologiske landvindinger giver en frihed til at vælge arbejdstid og -plads. Takket være Internettet kan vi sidde hjemme og passe de syge børn, medens vi skriver eller tegner med opkobling til vor arbejdsplads. Mobiltelefonien lænker os ikke mere i samme grad til skrivebordet, men tillader os at bevæge os ud i en verden, hvor vi stadig kan nås, hvis der skulle blive brug for os. Borgeren, og især den unge, som allerede er fortrolig med at kommunikere elektronisk, behøver ikke at opsøge en sagsbehandler på rådhuset; det

gøres hjemmefra via PC'en - den samme PC, som via kommunens GIS-kort fortæller hende, hvor der er en ledig institutionsplads til hendes barn, eller ...? Kun fantasien sætter grænser, men der er ingen tvivl om, at fremtidens brug af informationsteknologien vil påvirke rådhusets anvendelse og indretning.

Til alt held er Frederiksberg Rådhus et godt og robust hus, som nu i 50 år har været i stand til at leve op til alle de udfordringer og krav, som samtiden har stillet - så mon ikke det, med gode teknikeres hjælp, vil fortsætte? Kunsten er at modernisere, uden at huset mister sin identitet. Og mon der ikke altid vil være brug for et smukt sted, hvor borgerne kan samles og mødes med deres folkevalgte - live!

¹ Rådhusets udvikling i perioden 1991-2003 kan bl.a. dokumenteres gennem Journalsag J.nr. 70.01.1-3.

1982-1992. Sekretariatet/Teknisk Direktorat [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202]

Rådhuset som?

Af Henning Bro

Frederiksberg Rådhus og de borgere, politikere og ansatte, der kommer i huset, kan nu skue frem mod de næste 50 år i bygningens historie. At huset stadig står der som centrum for den selvstændige Frederiksberg Kommune er givet, men det er lige så givet, at meget vil se helt anderledes, når man i 2053 skal fejre 100-års jubilæet. Mange af os når nok ikke at læse det kapitel, der skal supplere denne jubilæumsbog med rådhusets udvikling op igennem den første halvdel af det 21. århundrede.

Med tanke på, hvad den industrielle udvikling medførte i løbet af 150 år, og den informationsteknologiske revolution vi nu kun har set starten på, kan man vanskeligt forestille sig dette kapitels indhold. Nogle af os startede med at skrive med pen og blæk, andre med kuglepen, og for de fleste af os var industrisamfundets skrivemaskine og drejeskivetelefon for blot 15-20 år siden vigtige kontorteknologiske værktøjer i dagligdagen.

Men hvad bliver afløserne for e-mails, mobiltelefoner, bærbare pc'ere og kalendere, inter- og intranet, elektroniske registre og ESDH-systemer, som vi først nu for alvor er ved at blive fortrolige med? Digital forvaltning – er måske et af kodeordene? Den 100 år gamle bygningskrop, Frederiksberg Rådhus, vil nok være fyldt med elektronik, som vi kun kan fantasere os til, men nok også færre levende mennesker. Borgerne vil i udstrakt grad kommunikere elektronisk med deres kommune, og politikere og ansatte vil løse mange opgaver fra "hjemmearbejdspladsen". Og det vil være et helt andet samfund, lokalpolitikere skal træffe beslutninger for og embedsmændene administrere.

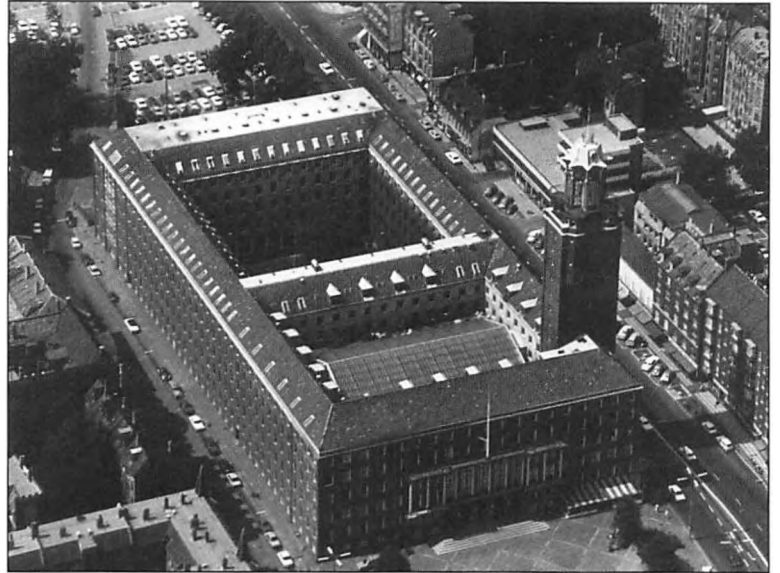
Spørgsmålet: "Rådhuset som?" står åbent, og svaret rummer mange ukendte faktorer for den lidt fjernere fremtid. Men lad os igen vende tilbage til det velkendte – til fortiden, til historien:

Bogens forudgående kapitler har belyst bystyrets mødelokaler og lokalforvaltningens bygninger og lokaler igennem en periode på over 200 år. Der blev taget afsæt i en fremstilling af udviklingsforløbet fra begyndelsen af 1800-tallet og frem til midten af det 20. århundrede samt mellemkrigstidens forskellige rådhusprojekter. Herefter sættes fokus på Frederiksberg Rådhus' lange byggeperiode, det bygningsværk, der blev taget i brug i 1953, og husets udvikling op gennem den sidste halvdel af det 20. århundrede.

Den lange fremadskridende kronologiske oversigt efterlader dog en række ubesvarede spørgsmål, som tages op i de sidste delkapitler. Hvilket bygningsværk kom der ud af det i forhold til tidens arkitekturretninger og samtidige rådhusbyggerier? Hvordan udsmykkes bygningens centrale lokaler? Hvilke daglige aktiviteter kom huset til at danne rammerne om?

Frederiksberg Rådhus har i hovedparten af den arkitekturhistoriske litteratur fået en hård medfart. Spørgsmålet om, hvorvidt Frederiksberg Rådhus har en plads i arkitekturhistorien,

Luftfoto af
Frederiksberg Rådhus i
1973 (Frederiksberg
Stadsarkiv)

besvares i det første delkapitel, der analyserer og vurderer rådhuset som et **arkitektonisk værk** i et samspil med lokale beslutningstageres krav til bygningen og tre væsentlige arkitekturstrømninger i det 20. århundrede: nationalromantik, klassicisme og modernisme.

Blandt de politikere, embedsmænd og arkitekter, der dannede den beslutningstagende kreds bag rådhusets opførelse og indretning, var der gennem den lange byggeperiode enighed om, at huset også i det indre skulle være præget af kvalitet og æstetik. Udsmykningsprogrammet fik derfor en høj prioritet i byggeprojektet og førte til, at rådhuset umiddelbart efter indvielsen fremstod som et **hus med kunstværker**. Under denne titel belyser det andet delkapitel den kunstneriske udsmykning af rådhushallen, husets festsal, bryllupssalen samt rådhuspladsen.

Et rådhus er centrum for byens besluttende og udøvende myndighed – for den politiske beslutningsproces i kommunalbestyrelse og udvalg og for den kommunale forvaltning. I de to efterfølgende del kapitler beretter Frederiksbergs forhenværende borgmester således om rådhuset som **en politisk skueplads** igennem 50 år, mens en pensioneret medarbejder causerer over rådhuset som en **arbejdsplads**. Der berettes om erindringer fra 53 ansættelsesår i kommunens tekniske forvaltning både i den gamle administrationsbygning på Mynstersvej og i det "nye" rådhus.

Rådhuset er således det sted, hvor borgerne, politikerne og de ansatte kommer til daglig for at gøre brug af kommunens service, træffe beslutninger og administrere. Men på Frederiksberg har huset også fungeret som **andet end "bare" et rådhus**. Under denne overskrift kastes i det femte delkapitel, og dermed bogens sidste kapitel, lys over de mange forskellige arrangementer og aktiviteter, Frederiksberg Rådhus også har dannet rammen om i den nu 50 år lange historie. Der tages afsæt i indvielsesfesten den 9. maj 1953, hvor huset første gang stod sin prøve, og der sættes derefter fokus på husets funktion som kulturhus, et internationalt, nationalt og lokalt konference- og kongrescenter og som byens "forsamlingshus".

Et arkitektonisk værk – mellem nationalromantik, klassicisme og modernisme

Af Helga Mohr *

Frederiksberg Rådhus er i litteraturen om huset som helhed blevet placeret som et særegent byggeri uden for eller uinteressant for den almindelige arkitekturudvikling. Vurderingen af huset har gennemgående været kritisk. Således skriver f.eks. kunsthistorikeren, Hakon Lund, om huset i bogen *Magtens Bolig*, der udkom i 1980:

"Frederiksberg Rådhus (1941-42, 1949f.) viser bedre end noget, hvor hårdt tilbageslaget kunne blive. Her er alt, hvad et patriotisk hjerte kan begære: masser af røde, jordfødte mursten, søjler i fronten og et tårn med noget, der ligner en avisiosk på toppen. Man er ikke i tvivl om, at dette er et rådhus, men næppe lykkeligere af den grund".¹

Bogen *Magtens Bolig* rummer blandt andet en oversigt over og vurdering af rådhusbyggerier i Danmark fra 1700-tallet og frem til byggeriet af Thisted Rådhus i 1976-1978. Med hensyn til perioden 1930-1955 fremdrager Lund i bogen eksempler på modernistiske eller funktionalistiske rådhusbyggerier som f.eks. byggeriet af Lyngby Rådhus, 1938-1941, Århus Rådhus, 1938-1942, og Rødovre Rådhus, 1955. Frederiksberg Rådhus (bygget 1941-1944/49-1953) karakteriseres på baggrund af disse modernistiske huse som et hårdt tilbageslag for udviklingen. Kritikken retter sig især mod husets stilmæssigt historicistiske eller nationalromantiske elementer og er, som det fremgår af indledningscitateret, hård og nådesløs.²

Det er klart, at hvis man som Hakon Lund anser arkitekturudviklingen fra Steen Eiler Rasmussens rådhus i Ringsted fra 1936-1937 frem til Arne Jacobsens rådhus i Rødovre fra 1955 som en støt fremadskridende lineær udvikling frem mod modernisme, hvor Arne Jacobsens hus i Rødovre udgør perfektionen, så vil Frederiksberg Rådhus med dets anderledes formsprog falde igennem. Det er i så fald et problem for Hakon Lund, at han ikke nærmere definerer modernismen eller dens forhold til de umiddelbart forudgående stilperioder, nationalromantik og klassicisme.

Hvis man derimod betragter arkitekturudviklingen som en kompleks, dialektisk proces, der består af mange modsatrettede tendenser, og hvor hver arkitekt, selv modernismens arkitekter, uvægerligt må forholde sig – negativt eller positivt – til de umiddelbart forudgående stilperioder, er det ikke helt så enkelt at foretage en vurdering, hverken af Frederiksberg Rådhus eller af andre arkitektoniske værker. Enhver arkitektonisk udvikling, ethvert formudtryk, vil – som det udtrykkes i et nummer af *Louisiana Revy* – repræsentere en dialektisk forestilling "om en mulig forsoning mellem essentielle erfaringer fra den store vesterlandske bygningshistorie og de enkle kultiverede former i regional formgivning".³

* Helga Mohr, IT-arkivar, Frederiksberg Stadsarkiv

Formålet med dette kapitel er, med udgangspunkt i en forståelse af, at enhver arkitekturudvikling udgør et komplekst forløb, en brydning mellem international og regional formgivning, at give en stilhistorisk og bygningstypologisk analyse af Frederiksberg Rådhus samt at se og vurdere byggeriet af rådhuset i et samspil med tre væsentlige arkitekturretninger i det 20. århundrede, nationalromantik, klassicisme og modernisme. Eller sagt på en anden måde: hvad er det for et hus som stiludtryk og som bygning, og hvorledes kan det placeres i relation til øvrige arkitekturretninger i forrige århundrede?

Kapitlet er inddelt i to hoveddele, en del med en oversigt over nationalromantik, klassicisme og modernisme i de skandinaviske lande (herunder også Finland) ca. 1910-1955 samt en drøftelse af begrebet 'den skandinaviske modernisme'. Kapitlets anden del indeholder en analyse af Frederiksberg Rådhus, dels projektet til rådhuset fra 1941, tegnet af arkitekt Henning Hansen, dels det reviderede projekt fra 1949 ved Carl Nimb og Helge Holm, herunder en samlet vurdering af rådhuset, bygningstypologisk og stilmæssigt. Kapitlet afsluttes med en perspektivering af Frederiksberg Rådhus, set i relation til Säynätsalo Rådhus, bygget i 1949-1952 af den finske arkitekt, Alvar Aalto, og Rødovre Rådhus, bygget i 1955 af Arne Jacobsen.

Nationalromantik og den moderne skandinaviske klassicisme

Forløberen for den skandinaviske eller nordiske klassicisme var den nationalromantiske bevægelse i Tyskland, Danmark, Sverige, Norge og Finland. Nationalromantikken kan tids-

Stockholms Stadshus af Ragnar Östberg, færdiggjort 1923. Henning Hansens oprindelige tårnforslag til Frederiksberg Rådhus var stærkt inspireret af Stadshusets tårn. Der er også ligheder mellem husets røde teglstensbaserede bygningskrop og rådhuset, men forskellene ligger blandt andet i facadebehandlingen, hvor Henning Hansen i pagt med nyklassicismen holdt sig til et rent, beskedent facadeudtryk (Kunstakademiets Bibliotek)

fæstes til årene ca. 1885-1915 og fik udbredelse inden for arkitektur, kunsthåndværk, musik, litteratur og filosofi. Arkitekturhistorisk greb man tilbage til forbilleder som middelalderlig kirke- eller befæstningsarkitektur, ofte, men ikke altid nordisk inspireret. Nationalromantikken mest fremtrædende repræsentant i Danmark var Martin Nyrop (1849-1921); hans stærke nationaltbetonede interesse for det rurale, middelalderen, det nordiske og historicismen ses blandt andet i værker som Vallekilde Højskole fra 1884 og – ikke mindst – Københavns Rådhus, 1892-1905, hvor han forenede danske og italienske inspirationskilder til en fri historicisme.⁵

I det 20. århundredes første årtier var de skandinaviske lande præget af en voldsom udvikling politisk, socialt og økonomisk, især i forhold til industrialiseringen og urbaniseringen af samfundet. Hertil kom, at den nationalromantiske ideologi med udbruddet af 1. verdenskrig som helhed mistede sin gyldighed. Det indebar blandt andet, at de skandinaviske arkitekter i forhold til den nationalromantiske førkrigsarkitekturs frit fabulerende, dekorationsrige udtryksform formulerede en ny, moderne, mådeholden klassicisme. Inspirationen fandt de især hos den tyske forfatter, Paul Mebes (1872-1938), som argumenterede for, at klassicismen passede til en moderne urban og kosmopolitisk verden, fordi dens formsprog var universelt.⁶

Der var tale om en moderne klassicisme, fordi den blev formuleret i forhold til moderne byplanlægning, konstruktionsprincipper og arbejdsmetoder, men dens grundlæggende formmæssige udgangspunkt var den ældre neoklassicisme, forenet med elementer fra nationalromantikken. Forbillederne for den var neoklassicismens og empirens stilrene, borgerlige arkitektur fra det 18. og 19. århundrede, hvis formsprog var kendetegnet af den mådeholdne, ikke monumentale skala, en enkel, oftest kubisk geometri og en beskeden, næsten renset udtryksform. Der var tale om en frit fortolkende klassicisme med brug af traditionelle pudseteknikker, sandstensskulptur o.a., men der var i høj grad også tale om en videreførelse af nationalromantikken arv i forhold til håndværkskultur, en traditionsbaseret brug af materialer som tegl, sten og træ, og opfattelsen af en samhørighed mellem bygning og landskab. Den moderne klassicisme er blevet karakteriseret som en rustik forløber for den senere funktionalisme eller modernisme, og den fungerede netop i et dialektisk samspil mellem modernitet og tradition.⁷

Den moderne klassicisme blev introduceret i Danmark af den danske arkitekt Carl Petersen (1874-1923), med Faaborg Museum, bygget 1912-1915, og den nåede sit højdepunkt i de tidlige 1920'ere. Carl Petersen fik især med sine artikler *Stoflige virkninger* fra 1919 og *Modsætninger* fra 1920 stor indflydelse på danske arkitekter i 1920'erne, dvs. arkitekter som f.eks. Kay Fisker, Edvard Heiberg og Arne Jacobsen, der alle blev skolede og udøvende arkitekter i en tid, præget af et arkitektonisk krydsfelt mellem nationalromantik, klassicisme og modernisme. Carl Petersen betonedede i sine artikler blandt andet *modsætningen* i en bygning; udgangspunktet var en bygnings flade og symmetriske inddeling, og som en afbalancering og markering af et betydende punkt byggede man en modsætning ind, f.eks. i form af et relief eller et ornament i kontrast til fladen.⁸

Der er oplagte ligheder mellem den danske og den svenske klassicismes doriske, rene og næsten abstrakte formgivning; den svenske klassicisme var til forskel fra den danske des-

uden karakteriseret af en yndefuld sensibilitet, der under navnet *Swedish Grace* fik international gennemslagskraft i 1920'erne og 1930'erne. Ragnar Östbergs Stockholms Stadshus, færdiggjort 1923, og Ivar Tengboms Stockholms Konserthus, færdiggjort 1926, er to eksempler herpå. Rådhuset i Oslo, bygget af arkitekterne Arnstein Arneberg og Magnus Poulsson, 1915-1930, er et tilsvarende norsk eksempel på et bygningsværk, hvis borglignende udtryk og dekorationsprogram har rødder tilbage til nationalromantikken, medens husets enkle, rene former har rødder i klassicisme og modernisme.⁹

Den modernistiske arkitektur kommer til Skandinavien

Den internationale modernisme eller funktionalisme kom til Skandinavien omkring 1925 og blev praktiseret fra omkring 1927. Interessen for modernismen var en reaktion blandt yngre skandinaviske arkitekter som f.eks. Gunnar Asplund, Uno Åhrén, Lars Backer, Alvar Aalto og Edvard Heiberg, der i løbet af 1920'erne begyndte at opleve den skandinaviske klassicismes stramme formsprog som en begrænsning. Gennem studier af skrifter af modernistiske arkitekter som Walther Gropius, Le Corbusier, Adolf Behnke og Ernst May blev de introduceret til den internationale moderne arkitektur. De tog modernismen til sig under ophold og besøg i Frankfurt, Berlin og Paris og hos den tyske kunsthøjskole, Bauhaus, i Dessau, drøftede den i egne nationale arkitekturtidsskrifter, herunder også det danske *Arkitekten*. Med udstillingerne i Turku i 1929 og i Stockholm 1930 fik den modernistiske arkitektur i Skandinavien sit gennembrud.¹⁰

Kendetegnende for den internationale modernisme var et erklæret radikalt brud med traditionen og dens værdier, et syn på den moderne teknologi som et middel til at skabe en bedre verden og en objektiv videnskabelig analyse som grundlag for formgivningen. Opgøret med traditionen betød, at arkitekten ikke længere anså det for at være en gyldig praksis at fremkomme med en form, som var en viderebearbejdning af et historisk formvokabular, men derimod så form som et resultat af funktionen med udgangspunkt i nævnte analyse. Materiale-mæssigt arbejdede man især med beton, glas og stål, formmæssigt brød man den lukkede, kubiske form op med åbne hjørner og udkragede altaner. I Danmark rettede tidskriftet *Kritisk Revy* blandt andet kritikken mod foreningen *Bedre Byggeskik* for at ville fastholde de historiske kvaliteter i traditionen med klassicistisk symmetriske byggerier. Dette var ikke helt velbegrunderet, da grundlaget for flere af modernismens grundlæggende elementer, f.eks. den enkle udekorede stil og den rationelt bestemte form, allerede indgik i foreningens formål og virksomhed.¹¹

Den skandinaviske – og den danske – modernismes afsæt lå, som det er fremgået, dybt i regionale formudtryk, præget af nationalromantikken og klassicismen, og brydningen og integrationen mellem det internationale og det regionale formudtryk er derfor interessant. En nærmere diskussion af, hvad den danske modernisme, herunder specielt den skandinaviske modernisme, er, og hvordan den relaterer sig til de umiddelbart forudgående stiludtryk, nationalromantik og klassicisme, er derfor relevant.

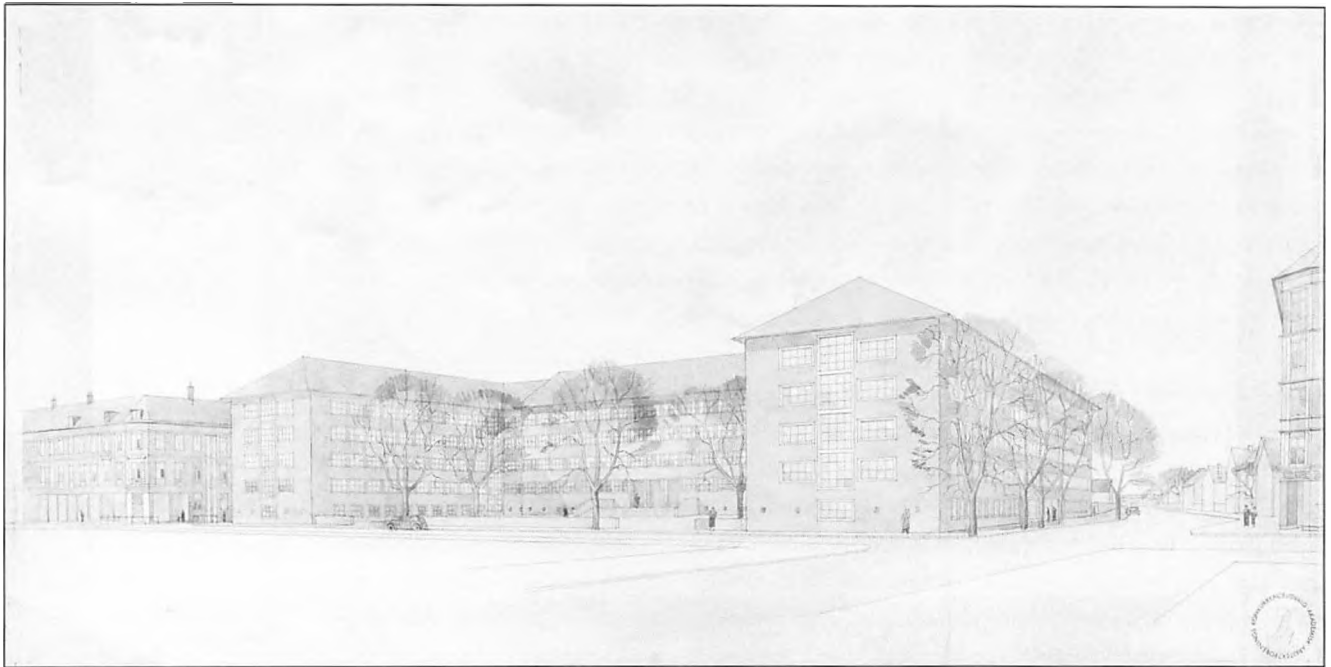
Dansk modernisme – funktionel tradition eller skandinavisk syntese?

Det er med arkitekturhistorikeren Knud Millechs bog *Danske arkitekturstrømninger 1850-1950* fra 1951, udarbejdet i samarbejde med arkitekten Kay Fisker, at det første bud på en samlet definition af den skandinaviske modernisme optræder. Det er også fra og med denne bog, at begrebet *den funktionelle tradition* for alvor vinder hævd som betegnelse for en særlig dansk funktionalisme eller modernisme. En anden definition af den skandinaviske modernisme findes hos den britiske forsker, Barbara Miller Lane, i bogen *National Romanticism and Modern Architecture in Germany and the Scandinavian Countries* fra 2000. Barbara Miller Lane arbejder ikke med en særlig dansk funktionalisme eller med et begreb som den funktionelle tradition, men ser derimod den skandinaviske funktionalisme eller modernisme i perioden under et samlet begreb, nemlig begrebet *den skandinaviske syntese*.¹²

Knud Millech inddeler i sin bog *Danske arkitekturstrømninger...* den danske funktionalisme i tre retninger, *den internationale funktionalisme*, *den nationale funktionalisme* og *en mellemretning, inspireret af nyklassicismen*. Millech har et uafklaret forhold til, hvordan den nyklassicistiske tradition eller skandinaviske klassicisme influerede på dansk moderne arkitektur; han fremfører både, at den nye arkitektur – modernismen – fejede den gamle arkitektur – nyklassicismen – bort, men tilkender samtidig nyklassicismen eller den klassiske følelse stor indflydelse på den moderne arkitektur.¹³

Den nationale eller hjemlige funktionalisme kalder Millech også *den funktionelle tradition*. Begrebet *den funktionelle tradition* er oprindeligt et amerikansk begreb og blev introduceret i Danmark af Kay Fisker med en artikel i *Architekten* i 1950 og som nævnt dernæst lanceret i *Danske arkitekturstrømninger* som et samlet begreb for dansk modernisme. Fælles for den funktionelle tradition og den internationale funktionalisme er ifølge Millech, at udgangspunktet for formen er formålstjenligheden af materialet, konstruktionen og brugen. Til forskel fra den internationale funktionalisme, hvis arkitekter forkastede det historisk betingede formvokabular, vedkendte den funktionelle traditions arkitekter sig især, ikke Martin Nyrops nationalromantik, men 1850'ernes historicistiske arkitekturtradition som inspirationskilde (navnlig Gottlieb Bindsbøll og J. D. Herholdt). Den funktionelle traditions arkitekter foretrak eller sidestillede teglstensarkitektur frem for beton, glas og stål, brugte ikke i samme omfang de hvide flader og bibeholdt interessen for det kubiske i modsætning til den modernistiske arkitekturs formeksperimenter.¹⁴

En egentlig diskussion af begrebet *den funktionelle tradition* og dets anvendelighed til at beskrive den danske modernisme har man ikke set siden Knud Millechs bog, men i de senere år er der kommet en mere nuanceret opfattelse af den danske modernisme og forudsætningerne for den til udtryk. Det er f.eks. sket hos arkitekturhistorikerne Nils-Ole Lund, Carsten Thau og Kjeld Vindum, som fortsat bruger begrebet *funktionel tradition*, men i højere grad ser den i relation til de dominerende stilretninger i det 20. århundrede, nemlig nationalromantikken, som repræsenteret af Martin Nyrop, og den efterfølgende klassicisme. Nils-Ole Lund definerer den funktionelle tradition som en tradition, der bestod af elementer fra nationalromantikens skønvirke, klassicisme og funktionalisme, hvis æstetiske normer var håndværk, skønhed og saglighed, og en tradition, som havde træk til fælles med

Henning Hansens vinderprojekt, det såkaldte H-projekt, fra arkitektkonkurrencen om et rådhus på Frederiksberg i 1936. Projektet blev aldrig realiseret. Det bærer stilmæssigt præg af en begyndende modernisme, men har sine rødder i 1910'ernes teglstensbaserede nationalromantik og 1920'ernes rene klassicisme. Henning Hansens afsæt til den moderne arkitektur lå i nationalromantik og klassicisme, hvilket gjorde sig gældende for flere andre moderne danske arkitekter. Det er det, Barbara Miller Lane kalder den skandinaviske syntese. Projektets grundplan kan ses på s. 54. (Frederiksberg Stadsarkiv).

skandinavisk arkitektur. Tilsvarende opererer Carsten Thau og Kjeld Vindum med at se den funktionelle traditions teglstensarkitektur i relation til skønvirke og klassicisme, og de trækker tråde mellem klassicismens og den skandinaviske modernismes grundlæggende normer inden for volumen, proportion og masse.¹⁵

Nils-Ole Lund, Carsten Thau og Kjeld Vindum ligger hermed på linje med den engelske forsker Barbara Miller Lane, der opererer med et samlet begreb for den skandinaviske modernistiske eller funktionalistiske arkitektur, som hun kalder *den skandinaviske syntese*. Lane påpeger, at man i Skandinavien i løbet af 1930'erne og 1940'erne udviklede en skandinavisk modernisme, der forenede elementer fra nationalromantik og klassicisme med den moderne arkitektur – en skandinavisk syntese. Det betød en arkitektur, der lagde vægt på den enkle, udekorerede stil, den formålstjenlige og funktionelt definerede form, den mådeholdne skala, brug af materialer som sten, tegl og træ, og betoning af sammenhøigheden mellem bygning og landskab. Skandinaviske arkitekter så på bygningen som et samlet kunstværk, der implicerede placering, form, materialer, interiør og design, et træk der for eksempel i udpræget grad gjorde sig gældende for en arkitekt som Arne Jacobsen. Desuden spillede en fornyet nationalisme for arkitekturen en vigtig rolle; nationalismen blev forstærket af den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933 og den senere tyske besættelse af Danmark og Norge i 1940.¹⁶

Der er oplagte vanskeligheder ved begrebet *den funktionelle tradition*, og disse vanskeligheder knytter sig især til begrebets uafklarede forhold til øvrige større arkitekturretninger i det 20. århundrede, nemlig nationalromantik og klassicisme, og begrebets forhold til den internationale modernisme. Lund samt Thau & Vindum relaterer begrebet til skønvirke eller nationalromantik og klassicisme, men det er næppe tilstrækkeligt til at gøre op med Knud Millechs normdannende opfattelse af den funktionelle tradition, som primært relaterer begrebet til J. D. Herholdt og Gottlieb Bindesbølls teglstensarkitektur. Et andet problem er, at ideen om en særlig dansk moderne arkitektur begrænser muligheden for at sammenligne forskelle og ligheder med den øvrige moderne skandinaviske arkitektur.

Endnu et problem er spørgsmålet om den internationale modernismes forhold til den funktionelle tradition. Arkitekter som f.eks. Arne Jacobsen eller Kay Fisker beherskede såvel den internationale modernismes som den regionale, hybride, ofte teglstensbaserede, arkitekturs formsprog, og ingen af dem kan derfor entydigt placeres inden for den funktionelle tradition eller den internationale funktionalisme. Det er formentlig ikke uden grund, at den funktionelle tradition som begreb med dets danskklingende lyd af kvalitetsbetonet håndværk og solid materialefølelse netop opstod omkring 1950 som et modsvar til en tid, hvor det internationalt orienterede, rationelle, industrielt baserede byggeri var ved at vinde indpas, men det er et godt spørgsmål, om begrebet fortsat er anvendeligt som karakteristisk af den danske modernisme.

Svagheden i Barbara Miller Lanes bog ligger i hendes behandling af klassicismen. Hun indrager primært klassicismen på nationalromantikens præmisser uden at have blik for de moderne aspekter, der adskilte 1920'ernes klassicisme fra 1910'ernes nationalromantik, og derved kommer hun også til at underkende den nordiske klassicismes formative indflydelse på modernismen. Til gengæld bidrager hendes opfattelse af den skandinaviske modernisme som en syntese mellem en række forskellige strømninger som nationalromantik, klassicisme og modernisme til et mere nuanceret syn på modernismen i Danmark og i de øvrige skandinaviske lande. Hun tager bedre højde for det komplekse samspil af forskellige strømninger i en given arkitekturretning: nogle retrospektive, andre ikke, brydningen mellem internationale og nationale eller regionale tendenser. Eller sagt på en anden måde: den vedvarende bestræbelse på, som tidligere citeret, "*en mulig forsoning mellem essentielle erfaringer fra den store vesterlandske bygningshistorie og de enkle kultiverede former i regional formgivning*", dvs. den vedvarende vekselvirkning mellem internationale strømninger og den regionale formgivning, der foregår, funktionel tradition eller ej.¹⁷ Det er derfor også denne opfattelse af dansk og skandinavisk modernisme som værende en syntese, der danner udgangspunktet for en analyse af Frederiksberg Rådhus.

Henning Hansen og Frederiksberg Rådhus. 1941-projektet

Frederiksberg Rådhus var en arkitektkonkurrence, flere planer og forslag undervejs, før sagen vedrørende et nyt rådhus på Frederiksberg for alvor blev aktuel i 1941. Henning Hansen havde i 1936 vundet arkitektkonkurrencen om et rådhus på Frederiksberg (det såkaldte H-projekt), men dette projekt blev aldrig realiseret. Planerne for det nye rådhus

blev offentliggjort og forelagt pressen på et pressemøde d. 30. september 1941 af daværende borgmester Vilhelm Fischer og Henning Hansen. Nogle år senere gik rådhusbyggeriet i stå og blev først genoptaget i 1949. Byggeriet blev løbende fulgt og drøftet i projektets byggeudvalg, nedsat i sommeren 1941 med Vilhelm Fischer som formand, og på jævnlige byggemøder med deltagelse af embedsmænd fra Frederiksberg Kommune.¹⁸

Henning Hansens rådhusprojekt fra 1941 havde rødder i en formel typologi for rådhusbyggeri. Som bygningstype har rådhuset rødder tilbage til det antikke Grækenland, men først og fremmest i de norditalienske bystater og i det tyske rige i det 13.-16. århundrede (dvs. i løbet af middelalder og renæssance) udviklede bygningstypen en konventionel formel typologi, der stort set fortsatte uændret frem til den moderne arkitekturs gennembrud i det 20. århundrede. Denne typologi kan for Frederiksberg Rådhus' vedkommende især iagttages i rådhusets placering, rådhusets facade, grønnegården, herunder tværfløj og portikus i vestfløjen, samt tårnet. Træk som facade, grønnegård og tårn er også rent arkitektonisk udtryksbærende. Det er derfor disse træk ved projektet samt placeringen af rådhuset, der vil blive gennemgået i det følgende.¹⁹

Et grundlæggende kendetegn for rådhuset generelt er placeringen ved byens eneste eller vigtigste torv (agora eller forum), et træk, der også genfindes for Frederiksberg Rådhus med placeringen af rådhuset på stedet, hvor landsbyen Solbjerg, forløberen for Frederiksberg, oprindeligt lå. Politisk har det formentlig også spillet en rolle, at spørgsmålet om Frederiksbergs kommunale selvstændighed få år forinden var blevet afgjort med betænkningen fra Københavns-Frederiksberg Kommissionen i 1935 og den efterfølgende udlicningslovgivning fra 1937, således at Frederiksbergs særlige status blev bibeholdt. Placeringen

Grønnegård og tårn. De murede vinduesindfatninger er én af de ændringerne fra revisionen af rådhusprojektet i 1949 (Frederiksberg Hovedbibliotek Lokalhistorisk Billedsamling)

af og byggeriet af rådhuset ved Allégade var med til at understrege den politiske og historiske legitimitet, Frederiksberg har som kommune.²⁰

Henning Hansens rådhusprojekt fra 1941 var et seksetagers 60 meter bredt og 120 meter langt firfløjet anlæg, i midten delt af en tværføj, orienteret øst-vest med hovedindgangen mod Allégade. Huset var et muret hus med røde teglsten mod gaderne og pudsede facader i en lys gul puds mod grønnegården. Tværføljen i midten af huset skabte to gårde; den ene dækket af et glastag, fungerende som rådhushal, den anden udlagt til grønnegård. Repræsentationen (dvs. kommunalbestyrelsens mødesal, mødelokaler og spisesal) blev placeret omkring den foranliggende gård med kommunalbestyrelsens mødesal og håndbibliotek placeret på 1. sal i østfløjen, administrationen tilsvarende placeret omkring den bagvedliggende åbne grønnegård. Disponeringen af huset genfindes i Københavns Rådhus og i en mindre disciplineret udgave i stadshuset i Stockholm samt i de oprindelige planer for Oslo Rådhus, dvs. der er tale om et forlæg, der genfindes i andre større råduse, og som formentlig prætenderer at ville måle sig med dem.²¹

Henning Hansen disponerede rådhusets hovedfacade med en tredelt struktur, hvor midterpartiet blev skudt en meter frem. Det fremskudte midterparti markerede husets indgangsparti og kommunalbestyrelsens mødesal, blev ført op til øverste etage og blev disponeret således med udgangspunkt i en drøftelse i det nævnte byggeudvalg i juli 1941.

Midterpartiet bestod af ni gange syv vinduesfag, heraf fem høje vinduesfag med balkon ud for kommunalbestyrelsens mødesal og håndbibliotek, og blev omgivet af fem gange syv fag på hver side. Det tredje af de høje vinduer blev placeret umiddelbart over hovedindgangen, byvåbenet foroven. Denne særskilte markering af kommunalbestyrelsens mødesal i selve bygningens hovedfacade med en monumental vinduesordning og balkonen har rødder i den førnævnte konventionelle typologi for rådhusbyggeri, kendes som motiver i italiensk middelalderlig arkitektur, genfindes i flere skandinaviske rådhusbyggerier i det tidlige 20. århundrede og således også i Frederiksberg Rådhus.²²

Grønnegården placerede Henning Hansen mellem husets fløje med to adgange, dels via franske glasdøre fra rådhusets festsal til gården, dels via en portikus eller søjlehal i husets vestfløj. Grønnegårdsmotivet har rødder tilbage til de norditalienske, middelalderlige eller renæssancepaladser, *palazzo pubblico* eller *palazzo del comune*. Renæssancepaladset var ofte en sammensat bygningsmasse, bygget omkring et gårdtrum, der blev knyttet sammen med den omgivende verden gennem en åben arkade eller en loggia, og Henning Hansens grønnegård har samme funktion. Henning Hansens oprindelige idé var, at der på pladsen ud for vestfløjen skulle anlægges en rådhushave, således at der blev dannet en længdeakse fra husets vestibule til haven. Haven skulle strække sig fra rådhusets vestfløj til Andebakkestien og indgå i et samspil med den nærliggende Frederiksberg Have. Det fremgår af flere referater fra byggeudvalgsmøderne, at spørgsmålet om rådhushaven og dens betydning for husets samlede arkitektoniske idé og udtryk spillede en vigtig rolle for Henning Hansen. Rådhushaven blev aldrig realiseret, og området er i dag parkeringsplads.²³

Tværfløjens vestside ud mod grønnegården havde grundlæggende samme symmetriske opbygning som hovedfacaden i østfløjen og vestfløjen. Tværfløjen blev struktureret i tre dele med et fremskudt midterparti med syv døre, kronet af en balkon, ud til grønnegården, og over balkonen syv gange fire vinduesfag. Det samme markante midterelement blev brugt i vestfløjen, hvor midterpartiet blev formet som en portikus som indgang til grønnegården. Portikus bestod af 32 rektangulært formede søjler med rundede hjørner i brændte glaserede sten, placeret i otte gange fire rækker, omgivet af fem gange syv vinduesfag til hver side af portikus, over portikus ni gange fire rækker vinduer.²⁴

Rådhusårnet var oprindeligt ikke en del af rådhusprojektet, og Henning Hansen var ingen tilhænger af et tårn, som han havde svært ved at se formålstjenligheden af, og som ville indebære et stort indgreb i husets samlede arkitektoniske idé. I dette spørgsmål blev han underkendt af byggeudvalget. Ved den offentlige præsentation af rådhusprojektet d. 30. september 1941 fremtrådte huset med et 40 meter højt tårn i teglsten med ur, afsluttet af et teglstensbeklædt sadeltag, asymmetrisk placeret på husets nordside. Der var planer om senere at give tårnet et spir.²⁵

Spørgsmålet om tårnet spiller i de følgende referater af byggemøder og byggeudvalgsmøder kun en ringe rolle. Det fremgår, at arkitekten arbejdede med tårnet, og at de primære overvejelser drejede sig om tårnets højde, og om hvorvidt tårnet skulle være rektangulært eller firkantet. I juni 1942 forelå der fra Henning Hansens hånd en tegning med fem tårnforslag, heraf to firkantede og tre rektangulære tårne med tårnhoved og spir, alle bygget over samme grundmodel. Fra og med juni 1942 og frem til, at byggeriet gik i stå i 1944, var

det ikke tårnet, der spillede hovedrollen i drøftelserne af byggeriet, men derimod problemerne med levering af især cement. Afgørelsen af, hvilket af Henning Hansens tårnforslag der skulle realiseres, blev aldrig truffet.²⁶

Forlægget for de bevarede fem tårnforslag er uden tvivl tårnet på Stockholms Stadshus, beliggende på Kungsholmen i Stockholm og opført i rødt tegl 1911-1923 af arkitekten Ragnar Östberg. Stockholms Stadshus hører sammen med Københavns Rådhus til blandt skandinaviske hovedværker inden for den nationalromantiske arkitektur. Elementerne i Hansens og Östbergs tårne var bortset fra enkelte detaljer de samme: en kompakt bygningskrop i tegl, et slankt tårnhoved og spir i kobber; spirets fod en dråbeform, der mundede ud i et slankt spir, kronet af det svenske rigsvåbens tre kroner, hos Hansen blev kronerne udeladt.²⁷

Netop tårnet på Stockholms Stadshus er et fint eksempel på, hvorledes nationalromantikens arkitekter håndterede de historiske referencer i deres værker; tårnet har aner tilbage til svensk og dansk barok fra det 17. århundrede, men er også langt enklere, slankere og mere elegant end dets mulige historiske forbilleder. Östberg brugte de historiske elementer i sit byggeri, ikke i form af eklekticisme eller imitation, men som en måde, hvormed han bevidst og selvstændigt indlemmede en ældre arkitekturs former i et moderne hus for at antyde nationale rødder af stor ælde som grundlag for nye former og betydninger.²⁸ Henning Hansen har formentlig villet opnå samme arkitektoniske virkning som på Stadshuset: tårnets soliditet blev modsvaret af lethed i tårnhoved og spir som kontrast for at lette det arkitektoniske udtryk; det historiciserende tårn modsvaret af det forholdsvis moderne klassicistiske hus i et spil mellem fortid og nutid – og måske for at understrege Frederiksbergs historiske legitimitet som by og kommune i en moderne kontekst.

Frederiksberg Rådhus. 1949-projektet

Henning Hansens rådhusbyggeri blev igangsat i 1941, men måtte i 1944 indstilles på grund af materiale-mangel under besættelsen. I slutningen af august 1949 blev rådhusbyggeriet efter daværende borgmester Axel Møllers ønske med en redegørelse fra Frederiksberg Kommunes tekniske Forvaltning til rådhusets byggeudvalg genoptaget. Hovedanliggendet i redegørelsen var en revision af rådhusbyggeriet, dels på grund af økonomien, idet færdiggørelsen af rådhuset ville overskride budgettet betydeligt, dels fordi man var utilfreds med dele af Henning Hansens projekt. Utilfredsheden rettede sig især mod rådhusets facade, fordi den – som hedder – ...*"ikke rigtig harmonerer med det udprægede frederiksbergske milieu, hvori den skal indgå – Allégademilieuet"*. Frederiksbergs centrale del var – og er – bygningsmæssigt i høj grad præget af det 19. århundredes historicismes formsprog, og argumentationen kan forstås som et behov for at fremhæve rådhusets arkitektoniske udtryk klarere netop i denne kontekst.²⁹

Henning Hansen var død i 1945, og revisionen af byggeriet var blevet overladt til hans kompagnon, Carl Nimb (1897-1965), der havde fortsat tegnestuen efter hans død. På byggeudvalgets møde d. 5. september 1949 godkendte byggeudvalget den af forvaltningen foreslåede revision og besluttede desuden at knytte arkitekt Helge Holm (1891-1973) til rådhusbyggeriet. Allerede d. 21. januar 1950 forelå revisionen af rådhusbyggeriet, udarbejdet af

kommunens tekniske forvaltning samt af arkitekterne Nimb og Holm, i form af en ny redegørelse samt et modeludsnit af det reviderede rådhusprojekt.³⁰

De arkitektonisk set vigtigste ændringer af Henning Hansens rådhusprojekt til rådhusprojektet i 1949/50 – og dermed det nuværende rådhus – var bortfaldet af den øverste etage, ændringen af hovedfacaden mod Allégade, tårnet og vinduerne. Bortfaldet af øverste etage, som i forvaltningens redegørelse af 31. august 1949 primært er motiveret af økonomiske grunde, fremhæves i redegørelsen af 21. januar 1950 for dets arkitektonisk bedre proportionsmæssige kvaliteter. Noget tilsvarende gjorde sig gældende for vinduerne, som blev ændret fra de oprindeligt smårudede til størruede vinduer. Smårudede vinduer blev anset for dyrere at rengøre og vedligeholde, hvortil kom, at de ville give mindre lys end størruede vinduer. Lysproblematikken genfindes i revisionen af rådhushallen, hvor man har tilstræbt et lettere, luftigere og lysere arkitektonisk udtryk.³¹

I Henning Hansens oprindelige udkast for hovedfacaden var hovedfacadens midterparti ført op til øverste etage; hovedindgangen til rådhuset skete gennem en enkelt dør i midten, flankeret af to høje slanke vinduesfag og to nicher. Kritikken af dette forslag gik dels på, at rådhusets vertikale linjer blev for skarpt markerede, at hovedfløjen som kommunalbestyrelsens sæde ikke i tilstrækkeligt omfang havde det rette smukke og værdige arkitektoniske udtryk, og at helhedsvirkningen af facaden ikke harmonerede med Allégadekvarterets miljø. Revisionen medførte en facade med langt kraftigere accentuering af kommunalbestyrelsens mødesal og rådhusets indgangsparti for at markere huset som et rådhus, dvs. en forstærkning af husets konventionelle rådhusstypologi.

Hovedindgangen blev ændret fra én dør, flankeret af to vinduer og to nicher, til tre døre, flankeret af to vinduer. Det fremskudte midterparti på facaden blev ikke længere ført op i fem etagers højde, men kun i tre etager. Den oprindelige ene balkon neden for de høje slanke vinduesfag ud for kommunalbestyrelsens mødesal blev ændret til to balkoner, flankeret af tre søjler i træ til hver side, der indrammede vinduesfagene. Byvåbnet blev sammen med en flagstang placeret på den øverste af balkonerne. På tilsvarende vis blev indgangspartiet i tværfløjens vestside til festsal og rådhusal kraftigere accentueret gennem murede pilastre omkring den øverste etages vinduer og en erstatning af den oprindeligt planlagte balkon med et bølget tag i form af en baldakin. Vestfacaden med portikus blev tilsvarende fremhævet med murede vinduesindfatninger, afsluttet med baldakingesimser eller bueslag.

Tårnet var, da Henning Hansen døde, som nævnt endnu ikke færdigt. Carl Nimb og Helge Holm tog udgangspunkt i Henning Hansens grundstruktur til tårnet. Til tårnet tilføjede Nimb og Holm et tårnhoved med fire udkragede kantede udbygninger, forbundet med en balkon, et tårnhoved i stål og glas, hvis tag har tilsvarende udkragninger, og en lanterne med vejrføj. Tårnet blev forsynet med ur på vest- og østsiden; senere på et møde i byggeudvalget d. 21. maj 1951 ændret til, at der blev placeret urskiver på alle fire sider. Arkitektonisk blev tårnet fremhævet for sit rolige og monumentale udtryk samt for kombinationen af tårnets massivitet og tårnhovedets – som det udtrykkes – *lette kniplingsmønster i stål og glas*. Carl Nimbs og Helge Holms reviderede projekt til Frederiksberg Rådhus blev godkendt af Byggeudvalget d. 23. januar og af Frederiksberg Kommunalbestyrelse d. 30. januar 1950. Tre år senere, den 9. maj 1953, blev Frederiksberg Rådhus indviet.³²

Stockholms Konserthus af Ivar Tengbom, færdiggjort 1926. Konserthuset blev internationalt kendt, og især facadepartiet med søjlerne inspirerede adskillige bygningsværker, blandt andre Norwich City Halls facade. Muligvis har facaden også inspireret Helge Holm og Carl Nimb til Frederiksberg Rådhus' facadeudformning med søjlepartiet (Stockholms Stadsmuseum)

Frederiksberg Rådhus kort før indvielsen i 1953. Ved revisionen af rådhusprojektet i 1949 tilføjede Carl Nimb og Helge Holm en søjlerække til rådhusets hovedfacade og ændrede Henning Hansens oprindelige forslag til tårnet. Desuden fik huset tilføjet en række dekorative detaljer, især i grønnegården og på rådhusets vestfacade, såsom baldakin og murede vinduesindfatninger (Frederiksberg Stadsarkiv)

Norwich City Hall, Norfolk, England, 1938, af arkitekterne C. H. James og S. R. Pierce. Rådhuset er stærkt inspireret af den svenske klassicisme: forbilledet for tårnet er Stockholms Stadshus, forbilledet for søjlefronten er Stockholms Konserthus. Inspirationen til Frederiksberg Rådhus' torn var som nævnt oprindeligt Stockholms Stadshus, og det er ikke utænkeligt, at rådhusets søjlefront ligesom i Norwich er inspireret af Stockholms Konserthus (Frederiksberg Stadsarkiv)

En vurdering og placering af Frederiksberg Rådhus

Henning Hansen (1880-1945) er som arkitekt især kendt for udviklingen af nye og bedre lejligheder i 1920'ernes etagebyggeri. Et eksempel er hans byggeri ved Vilhelm Thomsens Allé i 1921, der bærer præg af den håndværks- og teglstenskultur, han fra den nationalromantiske arkitekt, Martin Nyrop (1849-1921) var påvirket af, men stiludtrykket er klassicistisk med rytmisk inddelte facader, der fremtræder som faste vægge i gadens rum, præget af ensartethed, lige linjer og en simpel, rationel form. I løbet af 1920'erne arbejdede Hansen i pagt med den gryende modernisme med at udvikle karreernes gårdrum til grønne områder, at vende husenes hovedfacader fra gade til gård og i det hele taget opløse den traditionelle karré i retning af stok- og kambebyggelser. Med byggeriet af Solgården i Vejrøgade i 1929-31 slog Henning Hansen hul på den traditionelle karréstruktur, og han var dermed med til at indvarsle de første modernistiske parkbebyggelser med parallelle bygningsstokke, orienteret efter solen og ikke gaden, i Danmark.³³

Som det er fremgået af analysen af Henning Hansens projekt til Frederiksberg Rådhus i 1941, ligger rådhusets stiludtryk tæt op ad hans klassicistisk orienterede byggerier, parret med enkelte nationalromantiske og modernistiske træk. Den klassicistiske stil kan iagttages i husets lukkede form, det kompakte udtryk og de små vinduer. Modelleringen over Carl Petersens velkendte modsætning, hvor udgangspunktet er en bygnings flade med en indbygget modsætning i form af et relief eller et ornament, ses i den måde, hvorpå Henning

Hansen har opbygget de tre hinanden spejlende facader i hovedfacade, tværføj og vestføj med et fremskudt midterparti, der på bygningens flade netop har denne reliefvirkning. Facadernes vertikale og horisontale linjer afbalancerer hinanden, og også den asymmetriske placering af tårnet fungerer som et afbalancerende bygningselement til den ellers gennemførte rytme og symmetri i huset. Symmetrien ses desuden i den gennemgående brug af tallene tre, fem, syv og ni.

De modernistiske træk i huset er mindre fremtrædende. Henning Hansen har bortset fra den glasoverdækkede rådhushal ikke arbejdet bevidst med lysindfald og lysvirkninger i huset. Til gengæld har han gennem grønnegård, portikus og rådhushave forsøgt at åbne bygningen og inddrage den i et samspil med et haveanlæg. Det er et modernistisk træk, som med sin refleksion over den stedmæssige kontekst har rødder tilbage til nationalromantikken, jf. Lanes begreb om den skandinaviske syntese.

Rådhusets manglende modernistiske træk er interessante at notere sig, fordi et tidligere rådhusprojekt fra Henning Hansens hånd i højere grad end rådhusprojektet fra 1941 bærer stilmæssigt præg af en begyndende modernisme. Det drejer sig om det arkitektkonkurrenceforslag om et rådhus på Frederiksberg, som Henning Hansen havde vundet i 1936, og som aldrig blev realiseret, det såkaldte H-projekt. H-projektet repræsenterede stilmæssigt en videreudvikling af Henning Hansens arbejde med karrébyggeriet i 1920'erne. Det var tegnet som en H-formet bygning, der kan ses som en forløber for modernismens kambebyggesler, bygget i rødt tegl, med en beskeden facade og store glaspartier med sprosser på gavle og langfacader, orienteret øst-vest. I forhold til karreerne fortsatte Henning Hansen med dette projekt sine formmæssige eksperimenter med at bryde den lukkede kube og forsøgte at åbne huset i en H-form, samtidig med at han begyndte at arbejde bevidst med lyset og lysets indfald i bygningen.³⁴

Stort set samtidig med byggeriet af Frederiksberg Rådhus byggede Henning Hansen Københavns Maskinskole, indviet i 1943 og bygget i en stram velordnet symmetri. Med maskinskolen gennemførte Henning Hansen den åbning af karreerne, som han arbejdede med i 1920'erne, og som der var ansats til i H-projektet. Maskinskolen er et åbent anlæg, bestående af flere fritliggende, forholdsvis lave huse, bygget i tegl med store glaspartier i vinduer og facader, grupperet omkring en grønnegård. Opbrydningen af bygningen i flere små, lavere huse, de store glaspartier og den deraf følgende lethed i bygningskroppene og opløsning af forholdet mellem ude og inde er alle modernistiske træk. Lignende træk genfindes i et andet projekt på denne tid fra Henning Hansens hånd, nemlig Efterslægtsselskabets Gymnasium, bygget i 1940. Henning Hansen arbejdede altså på dette tidspunkt med en teglstensbaseret regional modernisme, især med lys, luft og bygningskrop, men disse træk gør sig ikke i forhold til Frederiksberg Rådhus i særlig høj grad gældende.³⁵

Som det tillige er fremgået af ovennævnte analyse, havde Henning Hansens byggeri af Frederiksberg Rådhus i 1941-1944 i udpræget grad rødder i den konventionelle typologi, der prægede rådhusbyggerier frem til modernismens gennembrud, hvilket foruden placeringen af rådhuset kan iagttages i tårnet, grønnegården og fremhævelsen af kommunalbestyrelsens mødesal i facaden. Med modernismens gennembrud i de skandinaviske lande i løbet af 1930'erne ændrede udgangspunktet for rådhusbyggerierne sig til at blive en funk-

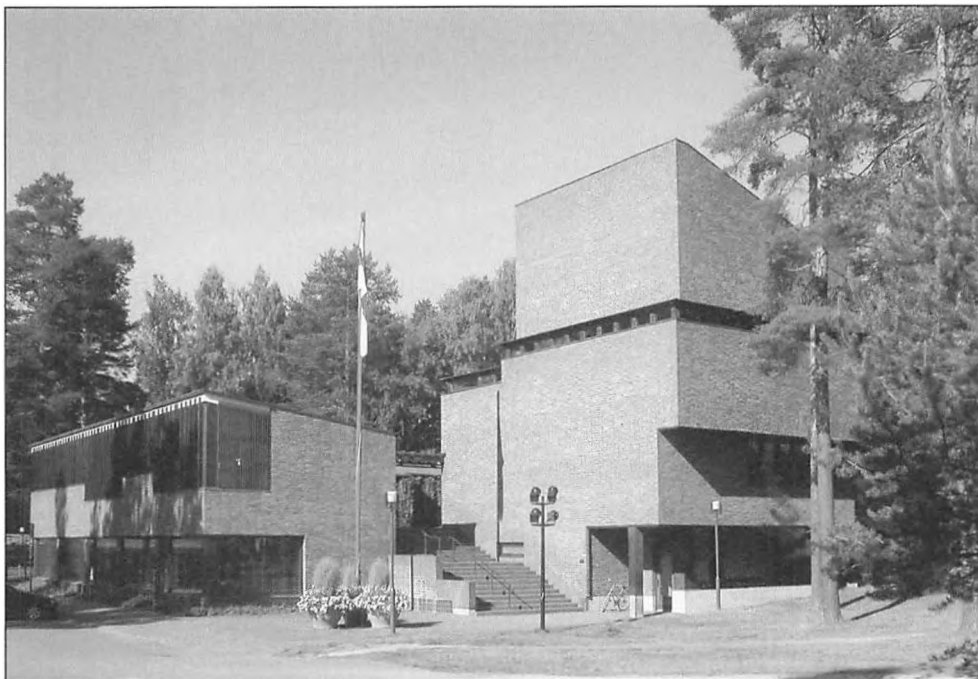
tionelt og økonomisk orienteret analyse af rådhuset som en arbejdsplads og en administrationsbygning snarere end en repræsentativ bygning. Det indebærer i stigende grad et anonymt byggeri uden tårn, hvor kun detaljer afslører, der er tale om et rådhus. Netop det tidligere H-projekt fra 1936 repræsenterede ikke kun stilmæssigt et begyndende brud med klassicismen, men også et begyndende modernistisk orienteret brud med den konventionelle typologi for rådhusbyggeri. Huset var planlagt uden tårn og med kommunalbestyrelsens mødesal, placeret, ikke ud mod hovedfacaden, men i husets tværføj. H-projektet vandt generelt anerkendelse i kommunen, men netop de anonymiserende træk ved huset, der pegede i en moderne retning, f.eks. den beskedne udekorerede facade og den tilbagetrukne placering af kommunalbestyrelsens mødesal, vakte kritik.³⁶

Rådhusprojektet fra 1941 er udtryk for, at man fra kommunens side ønskede et traditionelt rådhus, typologisk og stilmæssigt, formuleret flere gange gennem byggeudvalget med borgmester Vilhelm Fischer i formandskædet. Den svenske forsker, Gerd Bloxham Zettersten, har kaldt måden, hvorpå en arkitekts æstetiske, universalt betingede intention med et byggeri brydes med og afbalancerer de lokalt eller regionalt betingede krav, som f.eks. en kommune har til et byggeri, for *kritisk regionalisering*. Som det er fremgået af ovennævnte gennemgang, måtte Henning Hansens æstetiske intention med 1941-rådhusprojektet i vidt omfang indpasses i forhold til de regionalt eller lokalt betingede forventninger om kommunens nye hus.

Det er denne kritiske regionalisering, dvs. tilpasningen af Henning Hansens æstetiske intention med rådhuset i forhold til Frederiksberg Kommunes ønsker til huset, der er grunden til, at Hansens projekt til Frederiksberg Rådhus bygningstypologisk (dvs. med brugen af en konventionel rådhus typologi) og stilmæssigt (det klassicistiske formudtryk) i højere grad peger tilbage på hans etagebyggerier end frem mod de modernistiske huse, som han arbejdede med på dette tidspunkt. At man fra Frederiksberg Kommunes side fortsat ikke var tilfreds med tårn og facade i 1941-projektet, men foretrak et mere pompøst og rådhus typologisk skarpere udtryk, kom frem, da Carl Nimb og Helge Holm af kommunen fik til opgave at revidere Henning Hansens projekt i 1949.³⁷

Som arkitekter havde hverken Carl Nimb eller Helge Holm samme kunstneriske tyngde som Henning Hansen. Nimb er blevet betegnet som Henning Hansens arvtager, dvs. med samme arkitektoniske udgangspunkt i den nationalromantisk orienterede teglstensarkitektur og den klassicistisk orienterede arkitekturs betoning af det kubiske og det symmetriske, og han samarbejdede med Hansen om flere projekter, blandt andre Københavns Maskinskole fra 1943. Holm er kendt som en primært historicistisk og klassicistisk orienteret arkitekt. Han arbejdede med flere restaureringsopgaver, blandt andet af middelalderlige og barokke bygningsværker som f.eks. Haderslev Domkirke, Vor Frelses Kirke i København mv.³⁸

Med Frederiksberg Kommunes, Carl Nimbs og Helge Holms ændringer af Henning Hansens primært moderne klassicistiske projekt til Frederiksberg Rådhus blev husets typologiske udtryk som rådhus accentueret. Både rådhusets hovedfacade og tårn fremstår i det frederiksbergske bybillede som klare retoriske markeringer af huset som et rådhus og fremtræder som selvstændigt stilskabende elementer i modsætning til Henning Hansens rådhus,

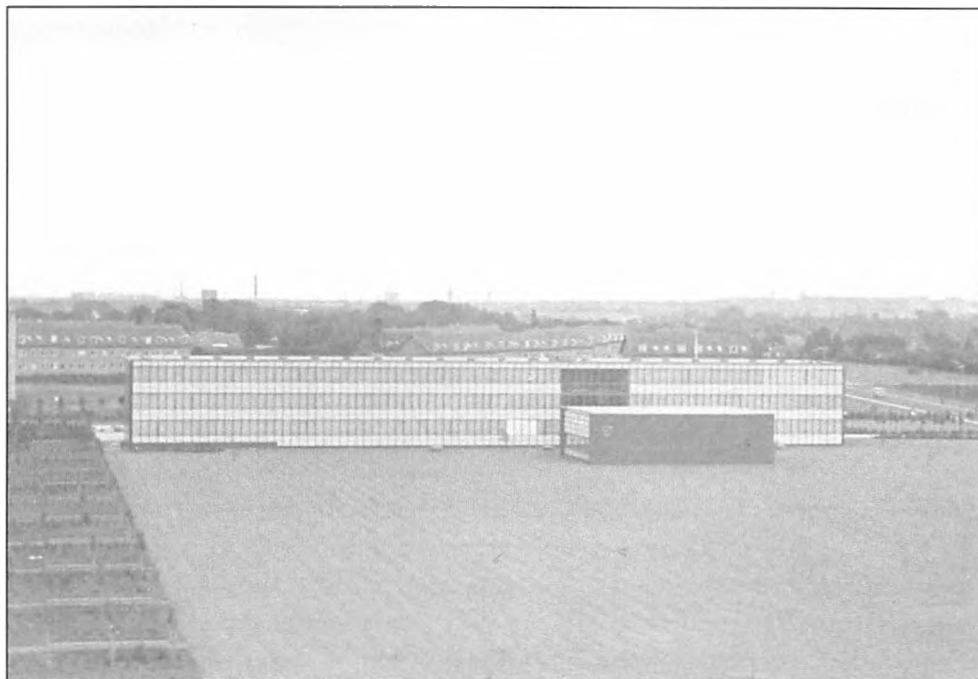

Säynätsalo Rådhus af Alvar Aalto, færdiggjort 1952. Huset er ligesom Frederiksberg Rådhus udtryk for den særlige skandinaviske modernisme eller syntese, hvor man forenede elementer fra nationalromantik og klassicisme med elementer fra modernisme. Foto: Jussi Jäppinen (Privateje)

hvor huset blev set som en samlet helhed. Hovedfacadens klassicerende søjlefront giver associationer til værker som f.eks. den svenske arkitekt Ivar Tengboms koncerthus i Stockholm, 1923-26, eller Göteborg Rådhus, til hvilket arkitekten Gunnar Asplund gennem flere årtier arbejdede med en om- og tilbygning afsluttet 1937. Tårnet, tværføjens facade og murværket fik tilført historiciserende stilelementer, som med sine dekorative detaljer og den stjerneformede lanterne med spir kan minde om en ekspressiv barok.³⁹

De historiciserende ændringer var formentlig motiveret af, at man ønskede at give huset en historisk legitimation for at fremtræde som rådhus; en intention, der grundlæggende var den samme i Ragnar Östbergs Stockholms Stadshus, men hos Nimb og Holm unægtelig fik et særdeles omdiskuteret –og ikke nær så heldigt – udfald. Der er næppe tale om, at man direkte har imiteret arkitektoniske forlæg for f.eks. tårn og facade, men snarere ønskede man en frit fabulerende og associerende historicisme med rødder tilbage til nationalromantikken. Med hensyn til begrebet *den kritiske regionalisering* er der i forhold til det færdige rådhus tale om, at regionaliseringen, dvs. Frederiksberg Kommunes regionalt betingede krav til byggeriet, som helhed har vejret tungere end arkitekternes kritisk betonedede æstetiske intentioner med byggeriet.⁴⁰

Brugen af de historiciserende, barokke stilelementer på Frederiksberg Rådhus er en udvikling, som ligger i tråd med den voksende nationale følelse, der gjorde sig gældende i Danmark efter besættelsen, og som tillod en tilbagevenden til regionalt orienteret arkitektur, hvis formudtryk baserede sig på nogle af nationalromantikkenes former og ideer. En tilsvarende udvikling viser sig i udsmykningen af huset. Malerierne på rådhushallens vestvæg

Rødovre Rådhus af Arne Jacobsen, 1955. Huset udgør med glasfacaderne og stålkonstruktionerne en tribut til den internationale modernisme med forbillede i et amerikansk industribyggeri. Det illustrerer sammen med Säynätsalo Rådhus, hvor bredspektret den skandinaviske modernisme kunne være. Foto: Erik Schade Nielsen (Rødovre Kommunes Lokalhistoriske Samling)

af maleren Jais Nielsen og i festsalen af Stefan Viggo Pedersen bærer motiver fra den frederiksbergske historie og litteratur. Disse malerier reflekterer en selvforståelse af Frederiksberg som værende en selvstændig kommune eller by med sin egen historie og sine egne helte, tæt knyttet sammen med eviggyldige dyder som sandhed, poesi og håb.⁴¹

Det er i høj grad et billedligt udtryk for hele rådhusets byggeforløb, at daværende borgmester Arne Stæhr Johansen i sin indvielsestale til Frederiksberg Rådhus d. 9. maj 1953 pegede på den særlige regionale følelse og samhørighed på Frederiksberg, der kom til udtryk i det nye hus, og af hvilken Frederiksbergs kamp for selvstændighed og selvstyre udsprang.⁴² Den særlige regionale følelse, jf. Zetterstens begreb om kritisk regionalisering, kom ikke kun til udtryk i det nye hus, men prægede på flere væsentlige punkter helt afgørende dets arkitektur.

Perspektivering

Frederiksberg Rådhus er i litteraturen gennemgående blevet placeret som et særegent byggeri uden for eller uinteressant for den almindelige arkitekturudvikling. Hakon Lund karakteriserer i bogen *Magtens Bolig* således byggeriet som et hårdt tilbageslag i udviklingen, og Gerd Bloxham Zettersten betegner byggeriet som hybridiseret og pseudomodernistisk, bygget i regional 1940'er-stil. Senest har Nils-Ole Lund dog forsøgt at imødegå den voldsomme kritik af byggeriet ved at hævde, at Frederiksberg Rådhus fortjener sin plads i arkitekturhistorien som et udtryk for den stadig løbende debat om arkitekturens folkelighed.⁴³

Nærværende afsnit vil derfor som en afrunding og en perspektivering kort redegøre for to andre repræsentative rådhusbyggerier i efterkrigstiden, nemlig Säynätsalo og Rødovre rådhus og i relation hertil placere Frederiksberg Rådhus.

I januar 1949 vandt den finske arkitekt Alvar Aalto konkurrencen om et rådhus for Säynätsalo, beliggende på øen Säynätsalo nær Päijänne-søens nordlige bred, med et projekt, som han kaldte Curia. Rådhuset eller curia er et firfløjet anlæg i en og to etager, samlet omkring en central højt placeret gård, som man opnår adgang til via to trapper, den vestre trappe er lavet af træ og jord, beplantet med græs, den østre af beton. Rådhuset er bygget i rødt tegl, taget af kobber, hovedparten af interiøret af træ. Huset har et kompakt tårn i rødt tegl. Materialebrugen svarer til den dominerende materialebrug i byen Säynätsalo, som er domineret af små træhuse og moderne fabrikker i tegl samt et mindesmærke af kobber.⁴⁴

Karakteristisk for rådhuset i Säynätsalo som for flere andre af Aaltos værker er Aaltos måde at arbejde med flere forskellige ubevidste modsætningsfyldte billeder og associationer snarere end den rationelle strukturerede arbejdsmetode. Navnet *curia* spiller på en association til det antikke Rom og dermed også begrebets urbane karakter, forstærket af det kompakte tårn, set i modsætning til det finske sølandskab, Säynätsalo er placeret i. Rådhusets samlede komposition i forhold til landskab og bygning minder om de italienske bakke- eller bjerglandskaber med en landsbys huse, fordelt i landskabet, som kendes fra middelalderens eller den tidlige renæssances maleri. Hentydningen til ruinen, som især kan iagttages i den vestre trappe op til pladsen, er et træk, der kendes fra det 19. århundredes romantiske maleri. De enkelte bygningers kube er vredet ud af form for at give et indtryk af de enkelte deles uafhængighed, mangel på struktur og en oplevelse af kaos.⁴⁵

Rødovre Rådhus blev bygget af arkitekten Arne Jacobsen i 1955. Huset består af to hoveddele, en administrationsbygning og en byrådsal, som er tilføjet hovedbygningen i form af en lav, kubisk pavillon, forbundet med hovedbygningen via en glasgang. Administrationsbygningens gavle er beklædt med sorte marmorfliser, facaderne er curtain walls, dvs. plader uden bærende funktion, monteret i et system af vertikale og horisontale stålprofiler. Byrådspavillonens gavle er opbygget som vinduespartier af glas og stål, facaderne er beklædt med tilsvarende sorte marmorfliser. Hovedtrappen i administrationsbygningen er lavet i glas og stål, ophængt fra loftet i rundjern. Materialet er glas og stål. Et bærende arkitektonisk princip er stålets og glassets stoflighed og dybdevirkning, der får forskellige udtryk, alt efter årstidernes skiftende solhøjde.⁴⁶

Forbilledet for Rødovre Rådhus er den finsk-amerikanske arkitekt Eero Saarinenes administrationsbygning for General Motors i Detroit, General Motors Technical Center, 1948-1956, som bærer præg af samme abstrakte, skulpturelle funktionalisme som rådhuset i Rødovre. Kompositorisk er begge bygninger placeret isoleret i landskabet, hvor et fritstående vertikalt eller geometrisk formelement indgår som kompositorisk modvægt; hos General Motors et fritliggende auditorium i form af en aluminiumsbeklædt kuppel og et vandtårn i form af en trebenet figur, kronet med en sfæroide eller kugle; hos Rødovre Rådhus en fritstående skorsten.⁴⁷

Rådhuset i Säynätsalo er opført med udgangspunkt i en associativ, malerisk baseret, kom-

pleks æstetik, der bevidst spiller på forholdet mellem tradition og modernitet. Huset er indbegrebet af det, som Barbara Miller Lane forstår ved begrebet den skandinaviske syntese, dvs. sammenhøringen mellem bygninger og landskab, brugen af de lokale materialer som tegl, træ og kobber, hus og interiør som en helhed, parret med modernistiske elementer som opbruddet i kuben som bærende geometrisk princip og den bevidste brug af hinanden modstridende associationer. Det er alle elementer, der genfindes i nationalromantik og klassicisme og som forenes i en skandinavisk modernisme. Rødovre Rådhus er derimod karakteristisk ved sin klare tribut til den internationale modernisme, den rationalistiske, geometriske og harmonisk orienterede æstetik, hvis formgivning er baseret på materialer og konstruktionsprincipper som f.eks. curtain wall-princippet og ikke tager udgangspunkt i stedet, naturen eller en lokalt orienteret materialebrug. Der er tale om to måder at give modernismen udtryk på, og, som det er velkendt, beherskede såvel Aalto som Jacobsen både det regionalt baserede og den internationale modernismes formsprog.⁴⁸

Som det er blevet påvist i nærværende kapitel, udgør enhver arkitekturudvikling, herunder også den skandinaviske modernisme, et komplekst forløb. Det giver ingen mening at tilstræbe at fremstille den i et lineært fremadskridende forløb, jf. kapitlets indledning. Karakteristisk for Frederiksberg Rådhus er den konventionelle bygningstypologi for rådhuset, udtrykt i en form, som er en blanding af en klassicistisk orienteret æstetik, enkelte modernistiske elementer og især fra revisionen af rådhusprojektet i 1949 flere tilføjelser til huset af nationalromantisk karakter. Huset er på godt og ondt et udtryk for det arkitektoniske og æstetiske kompromis, som den kritiske regionalisering indebærer, og det er ligeledes et udtryk for de elementer, som den skandinaviske modernisme frem til ca. 1955 forenede i sig til en syntese.

Den skandinaviske modernisme var et hybridt fænomen eller en syntese, hvis udgangspunkt var en enkel arkitektur, en funktionelt defineret form og en materialebrug, domineret af tegl, sten og træ, og hvis grundelementer rakte tilbage til nationalromantik og klassicisme. Hvor bredspektret dens formgivning kan være, fremgår af rådhusene på Frederiksberg, i Säynätsalo og Rødovre. De tre råduse er på hver sin måde udtryk for "*en mulig forsoning mellem essentielle erfaringer fra den store vesterlandske bygningshistorie og de enkle kultiverede former i regional formgivning*", dvs. samspillet mellem regionale og internationale impulser, spillet mellem et fortidigt og et moderne formvokabular og endelig spillet mellem arkitektens æstetiske intentioner i forhold til regionalt betingede forventninger og krav. Uanset om man kan lide resultatet eller ej, så yder Frederiksberg Rådhus med sin særegne blanding af klassicisme, nationalromantisk regionalisme og et stærk modernisme sit eget bidrag til forståelsen af modernismen i de skandinaviske lande.

- ¹ Hakon Lund i Danmarks Arkitektur, Magtens Bolig, 1980, s. 84f.
- ² Hakon Lund opgiver, jf. citatet, at byggeriet af Frederiksberg Rådhus blev påbegyndt 1941-1942. Det er ikke korrekt. Byggeriet blev (bl.a. på grund af cementmangel) afbrudt i november 1944.
- ³ Louisiana Revy, 43. årgang, nr. 1, 2002, s. 25f.
- ⁴ Der er flere begreber for moderne arkitektur eller modernismen, dvs. den arkitekturepøke, der begynder ca. 1910. Begrebet funktionalisme er især et brugt begreb om den modernistiske arkitektur i Skandinavien fra 1927 og fremefter, jf. Findal 1995, s. 12f., Lane 2000 s. 2. I dette kapitel bruges begreberne *modernisme* og *funktionalisme* synonymt som udtryk for den skandinaviske moderne arkitektur i den aktuelt behandlede periode, dvs. ca. 1925-1955.
- ⁵ Millech 1951, s. 207ff., Lane 2000, s. 68, s. 164ff., s. 188. Jeg kommer i denne sammenhæng ikke nærmere ind på nybarokken, jf. hertil Millech s. 253ff.
- ⁶ Knight 1982, s. 10, Olsen 1988, s. 108, Lane 2000, s. 251f., s. 282. Lanes klassicismeopfattelse er bl.a. baseret på Kenneth Framptons brug af begrebet *doricisme* (lanceret af arkitekturhistorikeren, Demetri Porphyrios), jf. Frampton i Nordisk Klassicism 1910-1930 s. 161 og s. 168ff. Thau & Vindum 1998 overtager og diskuterer begrebet s. 37ff.
- ⁷ Millech 1963, s. 297, Knight 1982, s. 9, s. 10ff, Olsen 1988, s. 118ff, Lund 1991, s. 14, Thau & Vindum 1998, s. 37, Lane 2000, s. 254ff., 281ff. Om stedet og arkitekturen, se også Olsen 1988, s. 114.
- ⁸ Carl Petersens to artikler er trykt i Nordisk Klassicism 1910-1930, s. 30ff. og s. 40ff. Jf. også Millech 1951 s. 285ff., Sørensen 2000 s. 28 og s. 36, Louisiana Revy, 43. årgang, nr. 1, 2002, s. 25f.
- ⁹ Knight 1982, s. 9, s. 11. Lund 1991, s. 22f., Glambek 1997, s. 64. Om forskellene på dansk og svensk arkitektur se Lund 1991, s. 107ff.
- ¹⁰ Nordisk Klassicism 1910-1930, s. 54, Lane 2000 s. 283ff. Specielt vedrørende danske forhold henvises til Sørensen 2000, s. 56ff.
- ¹¹ Lund 1991, s. 13, Findal 1995, s. 12f., Kirkeby 1998, s. 1ff, Thau & Vindum 1998 s. 41.
- ¹² Lane bruger begrebet Skandinavien om landene Danmark, Sverige, Norge og Finland.
- ¹³ Millech 1951 s. 323. Om forholdet mellem funktionalisme og klassicisme se også s. 6, s. 308, sammenholdt med s. 325ff.: Bag megen dansk modernisme, uanset hvilken retning den tilhører, står endnu klassisk følelse... Jf. også Millech 1963, s. 403 (Som et islæt i funktionalismen fortsatte ny-klassicismens skønhedsfølelse...). Jf. Nordisk Klassicism 1910-1940, s. 53, og Lund 1995, s. 24.
- ¹⁴ Sestoft 1991, s. 35f., Sørensen 2000 s. 193, s. 197, s. 341ff.
- ¹⁵ Lund 1991, s. 14, s. 47f., Thau & Vindum 1998, s. 40.
- ¹⁶ Lane 2000 s. 280f., s. 288f., Louisiana Revy, 43. årgang, nr. 1, 2002, s. 21f.
- ¹⁷ Louisiana Revy, 43. årgang, nr. 1, 2002, s. 25f.
- ¹⁸ Jf. nærværende bogs kapitel 2 og kapitel 3. Kildematerialet til rådhusbyggeriet består af Journalsag J.nr. 102/1982 (Særlig Kasse og Særlig Række), 1935-1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10], Journalsag J.nr. 42.14a, 1941-1975, Sekretariatet/Teknisk Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1202], arkivet efter Rådhusarkitektens Kontor, 1941-1991 [Frederiksberg Stadsarkiv, A 51] og Udklip/diverse scrapbøger, arkivet efter Rådhusinspektørens Kontor, 1953-1989 [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26]. Sagerne er meget praktisk og teknisk orienterede. De kunstneriske overvejelser, som arkitekterne må have haft omkring byggeriet af rådhuset, ses desværre generelt ikke i arkiverne. Med brugen af begrebet Frederiksberg Kommune menes såvel politikere som embedsmænd. Rådhusbyggeriet involverede i meget høj grad begge parter, og det er vanskeligt at afgøre præcis hvem, der traf hvilke beslutninger.
- ¹⁹ Zettersten 2000, s. 52, s. 59ff., s. 60ff. Det er Zetterstens gennemgang af de betydningsbærende træk ved rådhuset som bygningstype, der danner grundlag for den følgende gennemgang af Henning Hansens 1941-projekt. Zettersten bruger bl.a. Palazzo del Broletto i Como fra 1215 som et eksempel på den konventionelle typologi, der kom til at definere rådhuset som bygningstype i flere århundreder. Jf. også Holck 2002, s. 11f.
- ²⁰ Lane 2000, s. 175-77, Zettersten 2000, s. 58f., s. 60, nærværende bogs kapitel 2. Jf. også underdirektør Frode Nielsen, Teknisk Forvaltning, redegørelse juli 1939, udateret koncept fra samme forvaltning med tilsvarende overvejelser omkring de historiske forhold, der også taler for placeringen af rådhuset ved Allégade, begge redegørelser journal 102, VIII [Særlig Række], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, og dav. borgmester Arne Stæhr Johansens indvielsestale, delvist optrykt i flere aviser d. 10. maj 1953, se Udklip: Rådhuset III, 30.4.1953-30.3.1955, 1953-1955, Rådhusinspektørens Kontor.
- ²¹ Frederiksberg Raadhus, 1954, Grønvold 2000, s. 212, s. 214, s. 219, Lund 2000, s. 21, Lane 2000 s. 192.
- ²² Henning Hansens endelige tegninger til rådhusbyggeriet ligger som tegningsbilag til kontrakt nr. 40 1942/43, i Rådhusarkitektens arkiv. Vedrørende facaden, jf. tegningen østside Frederiksberg Rådhus og Journalsag j.nr. 102, VII [Særlig Kasse], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, byggeudvalgsreferat af 11. juli 1941. Jf. også Zettersten 2000, s. 58.
- ²³ Zettersten 2000, s. 62f, Journalsag j.nr. 102, VII [Særlig Kasse], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, byggeudvalgsreferater af 15.05.1941 og 20.06.1941.
- ²⁴ Tegningsbilag til kontrakt nr. 40 1942/43, Rådhusarkitektens Kontor, vestside Frederiksberg Rådhus.
- ²⁵ Journalsag j.nr. 102, VII [Særlig Kasse], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, byggeudvalgsreferater af 20. juni 1941 og 11. juli 1941. Socialdemokraten og Kristeligt Dagblad d. 1. oktober 1941, begge udklip Rådhuset II, 8.2.1941-12.7.1942, 1941-1942, Rådhusinspektørens Kontor.
- ²⁶ Tegningsbilag til kontrakt nr. 40 1942/43, i Rådhusarkitektens arkiv, Journalsag j.nr. 102, X [Særlig Række], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske

- Forvaltning, byggeudvalgsreferater af 20.08.1941 og 27.10.1941, Journalsag 42-14a, 1941-1975, Sekretariatet/Den tekniske Forvaltning, byggemødereferater af 31.10.1941, 07.11.1941 og 12.06.1942.
- ²⁷ Ligheden med Östbergs tårn er meget påfaldende, ikke kun i de ovennævnte tegningsbilag, men også i udklip fra Politiken d. 3. juni 1942, se udklip Rådhuset II, 8.2.1941-12.7.1942, 1941-1942, Rådhusinspektørens Kontor.
- ²⁸ Lane 2000 s. 192ff., jf. s. 197. Stockholms Stadshus ses afbildet hos Lane, planche 23. Den asymmetriske placering af tårnet på flere rådhus kan skyldes, at tårnets oprindeligt primære funktion som vagttårn, enten placeret i midten eller som et af to hjørnetårne, efterhånden bortfalder til fordel for en overvejende symbolsk funktion, asymmetrisk placeret på den ene side af bygningens hovedfacade, jf. Grønvold s. 216f. og Zettersten 2000, s. 63f.
- ²⁹ Journalsag j.nr. 102, VIII [Særlig Række], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, redegørelse fra Frederiksberg Kommunes tekniske Forvaltning af 31. august 1949, Hansen m.fl. 1995, s. 38.
- ³⁰ Journalsag j.nr. 102, VIII [Særlig Række], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, referat af byggeudvalgsmøde d. 5. september 1949 samt redegørelse fra Frederiksberg Kommunes tekniske Forvaltning af 21. januar 1950. Hverken modeller eller modeludsnit af rådhuset fra 1941-projektet og 1949-projektet er desværre bevaret.
- ³¹ Gennemgangen af ændringerne i projektet hviler på ovennævnte to redegørelser fra kommunens tekniske forvaltning af 31. august 1949 og 21. januar 1950, jf. note 29 og 30, samt Holm og Nimb 1952.
- ³² Journalsag j.nr. 102, VIII [Særlig Række], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, referat af byggeudvalgsmøde d. 21. maj 1951. Det indirekte citat stammer fra redegørelse fra Frederiksberg Kommunes tekniske Forvaltning af 21. januar 1950, samme journalsag.
- ³³ Miillech 1951, s. 297ff., Langkilde 1989, s. 14ff., Weilbach: opslag Henning Hansen, Sørensen 2000 s. 197f, s. 363, note 76.
- ³⁴ Tegninger vedr. ny administrationsbygning for Frederiksberg Kommune, mærket projekt DI, 1936, Frederiksberg Stadsarkiv og Architekten, Ugehæfte, XXXVIII Aargang, Kbh. 1936.
- ³⁵ Projekterne for maskinskolen og gymnasiet er beskrevet af Henning Hansen i Architekten, se Hansen 1940 og Hansen 1941.
- ³⁶ Vurderingen af Henning Hansens H-projekt, se journalsag j.nr. 121-I, 1936-1937, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning: Konkurrencen om en Administrationsbygning for Frederiksberg Kommune af 20. januar 1936 og redegørelse fra Frederiksberg Kommunes tekniske Forvaltning af 29. juni 1936. Jf. Lund 1980, s. 85f. Thau & Vindum 1998, s. 412, Zettersten 2000, s. 67f. og s. 342. Zettersten kommer (bortset fra henvisningen til diskussionerne omkring rådhuset i Oslo s. 67f.) desværre ikke nærmere ind på, hvordan den konventionelle rådhusstypologi æn-
- drer sig med modernismen. Rødovre Rådhus, tegnet af Arne Jacobsen, er et interessant eksempel på, hvorledes man i løbet af kun få årtier brød den konventionelle bygningstypologi for rådhusbyggeri op. Huse er opført med en fuldstændig ensartet facade af glas og stål, som ikke bærer nogen af rådhusets traditionelle typologiske karakteristika, bortset fra, at byrådsalens vestre hovedfacade er udformet i sort, norsk marmor som kontrast til glasfacadernes anonymitet.
- ³⁷ Zettersten 2000 s. 17, s. 19, jf. også Lund 1995, s. 24.
- ³⁸ Weilbach; opslag Holm, Helge og Nimb, Carl.
- ³⁹ Lund 1991, s. 22, s. 112ff. Om nationalromantikken brug af forskellige associative historiserende elementer se Lane s. 193. En interessant parallel til Frederiksberg Rådhus er rådhuset i Norwich (Norfolk, England, UK), indviet 1938, inspireret af Ragnar Östbergs Stockholms Stadshus og af Ivar Tengboms Stockholms Konserthus netop med hensyn til tårn og søjlefront. Jf. også Weilbach: dansk kunstnerleksikon; opslag Holm, Helge.
- ⁴⁰ Madsen, 1953, s. 192 og s. 194. kalder rådhuset for et stykke politisk monumentalarkitektur, jf. også Weilblund 1955, s. 51-52. Eksempler på den generelt negative vurdering af slutresultatet af Frederiksberg Rådhus: Hvem byggede Hvad, 1968, s. 22, Lund 1980, s. 84f., Weilbach: dansk kunstnerleksikon; opslag Holm, Helge og Nimb, Carl; Zettersten 2000 s. 264.
- ⁴¹ Frederiksberg Rådhus 1954. Om 1940'ernes regionalisme: Langkilde 1963, s. 412, Lund 1991, s. 14, s. 17 og s. 22, Lane 2000 s. 4, s. 288. Jf. også Lund 1980, s. 84f., som netop hæfter sig ved husets nationalromantiske elementer.
- ⁴² Journalsag j.nr. 102, VIII [Særlig Række], 1982, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning, brev af 8. februar 1950 fra Den økonomiske Forvaltning til Teknisk Forvaltning, Arne Stæhr Johansens indvielsestale er delvist optrykt i flere aviser d. 10. maj 1953, se Udklip: Rådhuset III, 30.4.1953-30.3.1955, 1953-1955, Rådhusinspektørens Kontor.
- ⁴³ Lund 1980, s. 84f., Zettersten 2000 s. 264, Lund 2000 s. 21.
- ⁴⁴ Aalto 1954.
- ⁴⁵ Lund 1991, s. 138, Pallasmaa 1997, s. 13, s. 19, s. 60, Lane 2000 s. 316ff.
- ⁴⁶ Thau & Vindum, 1998, s. 160ff., 414f., Zettersten 2000, s. 340ff.
- ⁴⁷ Zettersten 2000, s. 352, jf. fotos s. 351. Landskabet har ændret sig væsentligt siden rådhusets opførelse, og skorstenen er siden fjernet, jf. Thau & Vindum 1998, s. 412.
- ⁴⁸ Lund 1991, s. 41, s. 45, s. 129ff.

Et hus med kunstværker

Af Allan Tønnesen

Frederiksbergs nye rådhus var et ambitiøst projekt. På mange måder var Københavns 30-40 år ældre rådhus et forbillede, som man skulle måle sig med. Størrelsen, tårnet, ja selv bygningens disposition med fløje omkring to gårde, hvoraf den ene var overdækket som en rådhushal, er træk, der udviser stor inspiration fra den noget større nabokommune, som man ikke ville stå tilbage for på Frederiksberg. Og ligesom Københavns rådhus er rigt på kunstnerisk udsmykning, måtte en sådan heller ikke savnes i Frederiksberg rådhus, om den end måtte blive af mere beskedent omfang.

Udsmykningsprogrammet

Ønsket om en kunstnerisk udsmykning var tidligt inde i billedet. I begyndelsen af 1942, da den langstrakte byggeproces endnu var ny, var der fra en kreds af borgere fremkommet et ønske om, at der på pladsen foran det kommende rådhus måtte blive rejst en statue af kongen, Christian X. Man noterer sig tidspunktet; kongen var under besættelsen blevet det nationale samlingspunkt, og havde samme år 30 års regeringsjubilæum. En statue af kongen foran det nye rådhus ville få karakter af en national demonstration. Sagen var åbenbart blevet rejst over for kongen selv, for kabinetssekretariatet anmodede Frederiksberg kommunalbestyrelse om en udtalelse. Borgmesteren svarede, at det ville være en stor ære, og at tanken for øvrigt ikke var ny for ham selv og kommunalbestyrelsen. Imidlertid havde man tøvet, da man dels var i tvivl om det ville behage Hans Majestæt at der rejstes en statue for ham i levende live, dels var usikker på om der kunne skaffes materialer til en støbning i bronze. Borgmesterens af mange betænkeligheder prægede skrivelse munder ud i ønsket om at kongen ville give sin tilladelse til at man påbegyndte forarbejderne til en statue af kongen eller et fælles mindesmærke for kongen og dronningen.

Det blev besluttet at udskrive en konkurrence om et sådant mindesmærke, men på grund af krigsforholdene skete dette ikke. Først i 1948 - efter kongens død - blev konkurrencen udskrevet, men da resultatet skulle vurderes, fandt dommerkomitéen ikke noget af de indkomne otte forslag egnet, om end flere blev præmieret: Johan Galster, Kaj Louis Jensen, Anker Hoffmann og V. Kvederis. Idéen om et fælles monument for kongeparret foran rådhuset levede imidlertid videre gennem årene, men blev aldrig virkeliggjort efter det oprindelige koncept.¹

Da tidspunktet for rådhusbyggeriets afslutning nærmede sig, blev tanken om en kunstnerisk udsmykning af de mere repræsentative rum aktuel. Rådhusarkitekterne Carl H. Nimb og Helge Holm udarbejdede den 9. juli 1951 et program for udsmykningen som et forslag til byggeudvalget. Det ganske kortfattede dokument har overskriften: "De kunstnere, som vi under det forberedende arbejde med rådhusets kunstneriske udsmykning har haft under overvejelse at bringe i forslag, er følgende". Efter denne meget forsigtige indledning foreslås så kommunens våben på *hovedfacaden* udført af billedhuggeren Stæhr Nielsen, mens der til det store maleri i *rådhushallen* bringes ikke færre end fem kunstnere i forslag: Jais Nielsen,

William Scharff, Kræsten Iversen, Harald Hansen og Stefan Viggo Pedersen. Festsalens udsmykning kunne betros billedhuggeren Utzon-Frank samt en af de ovennævnte malere. I *kommunalbestyrelsens mødesal* blev foreslået en historisk udsmykning ved teatermaleren Ove Christian Pedersen. I *grønnegården* skulle der være allegoriske figurgrupper og en vandkumme, og her kunne eksempelvis Utzon-Frank og Luckow Nielsen komme på tale. I *kolonnaden under vestfløjen* skulle der være vægfliser med spredte motiver udført af Stæhr Nielsen. Endelig forestillede Nimb og Holm sig *bryllupssalen* udsmykket af en af de ovennævnte malere.² I betragtning af forslagets yderst beskedne form er det bemærkelsesværdigt, at en meget stor del af programmet faktisk blev gennemført, nemlig foruden byvåbenet på facaden: rådhusen, festsalen og bryllupssalen.

Ved behandlingen den 3. december 1951 af kommunens budget for finansåret 1952/53 fremlagde borgmesteren et forslag fra byggeudvalget om, at der af overskuddet for finansåret 1950/51 hensattes et beløb på 500.000 kr. til kunstnerisk udsmykning af rådhuset.³ Bemærkningen fylder ikke meget i det omfangsrige kommunale budget, men blev vedtaget sammen med en lang række betydeligt større poster. Denne beslutning var grundlaget for de følgende års meget væsentlige kunstneriske indsats.

Det var vel hensigten, at så mange af disse projekter som muligt kunne stå færdige ved rådhusets indvielse, men da denne fandt sted den 9. maj 1953, var - bortset fra Stæhr Niensens byvåben - ikke et eneste færdigt, om end de fleste var påbegyndt. En påtænkt udsmykning af kommunalbestyrelsens mødesal i form af en gobelin udført efter forlæg af maleren William Scharff eller Ove Chr. Pedersen blev aldrig til noget.⁴

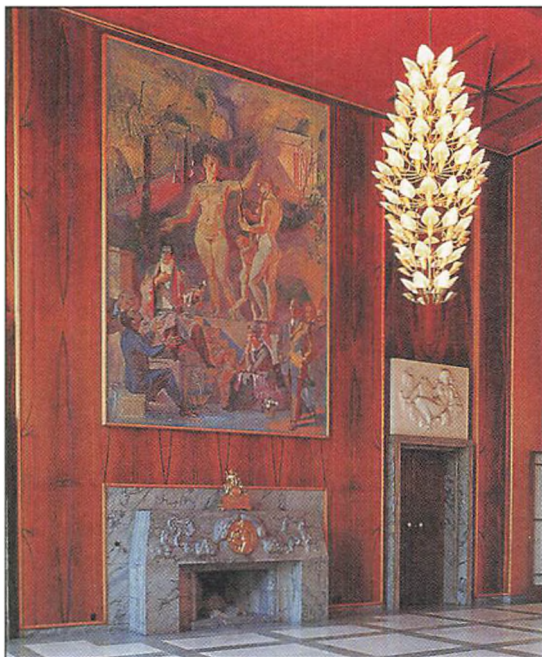
En anden mærkedag, der gav anledning til kunstnerisk udsmykning, var kommunens 100 års jubilæum i 1957. Her blev den tidligere omtalte plan om et mindesmærke på pladsen foran rådhuset taget op igen efter mange års nedfrysning og omsider gennemført. Og hermed må det officielle udsmykningsprogram med relation til rådhusets opførelse anses for afsluttet.

Det skal dog nævnes, at en sag, der begyndte i 1955 om en skulptur i grønnegården skænket af Ny Carlsberg Fondet, endte efter en 16-årig tilblivelsesproces som Gottfred Eickhoffs tre piger foran hovedbiblioteket.⁵

Fra det gamle rådhus overførtes flere ældre malerier, og ved rådhusets indvielse donerede Københavns kommune generøst Søren Læssøe Langes syv gouacher med motiver fra Frederiksberg Have 1801, som nu er ophængt i udvalgsværelse I. Endvidere er bestanden af malerier tid efter anden blevet suppleret ved gaver, eller ved at et nyt borgmesterportræt er blevet føjet til ophængningen i byrådssalen. Disse værker kan imidlertid ikke opfattes som en del af den til rådhuset udførte kunstneriske udsmykning og vil ikke nærmere blive omtalt her.

Festsalen

I modsætning til flere af de andre kunstneriske opgaver på rådhuset blev der ikke afholdt nogen konkurrence i forbindelse med festsalens udsmykning. Lige fra begyndelsen havde arkitekterne og byggeudvalget haft opmærksomheden rettet mod billedhuggeren *Einar*

Festsalens nordlige endevæg med Stefan Viggo Pedersens maleri "Det frederiksbørgske Parnas" eller "Fortids arv". Herunder kaminen af E. Utzon-Frank og til højre herfor relieffet over døren forestillende Venus, også udført af Utzon Frank. (Foto: Anders Hjermming)

Festsalens sydlige endevæg med Stefan Viggo Pedersens maleri "Livets gang og fremtidens håb". Over dørene ses E.Utzon-Franks relieffer "Mercur" (til venstre) og "Ceres" (til højre). I loftet ses planettegnet tegnet af Utzon-Frank. (Foto: Anders Hjermming)

Utzon-Frank (1888-1955), der på denne tid vel nok var Danmarks mest fremtrædende billedhugger af den lidt ældre årgang. På Frederiksberg havde man kunnet se eksempler på hans dekorative og monumentale kunst flere steder: relieffer i domhuset og Justitia-figuren i gården sammesteds fra 1923 samt på Søndermark kirkegård kolossalrelieffet af Dødens engel over indgangen til krematoriet fra 1929 og granitskulpturen på askefællesgraven fra 1935. Men i øvrigt kunne hans værker ses mange steder i København og i provinsen.

Det har sikkert stået opdragsgiverne klart, at ville man have et eller flere værker af Utzon-Frank, måtte man tilbyde ham opgaven uden nogen konkurrence. Det skete i 1951, sidst på året. Utzon-Frank udarbejdede skitser og modeller og fremkom med et tilbud til festsalens udsmykning: loftet, kaminen og fire relieffer, dateret 16. marts 1952. Der blev så indgået en skriftlig aftale, som mere detaljeret beskrev opgaven.

Loftets udsmykning skulle modelleres i mørtel på stedet og derefter bemales og delvis forgyldes; det skulle være færdigt i august 1952. Kaminen, hvortil kommunen leverede stenmaterialet af Botticino (en gråflammet marmorart), skulle desuden prydes med et lueforgyldt rundt bronzerelief; dette arbejde skulle stå færdigt i begyndelsen af 1953. Reliefferne over de fire døre i salens endevægge skulle hugges af hvid norsk marmor, som kommunen leverede, og foreligge færdige i begyndelsen af 1955. Det hele skulle koste 115.500 kr.

En vigtig tilføjelse var, at såfremt kunstneren ved sygdom eller død forhindredes i at fuldføre arbejdet, var hans søn, billedhugger Bo(mand) Utzon-Frank forpligtet til at gennemføre arbejderne på de samme vilkår.

Denne bestemmelse blev sørgeligt aktuel, da Einar Utzon-Frank døde den 15. juli 1955 uden at have færdiggjort de fire relieffer. Det blev da sønnen, *Bomard Utzon-Frank* (1917-64), der kom til at fuldføre opgaven. Ifølge den herom indgåede aftale skulle dette ske senest ved udgangen af 1956.⁶

Det fuldførte arbejde omfattede loft, kamin og relieffer. Loftet er ved bjælkelignende bånd opdelt i en række tværgående felter, der langs kanterne er prydet med kvadratiske rammer med planettegnene: solen, månen, Venus, Mars, Neptun, Uranus, Jupiter og Merkur. Loftfladen er holdt i en dæmpet rødbrun farvetone, på baggrund af hvilken rammerne og planettegnene fremtræder ophøjet og forgyldt.

Kaminen midt på den korte nordvæg er ganske enkel i sin opbygning og af poleret, gråflammet marmor. Den træder frem på en baggrund af vægfliser med en overdel med let skrånede sider. Her er den egentlig ornamentale del koncentreret: stiliserede bånd og frugter, der omgiver det cirkulære midterfelt, det lueforgyldte bronzerelief, der ifølge påskriften forestiller "Pomona", den romerske gudinde for havedyrkning, der her ses nøgen og omgivet af frugter.

Reliefferne af hvid marmor over de i alt fire døre i endevæggene forestiller Venus og Apollo over nordvæggens døre, og Ceres og Merkur over sydvæggens døre. De to guddomme for kærlighed og digtekunst modsvarer de lidt mere jordbundne, der symboliserer frugtbarhed og handel. Alle fire er anbragt i halvt liggende stilling med deres attributter og omgivet af skyer, smukt udfyldende de rektangulære felter. De er parvis vendt mod hinanden. Reliefferne er holdt i den lette, stiliserede form, præget af harmoni og klassiske idealer, som kendetegner Utzon-Franks kunst. Utzon-Frank kom for øvrigt også på anden vis til at sætte sit præg på festsalen, idet han gav tegning til broderierne på stolene i salen. Motiverne, der var hentet fra den astronomiske dyrekreds, blev broderet af "Frederiksberg Rådhus' Damekomité".

Som nævnt ovenfor var der fra starten tænkt på også en malerisk udsmykning af festsalen. Rådhusarkitekterne havde ganske vist ikke peget på nogen bestemt kunstner, men havde henvist til en af de fem malere, der var bragt i forslag til Rådhusets udsmykning. Det blev *Stefan Viggo Pedersen* (1891-1965), der fik opgaven, også i dette tilfælde uden forudgående konkurrence.

Stefan Viggo Pedersen var af gammel kunstnerslægt og var i øvrigt bosat på Frederiksberg, hvor han hentede flere af sine motiver. Han havde løst adskillige dekorative opgaver af monumental karakter, bl.a. flere altertavler; hans kendteste arbejde er nok fortæppet til Det kgl. Teaters nye scene, "Apollon og digteren". Hans kunstopfattelse var meget klassisk præget og harmonerede udmærket med Utzon-Franks.

I december 1951 bekræftede Frederiksberg Kommunes økonomiske forvaltning en aftale med Stefan Viggo Pedersen, gående ud på at han for 2000 kr. udarbejdede et skitseforslag til to billedfelter i rådhusets festsal ca. 3,5 x 5 m, og at dette forslag skulle foreligge til april 1952. Det ene billede skulle have titlen "Fortids arv" og det andet "Livets gang og fremtidens håb". Den 25.-26. april 1952 var udkastene udstillet i Utzon-Franks atelier, indsat i

modellen af festsalen. Der blev herefter indgået en overenskomst, ifølge hvilken kunstneren på grundlag af sine skitser skulle udføre to malerier på endevæggene i festsalen, idet kommunen dog forbeholdt sig godkendelse af den endelig udarbejdede skitse af det maleri, der skulle symbolisere fremtiden. Det har åbenbart ikke været færdigt til tiden. Arbejderne skulle være færdige senest i begyndelsen af 1954, og honoreres med 36.000 kr.

På grund af billedernes størrelse foregik hele arbejdet i selve rådhuset, idet Stefan Viggo Pedersen fik overladt det nordre rum ved siden af festsalen. I løbet af vinteren 1952-53 blev billederne anlagt og i denne tilstand opsat på plads til rådhusets indvielse den 9. maj 1953. Da tiden for afleveringen nærmede sig, måtte kunstneren imidlertid indse, at han ikke kunne få billederne færdige til det fastsatte tidspunkt, og han var i øvrigt heller ikke tilfreds med honoreringen, som han dels fandt var for lav, dels ufleksibel, idet den opererede med en à conto-udbetaling efter det første billedes aflevering. Stefan Viggo Pedersen erklærede, at det ikke var muligt for ham at forcere det ene billede frem, men at de to billeder hele tiden måtte følges ad. Byggeudvalget bemærkede hertil, at man var klar over, at kunstnerens økonomiske forhold var noget anspændte, således at han hele tiden havde haft vanskeligt ved at klare sine forpligtelser, hvilket kunne have haft konsekvenser for hans arbejdsevne. Udvalget anbefalede i øvrigt, at kontraktsummen blev hævet med 20-25%. Afleveringen trak ud et år over tiden. Først i 1955 kunne Stefan Viggo Pedersen sætte signatur og årstal på de to billeder.

Maleriet på nordvæggen over kaminen er det, der skulle have titlen "Fortids arv". Kunstneren har valgt at opfatte emnet litterært og har givet en meget klassisk inspireret fremstilling af det frederiksbergske parnas, som blev den titel billedet går under. Midt i billedet - på baggrund af en allé i Søndermarken og Apistemplet i Frederiksberg Have - dominerer de allegoriske figurer for sandhed og poesi i form af to nøgne kvinder, den ene med Apollos lyre. Nedenfor, stående og siddende ved en lav stentrappe op til gudindernes postament, ses et udvalg af de mange digtere og forfattere med tilknytning til Frederiksberg, fra venstre: Johannes Jørgensen, Helge Rode, Adam Oehlenschläger, Kamma og Knud Lyne Rahbek, Johannes V. Jensen, Sophus Claussen, Robert Storm Petersen og Viggo Stuckenberg. Man kan undre sig over Storm P.s optræden her; han var ganske vist forfatter, men hans forfatterskab overstråles langt af hans indsats som billedkunstner. Til gengæld savner man andre, f.eks. Holger Drachmann og Henri Nathansen. En af de afbildede, Johannes Jørgensen, var for øvrigt endnu i live, da billedet af "fortiden" blev afleveret.

De dominerende figurer i digterflokket er Oehlenschläger, der symbolsk rager højt op over de andre, Helge Rode, Kamma Rahbek og Johannes V. Jensen. Men mens tre første udgør en klar treklange direkte relateret til gudinderne, fremtræder Johannes V. Jensen og de bag ham placerede Sophus Claussen, Storm P. og Stuckenberg som en gruppe for sig selv, fastholdt af Jensens blik mod beskueren. Fremstillingen af Helge Rode forekommer meget inspireret af J.F. Willumsens bekendte maleri af Rode som tilhører til Sophus Claussen, der læser sit digt "Imperia" op. Det højtidelige i anslaget brydes - måske bevidst - af fremstillingen af Johannes Jørgensen, der fra maleriets venstre kant læner sig ind over Helge Rode, tilsyneladende for at tilhviske ham noget i øret.

Maleriet på den modsatte endevæg, mod syd, er som nævnt komponeret over temaet

"Livets gang og fremtidens håb", en titel der indeholder både nutid og fremtid. Nutiden er det fremherskende motiv i billedet. Tilsyneladende har Stefan Viggo Pedersen her valgt en stiliseret gengivelse af udsigten ind over Frederiksberg fra sit eget hjem på General Bahnsons Vej, et motiv han allerede i 1938 havde benyttet i en akvarel. I forgrunden ses kolonihavehuse og det stilfærdige familieliv, der udspiller sig her, derefter en smal stribe Solbjerg Kirkegård, en kubistisk sammenstilling af skrå tagflader på villaer og etagehuse samt de nye højhuse på den anden side af Roskildevej og endelig i baggrunden Frederiksberg Haves og Søndermarkens kuplede profil med Zoologisk Haves udsigtstårn som topmarkering. "Fremtiden" i kompositionen repræsenteres af børnene i forgrunden samt det grønne træ, der her dominerer billedet på samme måde som de allegoriske figurer på det modstående maleri.

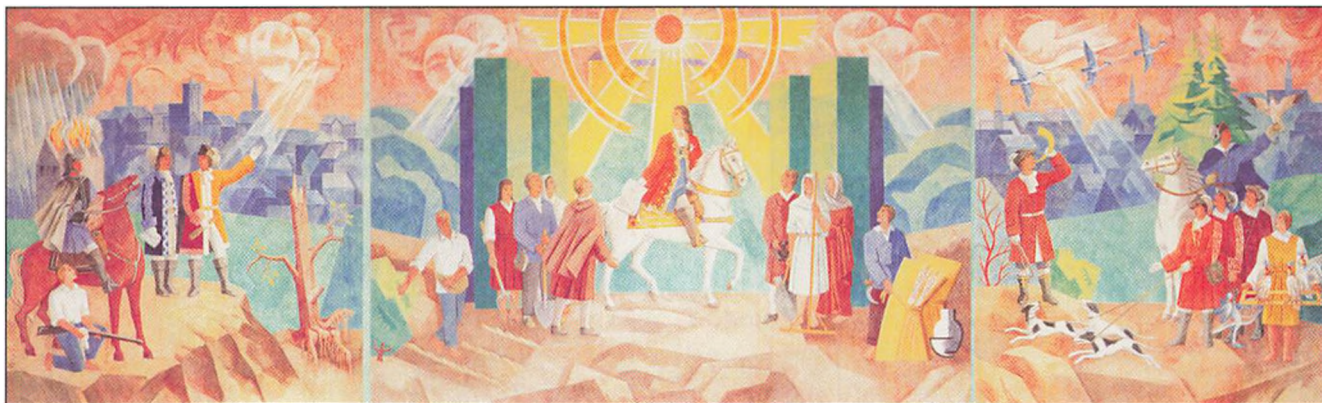
De to kunstværker, der blev resultatet af Stefan Viggo Pedersens 4-5 årige indsats, løser på en udmærket måde de stillede opgaver. Når Jais Nielsen i sit store maleri i rådhushallen behandlede motiver fra den egentlige frederiksbergske historie, måtte det være oplagt, at Stefan Viggo Pedersens "fortids"-billede tog udgangspunkt byens litterære historie og de mange navne, den frembyder. Ligeså naturligt er det i "nutids/fremtids"-billedet i enkle og letopfattede motiver at give en skildring af byen og dagliglivet i kunstnerens samtid, uden fantasifulde bud på fremtidens by, men med træet og børnene som de eneste fremadrettede elementer. Hvor man måske kan have nogle indvendinger med hensyn til kompositionen af det frederiksbergske parnas, er det uprætentiøse i den let stiliserede udsigt fra malerens vindue ubetinget vellykket.

Det fremgår af sagen, at det var kunstneren meget om at gøre, at de to malerier blev afstemt efter hinanden og vel også efter farveholdningen i festsalen. Det første er lykkedes. Hvor "fortiden" er holdt i dæmpede brune og blålige farvetoner, er der i "nutiden/fremtiden" anvendt stærkere og lysere farver, som de to forskellige motiver opfordrer til, men der er en fin harmoni mellem dem. Derimod er det et spørgsmål, om afstemningen med festsalen i øvrigt er lykkedes. Salens røde loft med forgyldte dekorationer og vægge beklædt med rødbrune paneler af spansk nød samt døre af mørk mahogni er en farvestærk baggrund for de to malerier at skulle markere sig på, og de får næppe den opmærksomhed, de fortjener. Den kultiverede malers afdæmpede palet ville have været mere virkningsfuld i et mere neutralt udstyret rum.⁷

Rådhushallen

Carl Nimb og Helge Holm havde som tidligere omtalt opregnet en håndfuld malere, der efter deres mening kunne komme i betragtning i forbindelse med det store vægmaleri i rådhushallen, det mest synlige af alle de påtænkte kunstneriske udsmykninger i det nye rådhus. Blandt dem var William Scharff, Jais Nielsen og Harald Hansen. Scharff ønskede imidlertid ikke at konkurrere. De to andre kunstnere blev opfordret til at udarbejde en skitse til udsmykningen af det 7 x 23 m store vægfelt på salens vestside, i niveau med balkonen og ud for indgangen til hallen fra rådhuspladsen.

Begge indgav deres forslag sidst i maj 1952. Harald Hansens bærende idé var årstidernes skiften. Vinteren skulle samtidig vise enevældens ophør; sommeren fremstilledes som det velhavende, promenerende Frederiksberg i 1800-tallet; til højre herfor foråret i form af en blomstrende kastanie hvorunder unge forelskede, og yderst til højre nutiden med nybyg-

Rådhushallens vægmaleri forestillende i midten "Frederik III overdrager ladegårdsjorden til bønder fra Amager", til venstre "Københavns belejring" og til højre "Falkonerer byder op til falkejagt". Udført af Jais Nielsen. (Foto: Anders Hjerding)

ninger, cykler og det nye rådhusårn. Også denne sidste scene omtales som forår, og logisk savnes efteråret.

Jais Niensens forslag var inddelt i tre felter. Hovedfeltet i midten skulle skildre Kong Frederik III's overdragelse af ladegårdsjorden til amagerbønderne. I feltet til venstre falkonerer, der byder op til falkejagt, og i feltet til højre digtere fra guldalderen - H.C.Andersen, der bringer blomster til Kamma og Knud Lyne Rahbek, den mediterende Adam Oehlenschläger. Jais Nielsen tænkte sig decorationen holdt i lyse, stærke farver og var desuden opmærksom på afstandsvirkningen.

Det blev Jais Nielsen (1885-1961), som fik opgaven. I overenskomsten hedder det, at kunstneren udfører udsmykningen efter de retningslinier, der er angivet i den udarbejdede skitse, dog således at motivet i det højre felt ændres efter aftale med kommunen og kommunalbestyrelsens godkendelse. Det var feltet med digterne, som man sikkert har fundet lå for tæt på det ene af Stefan Viggo Pedersens malerier til festsalen, og som man ønskede udskiftet med et andet motiv. Arbejdet, der skulle udføres i freskotechnik, skulle honoreres med i alt 154.000 kr., inklusive kunstnerens udgifter til materialer, medhjælp, skitser m.v. Et egentligt afleveringstidspunkt blev ikke angivet, men den sidste ordinære à conto-udbetaling forudsåts at skulle falde 1. januar 1955. Hvis byggeudvalget havde forestillet sig, at arbejdet kunne afsluttes i 1955, er de dog blevet skuffet. En udateret skrivelse fra Jais Nielsen bekræfter, at han til kunstmaler Mogens Magnussen har udbetalt fuld løn for medhjælp ved udførelsen af freskomaleriet i perioden 1. juli 1955 til 30. november 1956. Det omfattende pudsearbejde i forbindelse med freskotenikken gjorde det nødvendigt for den aldrende kunstner at have en medhjælp.⁸ Maleriet er signeret "Jais 1956".

Spørgsmålet om det kasserede sidefelt blev løst på den måde, at falkonererne blev flyttet over til højre, og der som nyt venstrefelt tilkom en scene fra Københavns belejring med de svenske tropper og Carl Gustav skuende ind over byen fra toppen af Frederiksberg Bakke. Egentlig et mærkeligt motiv, da det på ingen måde er en af byens stjernestunder, der her er tale om. Tværtimod var den lille, nyanlagte Hollænderby netop blevet jævnet med jorden for ikke at give fjenden et støttepunkt.

Jais Nielsen havde ved at opdele billedfladen i tre felter søgt "at videreføre arkitekturens klare søjleinddeling". Måske er han undervejs gået bort fra denne idé. I hvert fald giver de smalle grågrønne striber, der adskiller de tre felter, ikke associationer om søjler, men virker kun som en diskret adskillelse. Kompositionen minder mere om en trefløjet altertavle, et triptychon, med det store, apoteotiske midtfelt, der flankeres af de mindre, men emnerelaterede sidepartier. Men de tre felter er ikke kun indholdsmæssigt sammenhængende. De er bundet sammen af jord og himmel der udgør gennemgående bånd af brunt og rosa under og over de historiske scenerier på deres grønne og blå baggrunde.

Det ca. 9 m lange midterfelt er trods sin moderne, af kubismen prægede malemåde en rendyrket barokkomposition, strengt symmetrisk opbygget og med umiskendelige reminiscenser af teaterdekoration. Under den strålende sol i billedets midtakse kommer Kong Frederik III ridende på en hvid hest med dokumentet i sin højre hånd, flankeret i forgrunden af to grupper bønder i arbejdstøj og med markredskaber, til venstre i færd med at berede jorden og så, til højre i færd med at høste. De der er nærmest er grebet af øjeblikkets storhed, mens de der er fjernest har svært ved at løsrive sig fra deres arbejde. De kulisseagtige klippede hække understreger det teatraliske i situationen og giver billedet dybde. Maleriet har helt igennem tableau-karakter. Sådant fandt overdragelsen ikke sted. Kongen kom ikke ridende med sit gavebrev, bønderne gik ikke og arbejdede på Frederiksberg, men på Amager, og Frederiksberg Have, som de klippede hække vel skal føre tankerne til, var end ikke planlagt. Men den iscenesatte situation er helt i barokkens ånd og rigtigt udtænkt af kunstneren.

Feltet med Københavns belejring er derimod en konkret historisk situation, hvor Jais Nielsen tilmed har kunnet støtte sig til en eksisterende fremstilling, nemlig Erik Dahlbergs kobberstik af belejringen 1658, der netop er set fra Frederiksberg Bakke og har svensk kongen Carl X Gustav som en central figur i forgrunden. På Jais Nielsens maleri skuer han ind mod den brændende by siddende på sin hest og i fuld krigsmæssig mundur, mens to af hans officerer peger ind mod byen og en menig klargør et gevær. Byens profil er let kendelig ved Rundetårn, og bag kongen ses den brændende Ladegård, ganske som hos Dahlberg. Krigens ødelæggende konsekvenser for Frederiksberg symboliseres i det brækkede og halvt oprevne træ i forgrunden.

Feltet til højre viser en lidt fredeligere situation, nemlig en falkejagt. Christian V havde ca. 1670 oprettet et falkoneri på Frederiksberg. Det eksisterede i ca. 150 år og var en så vigtig faktor i bysamfundets selvforståelse, at kommunens våben blev tre jagtfalke. En gruppe jægere er ude i den frederiksbergske natur - København ses i baggrunden - en blæser i et jagthorn, en holder tre jagthunde i snor, en er til hest og i færd med at sende en falk til vejs efter de tre traner, der flyver forbi. Forrest står falkoneren med sine tre hætteklædte jagtfalke på en træramme.

Jais Nielsens ukomplicerede, farveglade fresko er en fremragende og kongenial skildring af vigtige begivenheder i Frederiksbergs historie. Den fortæller jævnt og højtideligt på samme tid en historie, som er let forståelig og samtidig i høj grad monumental. Det er dette maleri, som samler indtrykket af den kæmpestore hal.

Bryllupssalens vest- og nordvæg med motiverne "Det unge par mødes i naturen", "Manden kaster brude dragten over bruden" og "Manden og kvinden deler bord og seng". Udført af Aage Sikker Hansen.
(Foto: Michael Petersen)

Bryllupssalen

I rådhusarkitekternes udsmykningsprogram figurerer bryllupssalen selvsagt, og med hensyn til kunstneren henviser de til en af de fem, de havde peget på i forbindelse med rådhus hallen: Jais Nielsen, William Scharff, Kræsten Iversen, Harald Hansen og Stefan Viggo Pedersen. Men det blev ingen af dem. Det blev i december 1952 besluttet at indbyde to kunstnere uden for kredsen til at fremkomme med forslag: maleren Axel P. Jensen og tegneren og maleren Aage Sikker Hansen. Opgaven blev givet til *Aage Sikker Hansen* (1897-1955). Bryllupssalen i Københavns rådhus var i 1926 blevet udsmykket af Joakim Skovgaard med folkevisemotiver; indtrykket er ret mørkt og tungt. Man kan næppe tænke sig nogen større modsætning end Sikker Hansens lette og lyse vægfelter i Frederiksberg rådhus. Det kan ikke være tilfældigt. Sikker Hansen var først og fremmest illustratør og højt elsket for sine litografier, der hang på familien Danmarks vægge, for sine plakater og bogillustrationer, men han havde også udført nogle store rumdekorationer, på Frederiksberg i K.B.-Hallén i 1938-39, hvad der måske er baggrunden for, at valget faldt på ham.

Ret sent, den 18. august 1953, blev der indgået aftale med Sikker Hansen om opgavens udførelse. Han havde da leveret skitseforslag, på grundlag af hvilke dekorationerne skulle udarbejdes. Arbejdet skulle være afsluttet senest i foråret 1954, og han skulle have 35.000 kr. for det. Der foreligger intet om, at kunstneren havde problemer med at opfylde tidsfristen. Året efter døde han.

Bryllupssalen er beliggende på 1. sal med dagslysindfald fra syd. Giftefogdens plads er med ryggen mod vestvæggen, der således bliver rummets mest sete væg. Dekorationen består af to motiver, til venstre "Det unge par mødes i naturen" og til højre "Manden kaster brude dragten om bruden". Nordvæggen med døren er også delt i to felter; til venstre for døren "Manden og kvinden deler bord og seng", og til højre "Kvinden ammer den spæde".

Bryllupssalens østvæg med Sikker Hansens maleri "Moderen og børnene i naturen". (Foto: Michael Petersen)

Bagvæggen, mod øst, består af ét stort motiv, måske den mest vellykkede komposition i salen, "Moderen og børnene i naturen". De to murpiller mod syd er dekoreret med to træer, et uden blade og et med, symboliserende henholdsvis "Vinter" og "Sommer".⁹

Sikker Hansens jævne og tildels dagligdags situationer, malet i olie på faste vægplader, er holdt i hans kendte yndefulde, af lys- og skyggevirksomheder prægede streg. Fælles for motiverne er deres sluttede og koncentrerede form og den næsten lysende udstråling, der udgår fra dem. Hvor Skovgaard's udmaling i Københavns rådhus stemmer sindet til højtid, giver Sikker Hansens bryllupssal en følelse af stille glæde. Til en retrospektiv udstilling kort efter hans død skrev vennen og kollegaen Arne Ungermann bl.a.: "I hans sidste store arbejde, bryllupssalen i Frederiksberg rådhus, gav han os ligesom i en sum det, der for ham gav livet mening: naturen, kvinden og børnene. Her lyser fra væggene den simple og lykkelige harmoni, han ønskede sine medmennesker".

Piet Hein skrev et digt *Vers paa væggen* til bryllupssalens billeder:¹⁰

Du ventede én du ikke vidste om.
Men der blev stille i dig da hun kom.

Et tegn af lys blev givet dig, Og dén
du ikke kendte, kendte du igen.

Enkel som somrens gule solopgang
tændtes en tone i dit blod og sang.

Nogen i verden som var alting værd
aabnede evigheden nu og her.

Et livets lys skal lege om din vej,
du som er mere end dit eget jeg.

Du som har aabnet livets trange nu,
se i en andens lykke lever du.

Hvor sødmefuld en sult i kød og blod,
i sind og psyke, én at stunde mod.

At mødes i den store voxero.
Livet er dens, som vil at det skal gro.

*

Ja, vi er børn af denne klodes støv.
Men hvad er stærkere end sol i løv.

Den lange sommerdag som er saa kort.
Livet bliver liv, imens det rinder bort.

Dets egen evighed af lys og aand
hviler et nu som fuglen i din haand.

Flygtig som nuet er dets fagre spil.
Men det er til.

Piet Hein © Digt VERS PÅ VÆGGEN. Gengivet med venlig tilladelse fra Piet Hein a/s, Middelfart

Rådhuspladsen

Som nævnt i indledningen var det tanken om et monument over Kong Christian X på forpladsen foran rådhuset, der oprindeligt satte gang i planerne for rådhusets kunstneriske udsmykning. En af de kunstnere, der i 1948 deltog i den udskrevne konkurrence, var billedhuggeren *Anker Hoffmann* (1904-85), der sammen med arkitekten Arne Jacobsen havde indleveret et udkast, bestående af en over 5 m høj rektangulær sten med relieffer på for- og bagside og en figurgruppe på toppen visende kongen på hans ridetur, omgivet af hans garde af loyale undersåtter. På forsiden skulle der være et relief af et oprykket egetræ med en dobbeltmedaillon af kongen og dronningen; på bagsiden et relief af flaget der går til tops, genopbygning m.m. Stenen var tænkt anbragt ved pladsens nordside i forbindelse med to mure med sydvendte bænke.

Bedømmelsesudvalget havde stor sympati for dette forslag, men fandt at det fortrinsvis gav udtryk for kongens popularitet, medens dronningen og regeringsperiodens hovedbegivenheder var givet for underordnet plads og udtryk. I øvrigt var den for lille. De andre forslag var enten for prætentiose, for traditionelle eller ligefrem vulgære, og udvalget konkluderede: "Man er således ikke væsentlig klogere efter konkurrencen end før, og da man efter opgavens karakter og emne ikke kan nøjes med noget secunda, må man formentlig enten henlægge sagen (der er jo god tid til rådhuset vil stå færdigt) eller henvende sig direkte til en af præmietagerne på nyt grundlag eller endelig gå direkte til en uden for deltageres kreds stående kunstner, til hvis evner til opgavens rette løsning man mener at kunne have fuld tillid".

Ved indvielsen Anker Hoffmanns granitskulptur "Manden og kvinden" på Frederiksberg rådhusplads, april 1960 (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokal historisk Billedsamling)

Kommunalbestyrelsen besluttede sig for at se tiden an. Der gik 8 år, før sagen blev taget op igen. I mellemtiden var programmet blevet revideret. Det skulle nu være en "en springbrønd eller lignende og ... tillige ... et mindesmærke for kong Christian X og dronning Alexandrine". Der blev ikke udskrevet nogen ny offentlig konkurrence, men tre billedhuggere blev indbudt til at indgive et udkast. De tre kunstnere var Anker Hoffmann, Henry Luckow-Nielsen og Henrik Starcke, som hver skulle have 2.500 kr. for deres arbejde. Det var et vilkår at selve brønden skulle stå færdig ved kommunens 100 års jubilæum den 29. december 1957.

I november 1955 indgav Nimb og Holm deres vurdering til kommunalbestyrelsen. Luckow-Nielsen havde tænkt sig en brønd med sokkel og kumme af granit og med en figurgruppe af bronze forestillende Orfeus "hvis sang og musik kaldte dyrene til sig, fik træer og klipper til at bevæge sig og vandet ved kilden til at risle". På kummens forside skulle der være en inskription om de vigtigste begivenheder i kongeparrets regeringstid.

Henrik Starcke havde udført tre forslag: en stor bronzeskål med en kraftig, højtstigende stråle i midten - et lavt bassin af granit med i midten en draperet pige af bronze, der skulle give udtryk for kommunens karakter af ynde og poesi - en toetages kumme med en Aladdin-figur, en reference til byens store søn, Adam Oehlenschläger.

Anker Hoffmanns forslag var udformet som en springbrønd med en bronzegruppe placeret i en granitkumme. Kunstnerens idé var at give udtryk for "sammenholdet mellem mand og kvinde, ryg mod ryg, i gode som onde tider". På den udvendige side af brøndkarmen var der plads til en inskription, hvis nærmere udformning skulle redegøre for tanker, som i deres udtryk kunne henføres det afdøde kongepars regeringsår. Brønden skulle placeres parallelt med Allégade og tæt på gadens liv.

Arkitekterne foretrak Anker Hoffmanns udkast, som de fandt var i fuld harmoni med både plads og rådhusbygningen. De tilføjede: "Tanken om et egentligt minde om det afdøde kongepar er gennem de fremsendte løsninger trængt noget i baggrunden, men er sikkert i forbindelse med en springbrønd vanskelig at løse på anden måde end ved de foreslåede inskriptioner".

Således blev det. Den 4. februar 1956 blev der indgået overenskomst med Anker Hoffmann om springbrønden. Det bemærkes, at mands- og kvindefiguren nu skal udføres i granit, men i øvrigt i samme størrelsesforhold som i udkastet. Selve brønden med vandstråler skulle stå færdig ved byjubilæet, og figurerne så langt fremme i granitten at de kunne afdækkes, og brønden således besej i sin helhed. Finhugningen skulle afsluttes senest inden udgangen af 1958. Der kunne blive tale om et plankeværk om kummen, eventuelt overdækning og arbejdsbelysning. De samlede udgifter ville beløbe sig til 150.300 kr., hvoraf de 75.000 kr. var kunstnerhonorar.

Et år senere aflagde Carl H. Nimb besøg hos Anker Hoffmann i dennes atelier i Lyngby. Billedhuggeren arbejdede på figurgruppen i fuld størrelse i ler og mente at han i løbet af 4 uger ville kunne præsentere lermodellen for kommunalbestyrelsens udvalg. Derefter skulle der udføres en gipsmodel og foranstalles en prøveopstilling på pladsen en morgenstund.

Helt så hurtigt kom det nu ikke til at gå. Først i juli 1957 besigtigede udvalget arbejdet hos Hoffmann, og om en prøveopstilling fandt sted, vides ikke. I hvert fald var det gipsmodellen, der blev afsløret på jubilæumsdagen den 29. december 1957. I 1959 blev det overvejet at udføre en beskyttende beplantning omkring brønden, en tanke der dog atter blev opgivet. Den endelige aflevering af det færdige værk skete 1960.¹¹

Anker Hoffmann, der var elev af Utzon-Frank, havde i forvejen udført et arbejde på Frederiksberg: kvindefiguren på Ved Andebakken 1941, og hans arbejder kunne i øvrigt ses mange steder rundt om i landet. Ydermere var det jo hans forslag der havde været mest sympati for ved konkurrencen i 1948. I forhold til udkastet var der udover skulpturens ændrede materiale også sket den ændring, at den planlagte henvisning til kong Christian og dronning Alexandrine var blevet opgivet.

Inden for den rektangulære kumme af poleret granit sidder de to mennesker, manden og kvinden, på en blok, ryg mod ryg og holdende hinanden i hænderne. Fra hvert af kummens fire hjørner udgår vandstråler mod midten. Sammenholdet mellem mand og kvinde, i gode som onde tider, som det var billedhuggerens mål at give udtryk for, rummer vel også en henlydning til besættelsestiden, den mest skelsættende begivenhed i Christian X's regeringstid. Men denne tanke er skjult for den umiddelbare iagttagelse. Hvad man opfatter er en jævn og ligefrem skildring af mandens og kvindens sammenhold. Deres utvungne kropsstilling og alvorlige ansigter forlener skulpturen med en stilfærdig monumentalitet. Man må glæde sig over at ingen af forslagene fra den oprindelige konkurrence blev virkeliggjort, men at tiden fik lov at sortere de mere opstyltede tendenser fra.

Vindfanget

I april 1956 udfærdigede rådhusarkitekterne et notat, hvori der endeligt blev gjort op med planen om et monument for kong Christian X og dronning Alexandrine. "Den oprindelige tanke om, ved udførelsen af en springbrønd på rådhuspladsen, at lade denne fremtræde som et minde om det afdøde kongepar, er med det af billedhuggeren Anker Hoffmann udførte forslag forladt. - Der er herefter overvejet mulighederne for en passende og værdig place-

Portrætrelieffer i vindfanget forestillende kong Christian X og dronning Alexandrine samt kong Frederik IX og dronning Ingrid. Udført af Harald Salomon. (Foto: Henrik Madelung-Petersen, Fredensberg Kommune)

ring, i bygningen, af to dobbeltrelieffer visende både det afdøde og vort nuværende kongepar, med en tilhørende kortfattet tekst, omtalende data for rådhusets påbegyndelse og indvielse, i de to kongers regeringstid".

Der blev indledt et samarbejde med medaillør *Harald Salomon* (1900-1990) fra Den kgl. Mønt, og flere muligheder for placeringen blev undersøgt. Rådhusarkitekterne endte med at anbefale en placering på de to modstående vægge, nord og syd, i vindfanget ved rådhusets hovedindgang i øst.

Denne placering blev vedtaget, og samme år blev der indgået en aftale med Salomon om udførelsen af de to dobbeltrelieffer. De to ca. 80 cm. høje bronzerelieffer skulle udformes således, at de to konger hver havde deres dronning på venstre side, det gamle kongepar på sydvæggen og vendt mod forhallen, og det nye kongepar på nordvæggen og vendt mod indgangen. Reliefferne skulle være fuldført og opsat inden kommunens 100 års jubilæum den 29. december 1957, og gipsmodellerne skulle godkendes af kommunen. Kunstnerhonoraret var på 20.000 kr.

I modsætning til flere andre af de til rådhusets udsmykning bestilte kunstværker nåede Salomon at opfylde kontrakten inden for den afsatte tidsramme. De to gipsmodeller, hvorefter bronzerne blev støbt, er signeret og dateret 1957, og den sidste udbetaling til kunstneren fandt sted i januar 1958.¹² Harald Salomon havde en grundig uddannelse både som billedhugger og medaillør; en af hans lærere var den flere gange omtalte Utzon-Frank. Fra 1930 til 1968 var han medaillør ved Den kgl. Mønt, og i hele denne lange periode var det Salomon der udførte landets mønter og officielle mindemedaller. Han var derfor selvskreven til at udføre de to dobbeltrelieffer med portrætter af de to konger, hvis profiler han havde gengivet så mange gange og med så stor indføling. Specielt er han blevet berømmet for Christian X's enkrone fra 1942, hvor kongens portræt forbindes med to krydsede kornaks, hvede og havre, et nationalsymbol af stor gennemslagskraft og på det rigtige tidspunkt.

De to dobbeltportrætter i bronze er placeret direkte på den lyse, stærkt kontrasterende, marmorbeklædte vægflade, uden underplade (medaillon), og med tekst anbragt under reliefferne i form af bronzebogstaver, opsat direkte på vægfladen. I modsætning til hvad der er tilfældet på mønter vender begge kongepar deres profiler mod højre. De to konger er placeret forrest, hvilket bevirker, at de ses som fulde profilportrætter, mens til gengæld dronningernes ansigtsprofiler står tydeligst på baggrund af den lyse væg. Begge kongepar er smukt og diskret karakteriserede: det gamle kongepar lidt formelle, det nye kongepar mere ligefremme i udtrykket. Teksterne lyder:

CHRISTIAN X - ALEXANDRINE
RÅDHUSET PÅBEGYNDES
1941

FREDERIK IX - INGRID
RÅDHUSET INDVIES
1953

De to relieffer må som portrætter siges at være særdeles vellykkede. Deres placering bevirker, at de ikke gør sig meget bemærket, men som løsning på den oprindelige, umulige opgave at skabe et minde for Christian X gør de både Salomon og rådhusarkitekterne ære.

- ¹ Journalsager, J.nr. 42.14a. Kasse V, nr. 35, Sekretariatet/Den teknisk Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202]
- ² Journalsager, J.nr. 102, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 10], læg betegnet: Rådhusets udsmykning.
- ³ Frederiksberg Kommune 1951-52 II. Kommunalbestyrelsens forhandlinger og beslutninger.
- ⁴ Rådhusarkitektens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv A 51], Sagsnr. 092. Læg betegnet: William Scharff
- ⁵ Journalsager, J.nr. 102, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 10], læg betegnet: Ny Carlsbergfondets medvirken ved løsningen af en dekorativ opgave ved Frederiksberg Rådhus.
- ⁶ Rådhusarkitektens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv A 51], Sagsnr. 092, læg betegnet: Utzon-Frank
- ⁷ Rådhusarkitektens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv A 51], Sagsnr. 092. Læg betegnet: Stefan Viggo Pedersen. Journalsager, J.nr. 42.14a. Kasse V, nr. 35, Sekretariatet/Den teknisk Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202]. Forstudierne til de to malerier blev senere skænket af kommunalbestyrelsen til Frederiksbergs mangeårige borgmester Arne Stæhr Johansen, "Parnasset" ved hans 25 års jubilæum som medlem af kommunalbestyrelsen i 1959, og "Det nye Frederiksberg" ved hans 40 års jubilæum i 1974 (Frederiksberg Avis nr. 8, 5. November 1974).
- ⁸ Rådhusarkitektens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv A 51], Sagsnr. 092. Læg betegnet: Rådhushallen.
- ⁹ Rådhusarkitektens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv A 51], Sagsnr. 092. Læg betegnet: Sikker Hansen. Journalsager, J.nr. 102, Sekretariatet/Den økonomiske Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 10], læg betegnet: Udsmykning.
- ¹⁰ Frederiksberg hovedbibliotek Lokalhistorisk billedsamling.
- ¹¹ Rådhusarkitektens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv A 51], Sagsnr. 092. Læg betegnet: Anker Hoffmann. Journalsager, J.nr. 42.14a. Kasse V, nr. 35, Sekretariatet/Den teknisk Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202]
- ¹² Rådhusarkitektens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv A 51], Sagsnr. 092. Læg betegnet: Harald Salomon og Sagsnr. 111. Læg betegnet: Portrætrelieffer. Journalsager, J.nr. 42.14a. Kasse V, nr. 35, Sekretariatet/Den teknisk Forvaltning [Frederiksberg Stadsarkiv A 1202]

En politisk skueplads

Af John Winther *

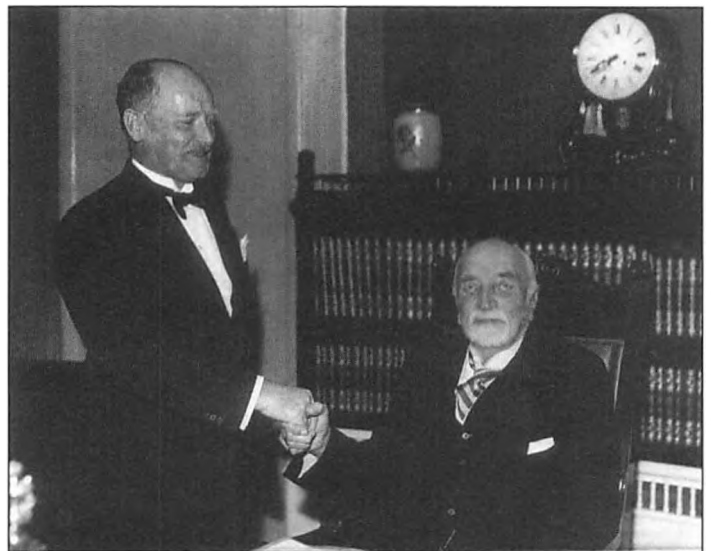
Mange tusinde medarbejdere har i løbet af rådhusets nu 50-årige historie haft rådhuset som deres daglige arbejdsplads, men også et stort antal kommunalpolitikere, vel omkring et par hundrede, har – selv om de ikke alle har haft deres daglige gang i huset – været med til at træffe de beslutninger, der har præget vor bys udvikling. Faktisk har fire af de i alt seks borgmestre, der har været i vor by indtil nu haft hjemme i det nuværende rådhus.

Som en af dem, der har været med i kommunalbestyrelsen i en stor del af perioden, vil jeg forsøge at beskrive det jubilerende hus som den politiske skue- og arbejdsplads, det jo også er. Så må læserne tilgive, at der kun bliver tale om nogle glimt, som sikkert også er subjektive, fra disse spændende år.

Med lad os starte med året 1953. Det er naturligvis et sammentræf, men alligevel..... Året for rådhusets indvielse var også det år, hvor Danmark fik sin nye grundlov og Frederiksbergs daværende førstemand havde "orlov" fra sit virke som borgmester i vor by for at være medlem af den daværende VK-regering som indenrigs- og boligminister.

Orlov er nu ikke det helt korrekte udtryk. Da regeringen blev dannet i oktober 1950, efter at Hedtoft – regeringen var "gledet i smørret", fordi den ikke ville ophæve smørrationeringen, måtte Aksel Møller, for at kunne træde ind i den nye regering, nedlægge sit mandat som borgmester og træde helt ud af kommunalbestyrelsen. Som ny borgmester valgtes formanden for teknisk udvalg, rådmænd Arne Stæhr Johansen.

Borgmester Marius Godskesen siddende i formandsstolen i kommunalbestyrelsens mødesal i rådhuset på Howitzvej byder den 30. september 1936 sin efterfølger Vilhelm Fischer velkommen til det kommende arbejde som borgmester (Frederiksberg Hovedbibliotek. Lokal historisk Billedsamling)

*John Winther, Frederiksbergs borgmester fra 1978 til 2000.

Borgmester Arne Stæhr Johansen, stående, drøfter med den tidligere borgmester nu indenrigs- og boligminister Aksel Møller de indkomne forslag til et navn til den nye rådhusplads i det tidlige forår 1953 (Frederiksberg Stadsarkiv)

Regeringen, der nok mest huskes som grundlovsregeringen, sad frem til efteråret 1953 til efter den nye grundlov var vedtaget. Herefter måtte den forlade taburetterne, og Aksel Møller indtrådte i oktober 1953 igen i kommunalbestyrelsen og var borgmester fra 1954 til sin alt for tidlige død umiddelbart efter kommunalvalget i marts 1958. Valget blev i øvrigt det bedste, Aksel Møllers parti – de konservative – indtil da havde haft på Frederiksberg, med en fremgang fra 12 til 13 af kommunalbestyrelsens i alt 19 pladser.

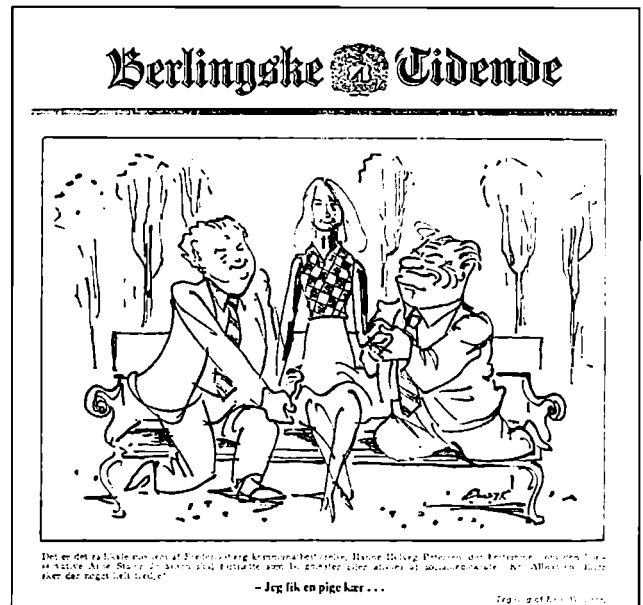
Så ved rådhusets indvielse i 1953 var det derfor borgmester Arne Stæhr Johansen, der kunne byde velkommen til sin forgænger (og efterfølger) Aksel Møller, der som repræsentant for regeringen var den officielle taler på denne store dag.

Frederiksberg har i hele sin nyere historie været præget af - næsten da – politisk stabilitet. Fra 1909 og indtil nu har der kun været i alt 6 borgmestre - alle tilhørende det samme politiske parti. Det var nu først fra 1919, at formanden for kommunalrepræsentationen, som det hed indtil da, skiftede titel til borgmester i forbindelse med en ændring af den kommunale valglov. Men da det var den samme, nemlig overretssagfører Marius Godskesen, gjorde det jo ikke den store forskel. Godskesen var borgmester frem til 30. september 1936, eller i alt i mere end 26 år, hvilket betegner den, i hvert fald foreløbige, længdemæssige rekord i embedet. I alle de mange år kunne han regere trygt med sit eget flertal i ryggen.

Den næste borgmester i rækken fra den 1. oktober 1936 blev direktør, cand.pharm. Vilhelm Fischer. Han var borgmester frem til den 31. marts 1948, så det var i hans regeringsperiode, beslutningen om at bygge et nyt rådhus til erstatning for det gamle hus på hjørnet af Howitzvej og Falkoner Allé blev truffet og bragt til udførelse.

Også han kunne frem til 1946 regere med sit eget flertal, men i øvrigt blev beslutningen om at bygge et nyt rådhus truffet af en enig kommunalbestyrelse. Ved valget i 1946 – det første valg efter besættelsen - mistede de konservative for første gang det absolutte flertal og måtte regere med "kun" 9 af de 19 mandater bag sig.

Berlingske Tidendes gengivelse af den politiske situation på Frederiksberg op til kommunalbestyrelsens konstituerende møde den 30. marts 1978. Fra venstre mod højre Kr. Albertsen, Hanne Helveg Petersen og Arne Stæhr Johansen (Berlingske Tidende 28. marts 1978)

Som ovenfor nævnt var den næste i rækken Aksel Møller. Han trådte til den 1. april 1948 og sad så i første omgang frem til sin ministerudnævnelse den 6. november 1950.

Flere borgmestre har valgt at gå før tiden, dvs. før deres valgperiode udløb. Det gælder for Godskesen, der gik af den 30. september 1936 – et halvt år før valget, som fandt sted den 9. marts 1937. Det gælder for hans afløser Wilhelm Fischer, der trådte tilbage den 14. marts 1948 - to år før valget den 31. marts 1950, og det gælder faktisk også for forfatteren af denne artikel, der trådte tilbage den 31. december 2000 - et år før valgperiodens udløb den 31. december 2001.

Hvis nogen skulle få den tanke, at det har været for at placere den udpegede efterfølger solidt i stolen, kan det nok ikke helt afvises.

Valgperioderne var på Frederiksberg, som i landets andre kommuner, normalt på fire år, men på grund af krigen fik den kommunalbestyrelse, der blev valgt i 1937, sit mandat forlænget med 2 år frem til 1943. Til gengæld fik den kommunalbestyrelse, der så blev valgt, sit mandat forkortet med et år, således at det første valg efter befrielsen blev afholdt i 1946, og herefter var man så tilbage i en normal turnus.

Ved valget i 1950 generobrede de konservative det absolutte flertal med 12 af de 19, og det gentog sig ved valget i 1954. I 1958 blev det til 13 mandater, og det tal holdt sig stort set uændret frem til 1970, hvor antallet af kommunalbestyrelsesmedlemmer som et led i en politisk aftale blev udvidet til den kommunale valglovs maksimum for en by af Frederiksbergs størrelse, nemlig til 25. Ønsket var fremkommet fra oppositionen, navnlig fra de mindre partier, der ønskede bedre mulighed for at blive repræsenterede.

Under henvisning til kommunalreformen, hvor mange opgaver blev flyttet fra staten til kommuner og amter, blev forslaget efter nogen debat vedtaget. Valget i 1970 ændrede ikke ved

John Winther takker af efter næsten 23 år i borgmesterstolen og Mads Lebech tager over d.1.1.2001 (Foto: Martin Sørensen)

styrkeforholdet i kommunalbestyrelsen, bortset fra at de radikale, som for første gang siden 1946 igen fik et mandat – et mandat, der skulle vise sig at få stor betydning ved valget i 1978. Men herom senere.

Retfærdigvis må det nævnes, at kommunalreformen kom til at betyde et voldsomt stigende arbejdspress både for politikerne og de ansatte. Hvor rådhuset ved den festlige indvielse i 1953 havde været rigeligt stort – ja, faktisk så stort, at den øverste etage var lejet ud, og der var god plads på kontorerne, så må vi jo sige, at i dag er hver kvadratmeter udnyttet. Tre år før, i 1950, var i øvrigt i parentes bemærket, Frederiksbergs befolkning toppet med ca. 119.000 indbyggere. De mange ekstra arbejdsopgaver har jo også sat deres tydelige spor, både i antallet af ansatte og i skatteprocenten.

Som nævnt havde valgene i 1970 og 1974 ikke ændret ved styrkeforholdet i kommunalbestyrelsen, men ved valget i 1978 blev der lagt op til drama. Stæhr Johansen, der havde været borgmester siden 1958, hvor han afløste Aksel Møller, blev udfordret af det fremtrædende socialdemokratiske folketingsmedlem Kristian Albertsen. Det blev en rigtig "præsident"-valgkampagne. Skulle det være "Stæhren" eller Kristian Albertsen? De radikale sagde, med deres ene mandat, at hvis de blev udslaggivende, så skulle det ikke være nogen af dem. Og de radikale blev tungen på den berømte vægtskål, og det viste sig, at de fastholdt deres beslutning også efter valget. Så de to store partier fik travlt, men de konservative var hurtigst på aftrækkeren og pegede - til alles overraskelse inkl. min egen – på undertegnede.

Så jeg blev valgt uden i øvrigt at have været borgmesterkandidat. Det var jeg så ved det næste valg i 1981 – denne valgperiode var i øvrigt kun på 3¼ år, fordi folketinget havde besluttet, at den kommunale valgperiode skulle følge finansåret, der samtidig blev ændret til kalenderåret. Kristian Albertsen genopstillede ikke til kommunalbestyrelsen, og den socialdemokratiske spidskandidat blev i stedet den populære skuespillerinde Helle Virkner. Det blev igen en "præsident"-valgkamp, hvis resultat blev, at de konservative generobrede det absolutte flertal med 15 af de 25 mandater. Ved valget i 1985 blev flertallet reduceret til 13, og det holdt sig uændret ved valget i 1989.

Men ved valget i 1993 blev der igen drama på den politiske skueplads. De konservative mistede 1 mandat og Venstre kom ind med 3. På valgnatten indgik Venstre så forhandlinger med Socialdemokratiet, SF og Enhedslisten om at vælge den radikale Pernille Høxbro til borgmester, dog uden at inddrage hende i forhandlingerne og uden at spørge hende, om hun var interesseret. Det var hun ikke. Hun foretrak at vedstå det tilsagn, hun havde givet inden valget, om at støtte den siddende borgmester. Så endnu en gang – som i 1978 – var de radikale udslagsgivende for valget af borgmester på Frederiksberg.

Men det kan selvfølgelig ikke skjules, at forholdet mellem de konservative og Venstre i perioden 1993 – 1997 var temmelig køligt.

I 2000 trak jeg mig så tilbage efter knap 23 år i stolen til fordel for vor nye borgmester Mads Lebech som fik et flot valg i 2001 med fremgang på ét mandat og dermed generobring af flertallet.

Meget har selvfølgelig ændret sig på Frederiksberg og i byens hus i det halve århundrede, der er gået siden rådhuset blev indviet med pomp og pragt. Befolkningssammensætningen er blevet ændret med procentuelt flere yngre og - ligeledes procentuelt - lidt færre ældre medborgere. Det er et af resultaterne af den meget bevidste byfornyelsespolitik, kommunalbestyrelsen har ført med renowing af den ældre boligmasse, og udflytningen af flere store industrivirksomheder har skabt masser af nye muligheder for nyt boligbyggeri og byfornyelse. Metroprojektet er kommet til og skaber spændende nye muligheder for den kollektive trafik. Store uddannelsesinstitutioner er bevaret og nye er kommet til. Så med Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole og med Frederiksberg Seminarium som eksempler på store uddannelsessteder, der har været truet af flytning, men nu i stedet bliver kraftigt udbygget, med den nye Handelshøjskole, med Hærens Officersskole, med Frøbels Seminarium, den Sociale højskole og Frederiksberg tekniske Skole er vi en af landets største uddannelsesbyer.

Jeg nævner disse store projekter, fordi de også siger noget om det politiske samarbejde på Frederiksberg Rådhus. Selv om et enkelt parti har været dominerende, har alle de beslutninger, der skulle tages i forbindelse med disse investeringer i Frederiksbergs fremtid, været truffet af en enig kommunalbestyrelse eller af et meget stort flertal, hvad enten det har drejet sig om beslutninger, vi selv kunne træffe, eller om det drejede sig om at påvirke andre myndigheder.

Så selv om politikere ifølge sagens natur vælges på forskelligt grundlag og deler sig efter anskuelser – næsten alle politiske partier har været repræsenterede i kommunalbestyrelsen i rådhusets 50-årige historie - så har det været det gode samarbejde og den gode omgangsform, der har været hovedreglen.

Sådan bliver det forhåbentligt også i fremtiden.

En arbejdsplads

Af Frede Elm Johansen *

Mange begivenheder og oplevelser har passeret revy, således også i rigt mål for undertegnede, der kan se tilbage på 53 års ansættelse indtil pensioneringen fra 1999.

Jeg startede således i 1946 som 17-årig med en realeksamen i rygsækken. Kommunens administration var på det tidspunkt spredt over hele kommunen, således var teknisk forvaltning placeret i ejendommen Mynstersvej 5. Og det var her i denne bygning, at det hele startede. I denne ældre bygning trivedes de ansatte på en god måde, indtil man i 1953 skulle flytte ind i et efter datidens forhold fint og moderne rådhus.

Ikke så snart var rådhuset indviet i 1953, før de såkaldte kulturpaver skulle lufte deres meninger, bl.a. sagde de: "Rådhuset ligger på en af byens smukkeste pladser, men rummer et af landets grimme rådhus". "Kan man ikke pille i hvert fald tårnet ned?" blev der spurgt om. Det var datidens terminaldiskussion.

Problemer med det nye hus var der jo, som der nu er i nybyggeri, bl.a. var akustikken ikke særlig god. Almindelig samtale lød som om man stod i Trondheim Domkirke - der blev herefter opsat lydabsorberende plader i de mest belastede kontorer og lokaler. Vinduerne var også så moderne, at de var utætte, fordi de skulle åbnes indad. Gangene i hele huset var glatte af bonevoks - der var i de første år et større antal læderede ben.

Svingdørene har også knuste brilleglas på samvittigheden. Og der herskede en særlig disciplin omkring dagligdagen i hele huset. Potteplanter var bandlyst og kaffemaskiner og lignende var forbudte installationer. Antallet af stikkontakter var nok i underkanten - skulle der bores et hul i væggen, krævede det arkitektmedvirken! Men meget har jo ændret sig siden !

Uanset de sure bemærkninger kom bygningen til at fungere og er op gennem tiderne blevet renoveret og tilpasset et stigende antal medarbejdere. Vi "gamlinge", der kom fra en række forskellige arbejdspladser, fandt os hurtigt hjemme i det nye rådhus, og rådhuset dannede så rammen om vores forskellige gøremål og virkefelter.

Men nu lidt om mine meriter:

Jeg kommer fra landet "med halm i træskoene", fra et hjem "uden klaver". Den tekniske udvikling bevirkede bl.a. stor begejstring, da der i mit hjem blev indlagt elektrisk lys og installeret telefon - man havde tidligere klaret sig med petroleumlamper og krystalapparater. Skolegangen startede i den "stråtækte", men da min mor fandt, at det højeste man kunne blive i denne verden var enten præst eller skolelærer, så fik hun mig i realskolen i Tåstrup, hvor jeg startede i 1. Melllem i 1940 og sluttede med en realeksamen i 1945, som så var adgangsbilletten til ansættelse i Frederiksberg Kommune.

* Frede Elm Johansen, ansat ved Frederiksberg Kommune 1946 og fratrådte som kontorchef i Teknisk Direktorat 1999

Det kommunale eksamenshold fra 1950. Eksamen blev fejret på Restaurant Oscar Davidsen, Åboulevarden. I forgrunden ses fra venstre mod højre: Henning Nielsen, senere ekspeditionssekretær i Skattedirektoratets arbejdsgiverkontrol, Frede Elm Johansen, senere kontorchef i Teknisk Direktorat, Erik Elm, senere fuldmægter i Teknisk Direktors installationskontor samt Karsten Dahl Olsen, senere skatteinspektør i Solrød Kommune. Bagerst ses fra venstre: Børge Træsborg, senere direktør i Kommunedata, Jørgen Nyegaard, senere indkøbschef, Anker Høier, senere vicekontorchef i Rødovre Kommune, Anne-Lise Tønnesen, født Sørensen samt Bjørn Monrad, senere leder af Folkeregistret. Mange fra eksamensholdet opretholdt et tæt sammenhold igennem årene. (Privateje)

Kort tid efter realeksamen var jeg faldet over en annonce som elev "på et herværende offentligt kontor" - Billet-mrk. Jeg lagde billet ind ved juletid 1945 og blev kaldt til samtale og udspurgt om alt muligt: De hjemlige familieforhold, fritidsinteresser og om hvilken avis, vi abonnerede på. Det viste sig, at jeg var eneste ansøger, så man havde ikke noget valg, jeg blev ansat på prøve i 3 måneder fra den 1. februar 1946 at regne til en månedlig aflønning af 125 kr. Denne fyrstelige gage blev fra 1. april hævet til 200 kr. pr. måned. Jeg måtte hyre et værelse ude i byen og det kostede 65 kr. pr. måned og der skulle betales ekstra, hvis man skulle i bad - 1 kr. pr. gang. Da jeg deltog i alskens sportsaktiviteter, kom jeg da af og til i bad!

Elevansættelsen af mig skete som følge af, at en underassistent skulle ind som soldat. Den første dag i teknisk forvaltning glemmes aldrig. Vejret den dag var gråt og overskyet. Man fik anvist sin plads og udleveret et telefonapparat med lokal nr. 5, der skulle deles med det øvrige personale. Direktøren havde selv sagt lokal nr. 1, underdirektøren lokal nr. 2, fuldmægtigen lokal nr. 3 og overassistenten lokal nr. 4 – så man kendte sin plads i hierarkiet med nr. 5. Omstillingsbordet med 100 lokalnumre stod midt i lokalet og man deltog i betjeningen af dette tekniske vidunder. Man fik, men under stor bevågenhed, udleveret et penneskaf og en blyant, som på grund af krigen var en mangelvare. Blyantstumpen skulle afleveres ved udlevering af en ny blyant.

En elev havde mange også praktiske opgaver – en af dem var at sørge for at blækhusene var fyldt op med rødt og blå blæk - og det var ikke smart, hvis man kom til at bytte om på det. Som sekretariatsmand var der også et stort antal af direkte publikumsekspeditioner, bl.a. husker jeg en, der var særlig markant. Det var en borger, som var kommet til at opbruge sin gasration, og han var så henvist til at ansøge om en ekstra ration. Der skulle anføres en motivering, og den var ikke så nem at få ud af manden. Det viste sig, at hans kone havde begået selvmord med gas den foregående nat. Behøver jeg at sige, at han fik sin ekstra ration.

Den tekniske Forvaltnings hyggelige sekretariat på Myndstervej 5, optaget d. 20. marts 1953 - 10 dage før flytningen til rådhuset d. 1. april. I forgrunden Frede Elm Johansen og ved forvaltningens omstillingsbord Tove Christensen. Med ryggen til: assistent Ivar Løndahl, senere cand. jur. og direktør for Foreningen Socialt Boligbyggeri. Bagerst i lokalet fuldmægtig Einar Nielsen og Kirsten Dam Olsson, som deltog i rådhusindvielsen d. 9. maj 1953, som repræsentant for de yngste assistenter i Den tekniske Forvaltning. (Privateje)

Der var stadig rationeringer i landet af smør, sukker og kaffe og ikke mindst af el og gas, som henhørte under teknisk forvaltning. Den tekniske direktør var den eneste, der kunne tildele ekstra rationer. Det var så min opgave at holde styr på alle de forbrugere, der kom og klagede deres nød. Skriftlige ansøgninger kom der i sækkevis hver dag, og alle henvendelser skulle journaliseres, og det var også en opgave, der skulle klares hver dag.

Vi skulle også rejse os op fra vore pladser og sørge for at holde døren. Engang var "Guld Harald" - ikke fodboldspilleren! - alias entreprenør Harald Simonsen¹ på besøg, og på et tidspunkt havde han behov for at aflægge det på etagen beroende toilet et besøg. Der skulle bruges en nøgle til det allerhelligste, og det var en af de ansatte, der havde den funktion. Han fik fremskaffet en nøgle og fik fremstammet: "Her har jeg en nøgle, men jeg regner med at De kan skaffe mig en lejlighed for ulejligheden" – alle kneb måtte jo udnyttes. Dagen efter havde den pågældende, en nu afdød medarbejder, en lejlighed i udsigt i Hostrups Have. Det er en af de positive oplevelser, som den pågældende medarbejder sikkert aldrig har glemt.

Vi unge mennesker blev sendt på den af kommunen drevne assistentskole, hvor vi blev indført i alle de administrative finesser, som vi havde brug for i det daglige arbejde. Som ung medarbejder skulle man deltage i en form for undervisning. Kommunens øverste embedsmænd var de faste lærerkræfter, og vi fik en god indsigt i kommunens almindelige administration. Det hele afsluttedes med en eksamen, som vi unge fejrede med en frokost i Oskar Davidsens Restaurant - for egen regning!- dengang på Åboulevarden.

Før 1938 bestod teknisk forvaltning af to forvaltninger: Den tekniske Forvaltning og Forvaltningen af Frederiksberg kommunale værker - Hortensiavej 1. Ved sammenlægningen af de to forvaltninger samledes det hele på Mynstersvej 5, som var domicil indtil rådhusets

indvielse i maj 1953, og der udnævntes samtidig en ny direktør for den samlede tekniske forvaltning, som virkede indtil 1957. Der var ansat to bude, senere benævnt rådhusbetjente, som tog sig af alle de praktiske gøremål, byærinder bl.a. til rådhuset Howitzvej 2. Den ene af rådhusbetjentene havde en slående lighed med Fyrtårnet, altså ham, der var den ene halvdel af "Fyrtårnet og Bivognen". Han var derudover en vellignende Storm P-figur i besiddelse af den samme sarkastiske og ironiske humor, som måske ikke var velset alle steder, men som vi unge mennesker dengang morede os meget over. Hans opskrifter på alskens madretter var ganske enestående, f.eks. havde han en ret med gule ærter med citronsovs osv. - Apropos Storm P, ja så boede han ikke langt fra Mynstersvej, og det var særlig hos den lokale barber, han og Ebbe Rode slog deres humoristiske folder. Det overværede vi andre, når vi engang imellem skulle klippes og af og til skulle barberes.

På kontoret blev jeg hurtigt kastet ud i de opgaver, som nu engang hører hjemme i et sekretariat - jeg har faktisk tilbragt al min kommunale tid på et sådant kontor, men stolen er nok skiftet ud nogle gange. Stole med armlæn kunne erhverves for fuldmægtige og opefter, og kun efter ansøgning. Arbejdsopgaverne har været mangfoldige, der har aldrig været 2 dage, der har lignet hinanden. Poståbning-journalisering-arkivering-omstillingsbord-personalesager-budget-regnskab for at nævne noget, senere kom civilforsvar-skorstensfejrvæsen og hegnssyn til.

Teknisk forvaltning er det sted, hvor de tekniske visioner kommer i højsædet. Jeg erindrer, at det var en overingeniør, der i sin tid fik idéen til placeringen af et nyt rådhus, og at det var en teknisk direktør, der lancerede højhusbyggeriet på Frederiksberg ved Roskildevej efter en beboerafstemning i Aksel Møllers Have. Teknisk forvaltning kan også prale af, at en daværende direktør er blevet udødeliggjort, idet man har opkaldt en vej efter ham: O.V. Kjettinges Allé.²

Teknisk forvaltnings lederstab bestod primært af teknikere. Direktøren var civilingeniør, der havde bygget jernbaner i Persien for Kampsax, og de tre underdirektører var også for de to's vedkommende civilingeniører. De erindres som store personligheder, som hver især har sat deres præg på teknisk forvaltnings udvikling uden alt for meget bureaukrati. Filosofien var dengang, at teknikere skulle lave "teknik" og kontorfolkene "kontor og bogholderi". Teknikere i dag, i hvert fald nogle, føler det nærmest omvendt.

Borgmestrene gennem årene fik vi et nært forhold til. De lagde alle meget vægt på teknisk forvaltnings virksomhed. Det startede med borgmester Vilh. Fischer, senere Aksel Møller, så A. Stæhr Johansen og senest John Winther, og også de forskellige formænd for teknisk udvalg lagde tit deres gang forbi sekretariatet i teknisk forvaltning, f.eks. Chr. Lauritz-Jensen, Per B. Johansen og senest Jørgen Christiansen.

Dagene og årene går, og rådhuset går hen og bliver 25 år gammelt. Det opdagede byens ledere lidt sent, men man fik da mobiliseret et antal kransekagestykker, og rådhusbetjente blev sendt rundt på kontorerne. Sammen med et par cigaretter eller 1 cerut blev det "byens gave" til de ansatte. Livet går videre og en række fritidsaktiviteter ud over kommunalforeningen ser dagens lys: Sportsklubben, teaterforeningen, kunstforeningen.

Ledelses- og udviklingssekretariatet i Teknisk Direktorat på Frederiksberg Rådhus i jubilæumsåret 2003. Den kontorteknologiske udvikling har været voldsom gennem den sidste halvdel af det 20. århundrede.. (Foto: Henrik Madelung Pedersen, Frederiksberg Kommune)

Gennem årene er jeg kommet i kontakt med forvaltningens mangeartede medarbejdere på mellem 700-800 personer, og det har været om alt muligt, både tjenstlige forhold og tit og ofte personlige "dagligdagsproblemer", som i de fleste tilfælde blev løst. Når mand-skabet i sin tid blev sygemeldt, skulle de hver uge hente deres sygeløn mod præsteret læge-attest. Man fik så udleveret sin lønningspose med indhold, og hvis det var ægtefællen, der mod fuldmagt havde fået lønningsposen, havde hun en hilsen med hjem, ofte fra direktøren, der lige kom forbi. Jeg vil vove den påstand, at denne direkte og personlige kontakt har bragt megen glæde i de små hjem.

Det er igen jubilæumstid på Frederiksberg, og jubilæer har byen været god til at fejre. Den tekniske direktør havde på et tidspunkt fået overdraget opgaven: "Lav en fest i anledning af Gasværkets 100-års jubilæum", og det var selvsagt inden nøglen blev drejet om i 1964. Senere fejrede brandvæsenet (1967) også sit 100-års jubilæum, og det skulle også fejres. Jeg fik opgaven. Der skulle arrangeres spisning og underholdning - Grethe Sønck, Holger Fællessanger, Den Gyldenblonde og orkester. Det blev vellykkede jubilæumsfester, der medførte takkeskrivelser fra øverste sted. Det var jeg meget stolt og beæret over.

I forbindelse med gasværksjubilæet i 1960 holdt den tekniske direktør en morsom tale, hvor han bl.a. sagde:

"Det er os en glæde, at vi mønstrer et stort antal "gasdamer". Det havde man ikke kunnet for 100 år siden og heller ikke i "halvfemserne" i de "gode gamle dage", hvor der hverken fandtes biler, TV, eller atombomber, men hvor der til gengæld var så utroligt meget at gøre i hjemmene, at damerne ikke havde megen mulighed for selv-erhverv. De var i høj grad beskæftigede hjemme bl.a. med den omstændelige og langvarige madlavning, hvor- under datidens husmødre – til glæde for gasværkerne – konsumerede uhyre mængder af gas. Det var jo før "pose-suppernes" tid. I dagens anledning er der kigget lidt i en gammel kokebog for at foretage en sammenlig- ning mellem før og nu.

Ifølge denne bog laver man f.eks. Forloren skildpadde på følgende måde:

Man tager:

5 kg kalvekød (1 hoved)

salt

400 gr. gulerødder

400 gr. porrer

200 gr. persillerod

150 gr. løg

100 gr. smør eller margarine

100 gr. flormel

Sherry eller Maida

paprika og chutney.

Herefter følger en hel sides omstændelig beskrivelse af alt, hvad man skal foretage sig med kalvehovedet og med alle de oprensede ingredienser. Tillavningstiden er angivet til 6 timer.

Hvorledes gør man nu?

Man bevæbner sig med en dåse og en dåseoplukker. Herefter går resten af sig selv jf. brugsanvisningen på dåsen: "Varmes forsigtigt og serveres i dybe tallerkener".

Det var også dengang i "disse gode gamle dage", at kvinderne var kvinder med Q og var så mærkeligt indrettede, at de kom til at rødme, når de skammede sig. Nu skammer de sig, hvis de kommer til at rødme. Dengang havde de heller ingen ben, ja det var helt flovt for dem, hvis kjolen kom til at glide så højt op, at man kunne se det nederste af anklen.

Der er vel nok sket en udvikling i løbet af de 100 år, hvor gassen er strømmet ud til forbrugerne. Nu er kvinden på det nærmeste havnet i den modsatte grøft. – Og hvorledes er det ikke med "facade"-malingen? Jeg har hørt sige, "at den moderne unge pige blot er en malet dukke. – Den eneste forskel, der er på hende og dukken, er den, at hun ikke siger Mama, når hun bliver klemt".

Denne fest talte man meget om i de kommende måneder, og det var første gang, at rådhus-hallen var befolket af almindelige medarbejdere.

Oftentimes tager jeg mig i dag en tur til Frederiksberg Have og sætter mig på en bænk i "Saksen" foran Frederik VI -man skal jo gennem Sachsen for at komme til Bayern!- og:

*Vort rådhus det står endnu
mit bankende hjerte nær,
skønt mange har svært ved at fatte,
at jeg kan det savne det mer'.
Men jeg sidder gammel – erfaren
og ser på den stønnende flok,
når rådhusklokke-fanfaren
hver time gir dem et chok.*

*For arbejdet jeg mig betakker,
men har det som tilskuer "bra"-
hvor skønt, når de andre morakker,
og jeg helt kan slappe af!
Når ænderne tar til at skræppe
og luften blir fyldt med støj,
så mindes jeg mine kolleger,
især deres snakketøj,
Med bare ænder som eneste publikum,
på bænken stille jeg nyder mit otium.*

¹ Harald Simonsen (1873-1949), tømmerhandler og entreprenør. Stod bl.a. bag boligbebyggelserne Lindvangsgården og Hostrups Have på Frederiksberg

² Ove Valdemar Kjettinge (1871-1939), civilingeniør, direktør for de kommunale værker (1921-1937) og Den tekniske Forvaltning (1938-1939). Afløst 1940 af civilingeniør Poul Møller, der var direktør for Den tekniske Forvaltning frem til pensioneringen i 1967

Andet end “bare” et rådhus

Af Rigmor Holck Friedrichsen *

Frederiksberg Rådhus kendes af de fleste på og uden for Frederiksberg som tilholdssted for byens kommunale forvaltning og som en kommunalpolitisk skueplads, men huset har helt fra indvielsesdagen i 1953 og frem til i dag været vært for en lang række forskelligartede arrangementer, som almindeligvis ikke betragtes som en del af en rådhusfunktion.

Rådhuset har således været det sted, hvor Frederiksberg Kommune har kunne repræsentere sig selv. Ikke kun over for byens borgere, men tillige over for internationale gæster, såvel som gæster fra landets øvrige kommuner. Bygningen har desuden været anvendt som et samlingspunkt for kommunens forskellige arrangementer for borgerne og dannet rammerne for udstillinger og aktiviteter af kunstnerisk og kulturel karakter samt for et stort antal festligheder og jubilæer.

Afsnittet tager afsæt i indvielsehøjtideligheden den 9. maj 1953 og belyser og eksemplificerer derefter Frederiksberg Rådhus' 50-årige funktion som "forsamlingshus", konferencecenter og kulturhus. Disse funktioner kan igennem hele perioden dokumenteres af protokoller og journalsager i arkivet efter Rådhusinspektørens Kontor på Frederiksberg Stadsarkiv. Men for at føre fremstillingen helt op til vor tid er der tillige inddraget fortællinger fra samtaler med den nuværende rådhusinspektør Peder Høyer og dennes souschef, vagtmester Per Nielsen.

Rådhusindvielsen

Siden begyndelsen af det 20. århundrede havde der på Frederiksberg været tradition for at afholde forskellige borgerarrangementer, markere store historiske mærkedage og andre vigtige begivenheder i byens udvikling. I årene lige umiddelbart før rådhusets indvielse festligholdt kommunen således Grundlovens 100-års jubilæum i 1949 og gennemførte et stort byjubilæum i anledning af Frederiksbergs 300-års jubilæum i 1951. Ved disse og flere forudgående begivenheder havde man fra såvel politisk som fra forvaltningens side savnet bygninger og lokaler, der var tilstrækkeligt store til at kunne danne rammerne for sådanne arrangementer.

En egentlig rådhushal med tilhørende mere officielle lokaler indgik da også i de fleste af de talrige rådhusprojekter, der blev fremsat fra 1929 og frem til den endelige beslutning i 1941. Med færdiggørelsen af rådhuset i 1953 blev ønskerne opfyldt i rigt mål. Den 1240 m² store rådhushal var 20 procent større end Københavns, og havde i tilknytning hertil en festsal og andre repræsentationslokaler. Hertil kom så rådhusets køkkenfaciliteter og andre repræsentative lokaler, og den samtidige oprettelse af et embede som rådhusinspektør med et særligt kontor og en stadig voksende stab af rådhusbetjente til varetagelse af rådhusets daglige drift og praktisk gennemførelse af kommunens arrangementer på og uden for huset.

* Rigmor Holck Friedrichsen, stud.mag., arkivpraktikant ved Frederiksberg Stadsarkiv 2002

Den officielle indvielse af rådhuset den 9. maj 1953. Borgmester Arne Stæhr Johansen entrerer den officielle indvielse i rådhushallen sammen med Kong Frederik IX og Dronning Ingrid. (Frederiksberg Stadsarkiv)

Opførelsen af Frederiksberg Rådhus havde strakt sig over næsten 12 år, og for mange frederiksbergere blev huset, der langsomt rejste sig på grunden i den gamle landsby, set som symbol på byens selvstændighed. Blandt kommunens ansatte så man med længsel frem til at flytte ind i en rummelige og moderne kontorbygning, og for kommunalbestyrelsens medlemmer var det afgørende, at man snart fik et samlingssted i et hus, der fik en størrelse og monumentalitet, der var landets næststørste kommune værdig. Det var derfor naturligt at åbningen af rådhuset lørdag den 9. maj 1953 skulle markeres ved et særligt indvielsesarrangement. Herved kom husets repræsentative lokale allerede på dag-1 til at stå sin generalprøve.

Allerede tidligt på dagen var flagene gået til tops på de offentlige bygninger rundt om i byen og Frederiksberg Allé og Allégade omdannet til flagalléer. Trods blæst, skyer, regn - med enkelte solstrejf nu og da - blev den nye rådhusplads i løbet af de første formiddagstimer fyldt med flere tusinde mennesker, mens man inde på rådhuset fik de sidste ting på plads, inden det store arrangement skulle løbe af stabelen.

Dagens første arrangement lå uden for den egentlige indvielsehøjtidelighed og startede kl. 9.20. Borgmester Arne Stæhr Johansen modtog på sit nye kontor en delegation af repræsentanter fra kommunens tjenestemænd, funktionærer og arbejdere, der overrakte ham en gave i form af en borgmesterkæde. Kæden var finansieret af bidrag fra de ansattes organisationer og fremstillet af den frederiksbergske sølvsmed Paul Bang.

Efter at være blevet iført borgmesterkæden modtog Stæhr Johansen rådhusets gyldne gæstebog fra det kommunale ungdomsudvalg, der blandt andet havde repræsentanter for kommunens ungdomsorganisationer og kl. 9.45 foretog borgmesteren den officielle indvielse af rådhuset. Herefter samledes 1300 særligt indbudte gæster i rådhushallen og kl. 10.00 ankom kongeparret – Kong Frederik IX og Dronning Ingrid.

Borgmesterkæden, der blev overrakt Borgmester Stæhr Johansen på dagen for rådhusets indvielse. Kæden blev skabt af oldermændene for Guldsmedelovet, Sølvsmed Paul Bang på bestilling af kommunens tjenestemænd, funktionærer og arbejdere. (Frederiksberg Stadsarkiv)

Det kgl. Kapel under ledelse af kapelmester Johan Hye-Knudsen slog an til "Kong Kristian" og derefter fyldtes den store nye rådhusal af komponisten Henning Wellejus' festpræludium, der var komponeret til lejligheden. Borgmesteren holdt indvielsestalen, hvor han kom ind på en række begivenheder i byens historie og kommunens udvikling og bemærkede, at "den nye bygning er også et udtryk for den samhørighedsfølelse, som jeg ved findes i så udpræget grad blandt borgerne på Frederiksberg og som har bevirket, at vi altid har holdt på og kæmpet for vor selvstændighed og selvstyre, ikke for at isolere os, men for i det bedste samarbejde med vore naboer – som en fri kommune med sit eget præg - at medvirke i samfundets og særlig i hovedstadssamfundets mange opgaver". Hermed refererede borgmesteren til betænkningen fra den såkaldte København-Frederiksberg Kommission, der efter flere års anslag fastslog Frederiksbergs kommunale selvstændighed.

Efter borgmestertalen opførtes en kantate med tekst af forfatterinden Grethe Heltberg og musik af komponisten Svend S. Schultz med recitativ fremført af kgl. skuespiller Poul Reumert og et børnekor bestående af elever og lærere fra de frederiksbergske skoler. Kantatens første del efterfulgtes af taler af Frederiksbergs tidligere borgmester, nu indenrigs- og boligminister i VK-regeringen Aksel Møller og hilsener fra København, Gentofte og en række af de største danske købstadskommuner. Der kom hilsener fra Frederiksbergs nordiske venskabsbyer og talerrækken endte med taler af kommunaldirektør C. Gerner Andersen og den ene af rådhusets arkitekter, Carl H. Nimb.

Arrangementet i rådhusen afsluttedes med kantatens 2. del og Det kgl. Kapels forspil til "Renaissance", hvorefter kongeparret gik på en rundtur i huset og skrev deres navne i den nye gæstebog. Mens de øvrige 1300 gæster bevægede sig rundt for at bese det nye hus holdt kommunalbestyrelsen et ekstraordinært møde i den nye mødesal kl. 14, hvor man i dagens anledning bevilgede 100.000 kr. til opførelse af feriekolonien ved Broager i Sønderjylland og 36.000 kr. til en restaurering af Bakkehusmuseet, således at det kunne føres tilbage til samme skikkelse som i Rahbeks tids. Efter mødet modtog kommunalbestyrelsen gaver til kommunen fra de mange fremmødte deputationer. Mest kendt blev nok Københavns

En borger beretter:

Den 9. maj 1953 optrådte Kgl. Skuespiller Poul Reumert og jeg ved indvielsen af det nye Frederiksberg Rådhus. Poul Reumert oplæste en prolog, og jeg sang en til lejligheden skrevet kantate – som én af et børnekor sammensat af børn fra Frederiksbergs skoler. Det var en mægtig fidus at være med i det børnekor. Jeg gik på det tidspunkt i 2. Mellem på Frederiksberg Gymnasium, og udvælgelsen til børnekoret betød, at jeg fik fri fra en masse dansktime. Koret øvede nemlig på Lindevangskolen en dag om ugen i sidste skoletime, og det var en af mine (dengang) havde dansktime.

Det er nu mere generalprøven, end selve indvielsen, jeg husker. Den foregik i den nye rådhusal dagen før indvielsen, og håndværkerne var i fuld gang med at lave de sidste bygningsarbejder færdige – bl.a. den spændende paternosterelevator. Fordi elevatorfolkene arbejdede på flere forskellige etager, måtte de råbe til hinanden.

Al den råben bekom bestemt ikke Poul Reumert vel, og af en eller anden grund begyndte håndværkerne netop at råbe til hinanden, hver gang Poul Reumert skulle til at læse op. Til sidst blev det hr. Reumert for meget, og han "deklamerede" så – ikke mod håndværkerne men op imod Vorherre – med en stentorrøst, der sikkert kunne høres helt op på Godthåbsvej: "Kaarn maan ikke staandse dette støjer!". Jeg går ud fra, at en eller anden besluttede at give håndværkerne en ølpause, indtil hr. Reumert havde afsluttet sin del af generalprøven – ellers tror jeg ikke, Frederiksberg Rådhus var blevet indviet af hr. Reumert, men kun af børnekoret – og Deres undertegnede.

Allan Kruse Nielsen

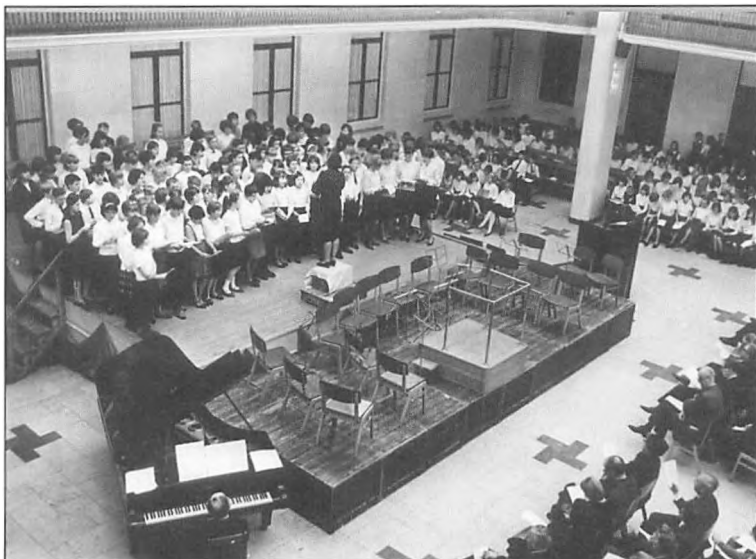
Kommunes gave. Den bestod af syv akvareller, der viste Frederiksberg Have i starten af 1800-tallet, hvor haven netop var omlagt fra en typisk barokhave til en have i fri landskabelig stil. Akvarellerne blev efterfølgende ophængt i det største af de fem nye udvalgsværelser.

Eftermiddagens program bød på en parade af 3000 piger og drenge fra de frederiksbergiske ungdomskorps, der fra de 5 omkringliggende gader marcherede op foran rådhuset med otte orkestre og 50 blafrende faner for at bringe en hilsen til borgmesteren og hele kommunalbestyrelsen, der havde taget opstilling på rådhusbalkonen. Stæhr Johansen takkede og bød på is – selv om, som Nationaltidende kommenterede, "varme pølser måske havde været bedre". Om aftenen havde kommunen inviteret 366 gæster til banket i rådhushallen, hvorunder statsminister Erik Eriksen talte. Efter middagen var der dans og underholdning i rådhushallen. På samme tidspunkt spillede Brandvæsenets Musikkorps på rådhuspladsen for de fremmødte borgere, og senere på aftenen var der arrangeret asfaltbal på Frederiksberg Runddel, hvor ungdommen, trods de næsten 0 grader, fik varmen af den heftige jittersbug. Den højtidelige og festlige dag blev afsluttet med et stort festfyrværkeri ved midnatstid.¹

Et "forsamlingshus"

At dømme efter hovedstadspressens meget fyldige reportager fra indvielsesdagens begivenheder den følgende dag havde rådhuset på Frederiksberg klaret sit første store arrangement med bravur. De følgende år skulle da også vise, at huset var særdeles velegnet til sådanne formål. Med etableringen af rådhushallen og de tilhørende lokaler var det fra kommunens side fra starten tanken at husets faciliteter primært skulle anvendes til forskellige former for arrangementer for kommunens ansatte og byens borgere, institutioner og foreninger som for eksempel fester, underholdning, foredrag, medlemsmøder, borgermøder, koncerter m.m. Nogle af disse arrangementer blev tilbagevendende begivenheder, mens andre var rene engangsforestillinger.

I de fleste tilfælde, hvor rådhuset blev anvendt som en art forsamlingshus for byens borge-

Frederiksbergs Skolevæsenets sang- og musikstævne 2. marts 1966. Elever fra seks af kommunes skoler synger under ledelse af lærer Ruth Inga Rugaard (Frederiksberg Hovedbibliotek. Lokalhistorisk Billedsamling)

re, stod kommunen selv bag arrangementerne. Helt fra starten benyttede kommunen således rådhushallen til en festlig afrunding på de årlige medborgerkurser. Kurserne, der blev påbegyndt i 1948, var et tiltag til en art demokratisk "opdragelse" af efterkrigstidens ungdom. Man inviterede kommunens 21-23-årige til at deltage i en række møder, der skulle give de unge oplysning om demokratiets vilkår og en bred samfundsmæssig orientering. Ved disse oplysende møder holdt såvel lokalkendte kommunalpolitikere som landspolitiske personligheder over 5 til 8 aftener oplæg og foredrag, og ved kursusrækkens afslutning fik deltagerne, efter en indledende borgmestertale, overrakt deres Medborgerbrev ved en stor afslutningsfest i rådhushallen. Medborgerkurserne blev indstillet i 1973, da tilstrømningen til dem faldt, men havde i årene før kunnet tælle over 300 årlige deltagere.²

For byens ældre begyndte kommunen efterhånden også af afholde særlige arrangementer. I 1979 blev de årlige pensionistfester flyttet fra Lorry til rådhuset. Der serveres ved denne lejlighed kaffe og kage, og i de første år blev der uddelt cigaretter, cigarer m.m., og så var der underholdning af blandt andre Volmer Sørensen, Katy Bødtger i 1970 og Birthe Kjær i 1985 m.fl. De første års fester løb over 9 dage fordelt over 3 uger, men blev siden reduceret til at strække sig over 4 dage med ca. 450 gæster pr. dag.

Op igennem 1970'erne og 80'erne blev det stadig mere udbredt at afholde forskellige former for borgermøder, hvor kommunen inviterede en bredere kreds af borgere til høring og efterfølgende diskussion om de kommunale budgetter eller andre vigtige kommunalpolitiske spørgsmål. De enkelte forvaltninger stod som arrangører af disse tiltag, og som oftest blev de afholdt i rådhushallen. I 1990'erne og efter årtusindskiftet var borgermøder også betegnelsen for de halvårslige velkomstmøder for kommunens nye borgere. De nye tilflyttere blev inviteret ind i rådhushallen, hvor der var et mindre traktement med underholdning og en stor udstilling om kommunens aktiviteter og tilbud. Andre dele af kommunens egne arrangementer på rådhuset blev helliget de ansatte. Siden rådhusets indvielse i 1953 fik Frederiksberg Kommunalforening og Foreningen for kommunale Funktionærer således tilladelse til at anvende rådhushallen til afholdelse af den årlige juletræsfest for foreningernes

medlemmer og deres familier. Kommunen stillede hallen samt et juletræ til rådighed, mens foreningerne selv måtte tage sig af musik og underholdning. Herudover afholdtes siden 1970 en årlig jubilæumsfest for de kommunalt ansatte jubilarer. Alle årets jubilarer blev indbudt til en festaften med tale af borgmesteren, overrækkelse af jubilæumsbrev og gave, og med efterfølgende dans og underholdning.

Ved siden af kommunens egne aktiviteter er rådhuset i en lang række tilfælde blevet stillet til rådighed som forsamlingshus for byens foreninger og institutioner. Oehenschläger-selskabet anvendte således rådhuset og festsalen op til flere gange om året til medlemsmøder samt de årlige generalforsamlinger i perioden 1961-1985. Medlemsaftenerne handlede på alle måder om Adam Oehenschläger, både i form af foredrag og musik. I 1961 holdt museumsdirektør Robert Neiiendam foredrag om Oehenschläger som skuespiller, i 1962 var der oplæsning ved skuespiller Poul Reumert, i 1979 holdt Viben Bech foredrag om "Dr. Ryges kostumer til Oehenschläger-tragedier" m.fl.

Officerseleverne fra Frederiksberg Officersskole mødes årligt med kollegerne fra de andre nordiske lande ved et stævne, hvor de konkurrerede i forskellige discipliner. Stævnet blev afsluttet med en stor gallafest. De nordiske lande skiftes til at afholde disse stævner, der derfor afholdtes hvert 4. år på Frederiksberg. Stævnet blev en tilbagevendende begivenhed fra 1968, men da Frederiksberg Slot allerede i '68 ikke rummede mulighed for at huse de 4-600 gæster, afholdtes stævnets gallamiddag i rådhuset. Middagen blev i de første år serveret af ca. 60 serveringsdamer, men man har i de seneste år dækket op til buffet i festsalen. Efter middagen spadserede selskabet gennem Frederiksberg Have op til slottet, hvor der blev danset lancier. Af andre lignede festligheder hørte Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles årsfest, der blev afholdt på rådhuset fra 1967 og frem til 1971.

Herudover blev rådhusets faciliteter udlånt til en række enkeltstående arrangementer. Eksempelvis De frederiksbergske Skolekredses forældremøde den 9. november 1955, møde for Landsforeningen for Kræftens bekæmpelses lokalafdelinger for Frederiksberg og København, Den dansk-engelske forening på Frederiksbergs foredragsaften den 2. november 1961 og EF-møde arrangeret af Frederiksbergs Handelsforening i september 1972.

Et konference- og kongrescenter

Mens rådhusets repræsentative faciliteter i de første år efter indvielsen fortrinsvis anvendtes til mere lokale arrangementer, blev det op igennem 60'erne også almindeligt at stille bygningens lokaler til rådighed for konferencer og kongresser af såvel internationalt som mere nationalt tilsnit.

To gange trådte Frederiksbergs rådhus ind på den internationale politiske scene og dannede rammerne om storpolitiske møder. I dagene 28. og 29. oktober 1965 samledes regeringslederne fra EFTA-landene til møde på Frederiksberg Rådhus. Mødet var arrangeret af Udenrigsministeriet og inddrog et stort antal af rådhusets lokaler til møderum, servering og et cocktail-party om aftenen den 28. oktober. EFTA-mødet resulterede i en invitation til øget samarbejde på konkrete områder mellem EFTA og EF, men dette samarbejde måtte lade vente på sig, idet Frankrig med Charles de Gaulle i spidsen netop i disse år modsatte

Frederiksberg Rådhusplads med deltagernationernes flag og opmarcherede diplomatbiler under EFTA-topmødet d. 28. oktober 1965. (Frederiksberg Hovedbibliotek, Lokalhistorisk Billedsamling)

sig Storbritanniens deltagelse i EF. Syv år efter EFTA-mødet afholdtes åbningsmødet ved NATO's udenrigsministermøde den 14. juni 1973 i rådhushallen. Hertil var der bl.a. opsat en række tolkebokse, og desuden blev der gjort plads til at der kunne TV-transmitteres til de øvrige europæiske lande fra balkonen. Selve NATO-mødet kom til at afspejle en positiv udvikling i afspændingspolitikken, idet man nåede til enighed om, hvilket man noterede i det afsluttende communiqué, at man var rede til forhandlinger med de østeuropæiske lande om sikkerhed, samarbejde og tropnedskæringer.

En række faglige og videnskabelige kongresser og konferencer anvendte på samme tid en del af rådhusets lokaler til møder og workshops, mens rådhushallen og festsalen ved disse lejligheder anvendtes til større plenummøder, receptioner og banketter. Blandt andet benyttede byens erhvervsliv, Zoologisk Have, Frederiksberg Hospital og Landbohøjskolen rådhusets faciliteter til en række arrangementer i forbindelse med kongresser o. lign. Fra de nævnte institutioner stod der Frederiksberg Rådhus i aktivitetskalenderen for følgende arrangementet: 9. nordiske veterinærmøde og det 4. internationale møde for zoo-dyrlæger i 1962, året efter reception for deltagerne i den XI Nordiske kongres for Fysiologi, modtagelse af deltagerne ved den 6. internationale Levnedsmiddelkongres i '66 og i 1970 en stor reception for deltagerne ved verdenskonferencen i landbrugsuddannelse.

Ved officielle besøg i København af udenlandske repræsentanter, statsoverhoveder eller ledere af forskellige internationale organisationer anvendtes rådhusets lokaler desuden som et centralt beliggende samlingspunkt. Her blev gæsterne modtaget, budt på frokost eller der afholdtes receptioner og lignende. Af det store antal begivenheder, hvor rådhuset dannede den festlige ramme for sådanne arrangementer, kan nævnes det officielle møde og den efterfølgende reception og fest for den islandske præsident, ved dennes besøg den 29. april 1954. I 1970 blev der på rådhuset bl.a. afholdt afskedsfrokost for Verdensbanken og Den internationale Valutafond i forbindelse med de to internationale organisationers møde i København, og i 1972 bespistes f.eks. deltagerne i Nordisk Råds konference om Forsørgelsesbegrebet i rådhushallen. Rådhuset modtog ved velkomstreceptioner i 1983 såvel Europarådets generalsekretær som FN's generalsekretær Javier Perez De Cuellar, og i april

1985 blev der serveret festmiddag for deltagerne i Europarådets kommunalkonferences stående komites møde, hvortil bl.a. Frederiksberg Kommune var indbudt og derfor kvitterede med middagen. Rådhuset har ligeledes lagt lokaler til modtagelsen af den engelske forsvarsminister George Younger i 1988 og andre europæiske landes regeringsrepræsentanter.

Da Odd Fellow-Palæet brændte den 7. april 1992 overtog rådhusene på Frederiksberg og i København desuden en række af de arrangementer, der ellers var blevet afholdt i palæet. Det gjaldt bl.a. den årlige overrækkelse af guld- og sølvpræmier fra Håndværkerforeningen til årets svendeprøver, der gennemførtes under overværelse af Dronning Margrethe II. Disse arrangementer er dog de seneste par år rykket ind på Københavns Rådhus.

Et kulturhus

Da kommunen ved rådhusets åbning ikke selv rådede over større bygninger eller lokaler, der egnede sig til udstillinger, musikkoncerter og andre kulturelle arrangementer stod det allerede i 50'erne klart, at rådhushallen og festsalen fra tid til anden også kunne anvendes som en art kulturhus, og at rådhuspladsen ved visse lejligheder ligeledes kunne inddrages. I første omgang lagde man ud med kunstudstillinger af et mere lokalt tilsnit.

I dagene fra 29. marts til 12. april 1955 udstilledes således i rådhushallen over 100 af Robert Storm Petersens tegninger og andre værker, montrere med kunstnerens samling af piber, bøger og andre genstande samt interiør fra hans hjem. Udstillingen skulle hædre Storm P som frederiksbergsk kunstner, og den ekstraordinære entreindtægt, der blev opkrævet, skulle anvendes til en buste af kunstneren. I 1956 fulgte Frederiksberg Kunstforening Storm P-udstillingen op med en udstilling af værker af andre afdøde frederiksbergske kunstnere: Kr. Zahrtmann, P. Mønsted, Giersing, Skoubo m.fl.

Selv om traditionen med at udstille værker af frederiksbergske kunstnere fortsatte i de følgende årtier, blev der samtidig åbnet for såvel anden dansk som international kunst. Allerede i 1954 fik en række udenlandske kunstnere mulighed for at udstille i forbindelse med et fremstød for europæisk kunst, i 1956 vistes værker af Sikker-Hansen og i 1957 arrangerede Kunstforeningen København en udstilling af Göran Bergengrens samling af Pablo Picassos grafik. Andre udenlandske kunstnere udstillede i forbindelse med fremstødene for israelsk og ungarsk kunst i henholdsvis 1958 og '72 og i efteråret 1980 udstilledes en række bille-

En tidligere ansat beretter:

Store oplevelser har jeg haft ved at kunne se og høre, når der var store arrangementer i Rådhushallen. Vi kunne se ned i hallen fra balkonen, jeg har i mange år haft kontor i lokaler ud til hallen, så jeg altid kunne høre, når der f.eks. var musik m.m. En enkelt gang fik vi tilbudt en plads på balkonen. Det var den 24. maj 1960, da det daværende kongepar fejrede sølvbryllup. Dagen oprandt, og det øsregnede, kongeparret og de 3 prinsesser havde været gennem byen i åben karet og ankom meget våde til Frederiksberg Rådhus. Alle rådhusbetjente stod fint opstillet med uniform, kasket og hvide handsker, og borgmesteren stod parat til at føre på plads. Pludselig og resolut standsede Kong Frederik op, og med et smil trak han et stort lammestørklæde op af lommen og tørrede forsigtigt alle 3 prinsesser i ansigtet, og så kunne festlighederne begynde, som vi så fulgte fra vor plads i tørvej. På Rådhuspladsen udenfor var der selvfølgelig hundredvis af mennesker samlet.

Ruth Røbel

Rådhushallen med udstilling af kunst fra otte europæiske lande i sommeren 1955 (Frederiksberg Stadsarkiv)

der af Skagensmalerne Anna og Michael Ancher. Denne udstilling blev som hovedparten af de andre kunstudstillinger yderst velbesøgt.

I forbindelse med nogle af de største mærkedage i Frederiksbergs historie blev rådhushallen desuden anvendt til lokalhistoriske særudstillinger. 100-årsdagen for oprettelsen af Frederiksberg Kommune markeredes i 1957 med en billedudstilling tilrettelagt af Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg, og i juni 2001 arrangerede Frederiksberg Stadsarkiv en stor udstilling i anledning af Frederiksberg bys 350-års jubilæum. Udstillingen omfattede over 20 plancher, der illustrerede det frederiksbergske områdes 1000-årige historie, klædedragter fra perioden 1780-1980, malerier med Frederiksberg-motiver gennem 200 år samt effekter og billeder fra Frederiksbergs tre museer: Bakkehusmuseet, Storm P-museet samt Revy- og Morskabsmuseet. Den lokalhistoriske udstilling indgik i et stort anlagt jubilæumsarrangement, der omfattende optræden, underholdning, historisk markedsplads, udstilling af materiel fra Frederiksbergs gamle sporvognsselskab, lokalhistoriske busture og en lang række andre aktiviteter. Arrangementet blev tilrettelagt af Økonomidirektoratets sekretariat i samarbejde med Kulturdirektoratet og Stadsarkivet, og en del af det blev overværet af Dronning Margrethe II.

Ud over de traditionelle udstillingstilbud har rådhushallen lagt hus til talrige andre udstillinger med et i øvrigt stærkt varieret indhold. Feks. udstillede Danmarks Radio i 1974 dukkerne og kulisserne fra instruktør Per Nielsens julekalender "Jullerup Færgeby" fra 1974, mens DSB i 1985 i anledning af S-togenes 50-års jubilæum opstillede en næsten komplet S-togsvogn i rådhushallen og arrangerede en velbesøgt udstilling om S-banernes udvikling. Samme år stod Frederiksbergs frimærkeforening bag udstillingen "Falcophil 85" med eksemplere på medlemmets samlinger i anledningen af foreningens 50-års jubilæum.

Ved siden af udstillingsvirksomheden har musikkoncerter på rådhuset også været en del af husets andre kulturelle tilbud. De har spændt lige fra Sjællands Symfoniorkesters årlige koncert, over Frelsens Hærs koncert i 1972 og til Arbejdersangkoret Vulkans koncert i 1982. I forbindelse med regentparrets sølvbryllup i 1992 indspillede Den kongelige Livgarde en CD

med en række nye musikstykker, der blev uropført ved en koncert i rådhushallen inden sølvbryllupsdagen. Men rådhushallen og -pladsen er også blevet brugt til musik af en lidt anden genre: pop- og rockmusik. Dels afholdes der hvert år juleafslutning for SFO'erne, hvortil blandt andet nyere bands som Discofil og Soap har spillet for børn i 12-14-års alderen. Og i forbindelse med projekt "Giv-en-hånd-til-Afrika" i 1980'erne blev der afholdt en koncert for rådhusets ansatte. Den løn de ansatte skulle have haft imens de var til koncerten blev doneret til Afrika. I de senere år har koncerterne uden for rådhuset bl.a. talt navne som Shu-bi-dua og SafriDuo.

Af andre kulturelle arrangementer skal endelig nævnes at rådhuspladsen i mange år har dannet rammen om Børnehjælpsdagen den 1. maj, hvor forskellige orkestre har spillet og der har været andre underholdende indslag. Ved Storkøbenhavns folkedanserfestival i 1983 blev der, efter en gallamiddag i rådhushallen, danset folkedans på rådhuspladsen. Rådhuset har desuden siden Kulturbyåret i 1996 haft åbent på den årlige Kulturnat. Som en fast bestanddel har Stadsarkivet holdt Åbent-hus, og der har været mulighed for at besøge rådhuset net ligesom rådhushallen har været anvendt til forskellige aktiviteter – udstillinger og koncerter. Endelig har parkeringspladsen bag rådhuset, efterhånden i en del år, dannet rammerne om det ugentlige lørdagsloppemarked. Her kan private leje en stand, og sælge ud af loftets og kælderens samlinger af alverdens ting og sager - også en form for "kultur".³

Lidt statistik

Igennem rådhusets nu 50-årige historie har antallet af arrangementer som huset har lagt lokaler og personale til været jævnt stigende. I begyndelsen af 1980'erne nåede man op på gennemsnitlig 30 arrangementer om året, og ved udgangen af 2002 afholdtes mere end 100 arrangementer om året. Den kraftige vækst i arrangementerne og den brede kulturelle orientering af deres indhold var givetvis et resultat af at den danske hovedstad var europæisk kulturby i 1996. Men den var også udtryk for et bevidst ønske om at kommunens bygninger blev betragtet og anvendt som andet end forvaltning og institutioner. Opførelsen af Byggeriets Hus i 1996, etableringen af kulturmiljøet i de gamle kedelhaller på Stæhr Johansens Vej i 2001 samt den stigende benyttelse af rådhuset til kulturelle formål peger i samme retning. Rådhusets mange arrangementer er med til at gøre huset til mere end "bare" et rådhus. Her kommer man – uanset alder - ikke kun for at kontakte kommunen, men for at se på kunst, høre musik, gå på loppemarked og møde andre af Frederiksbergs borgere.

¹ Frederiksberg Kommune. *Kommunalbestyrelsens Forhandlinger*, 1953-54, s. 20. Emneordnede sager: "Rådhusets indvielse 9. maj 1953" og Udklip: Rådhuset. 30/4 1953-30/3 1955, 1953-1955. Rådhusinspektørens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26]

² H. Bro: *Ungdommens opdragelse til demokrati – Frederiksberg Kommunes Medborgerkurser 1948-1973*, Frederiksberg gennem tiderne, bd. XXII, 1999, s. 77-95

³ Behandlingen af de arrangementer, der fra 1953 til 2002 er blevet afholdt på Frederiksberg Rådhus, bygger på en systematisk gennemgang af arkivgruppen: Gruppeordnede sager: "Afholdte arrangementer", 1953-1989. Rådhusinspektørens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26]

Biografier

Af Michael Bach

Nedenfor bringes en kort biografi af de personer, der omtales i bogens enkelte kapitler

Hans Carl Andresen (1891-1972). Arkitekt ved Frederiksberg Kommunes Tekniske Forvaltning 1918, afdelingsarkitekt 1943, stadsarkitekt 1951-56. Egen tegnestue 1920. Andresens hovedværk var Frederiksberg Hovedbibliotek (1935).

R.J. Arentzen (1857-1927). Tømrermester. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1905-13 (Højre). Arentzen stillede forslag om opførelse af et nyt rådhus i 1907.

Paul Bang (1911-79). Sølvsmed med eget værksted fra 1935. Oldemand for Københavns Guldsmedelaug 1956. Bang udformede Frederiksbergs borgmesterkæde i 1953.

Laurids Bing (1850-1903). Vekselerer. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1896-1903. Bing stillede sammen med Charly Johnson forslag om opførelse af et nyt rådhus i 1897.

Vilhelm Fischer (1868-1914). Arkitekt. Martin Nyrops konduktør ved opførelsen af Københavns Rådhus. Fik andenpræmien for et projekt til genopbygningen af Christiansborg (1905). Gennemførte sammen med Chr. Sylow ombygningen af det gamle rådhus på Howitzvej i 1907.

Vilhelm Fischer (1877-1969). Cand.pharm. Direktør for A/S Alfred Benzon 1937-50. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1933-50 (Konservative). Rådmand og 1. næstformand 1933-36. Borgmester 1936-48. Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksbergs første formand (1944-51).

Carl Frederik Gerner Andersen (1897-1977). Cand.jur. Kontorchef for Frederiksberg Kommunes Juridiske Forvaltning 1931-39. Kommunaldirektør og direktør for kommunens Økonomiske og Juridiske Forvaltning 1939-67.

Marius Godskesen (1861-1937). Cand.jur. Overretssagfører i København. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1908-37 (Konservative). Formand for kommunalrepræsentationen 1908-19 og borgmester 1919-36. Medlem af Landstinget 1913-36.

Gustav Bartholin Hagen (1873-1941). Arkitekt. Elev af Hack Kampmann. Tegnede mange skoler, bl.a. Øregård Gymnasium i Hellerup. Hagen deltog i rådhuskonkurrencen i 1935-36. På Frederiksberg har han tegnet Søndermarkskolen (1933).

Henning Hansen (1880-1945). Arkitekt. Elev af Martin Nyrop. Egen tegnestue i 1911. Tegnede mange skoler og boligbyggerier. Medlem af Københavns Borgerrepræsentation. Formand for Akademisk Arkitektforening og medlem af Akademirådet. Hansen vandt rådhuskonkurrencen i 1935-36 og deltog i årene 1941-44 aktivt i rådhusets første byggeperiode.

Grethe Heltberg (1911-96). Forfatter og digter. Grethe Heltberg skrev kantaten til rådhuset indvielse i 1953.

Bent Helweg-Møller (1883-1956). Arkitekt. Tilknyttet Anton Rosens tegnestue. Kunstnerisk medarbejder ved Den kongelige Porcelainsfabrik. Medlem af Akademirådet. Stod for ombygningen af Odense Rådhus 1939-55. Deltog i rådhuskonkurrencen i 1935-36.

Anker Hoffmann (1904-85). Billedhugger. Elev af Einar Utzon-Frank. Medlem af Akademirådet. Hoffmann udførte granitbrønden med de to unge mennesker på pladsen foran Frederiksberg Rådhus i 1960.

Helge Holm (1891-1973). Arkitekt. Egen tegnestue 1918. Rådgivende arkitekt ved Det særlige Bygningssyn. Lærer på Kunstakademiet og Bygmesterskolen. Gennemførte sammen med Carl H. Nimb rådhusbyggeriet efter Henning Hansens død.

Vilhelm Hvalsøe (1883-1958). Arkitekt. Havde tegnestue sammen med Arthur Wittmaack fra 1916. Tegnede Axelborg, Parkteatret og Idrætsparkens svømmehal på Østerbro. Deltog i rådhuskonkurrencen i 1935-36.

Charly Johnson (1855-1926). Maskinfabrikant. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1896-1907 (Radikale). Johnson stillede sammen med Laurids Bing forslag om opførelse af et nyt rådhus i 1897.

Alvar Lauritzen (1902-94). Arkitekt. Ansat ved Frederiksberg Kommunes Tekniske Forvaltning 1926-34. Alvar Lauritzen varetog arkitekttilsynet og var konduktør på rådhusbyggeriet i begge byggeperioder. På Frederiksberg har han tegnet Fisker & Nielsens hovedbygning (1932), Frederiksberg Svømmehal (1934) og Godthåbsvænge (1934-40).

Aksel Møller (1906-58). Cand.polit. Ekspeditionssekretær i Københavns Brandforsikring. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1937-50 og 1953-58 (Konservative). Rådmand 1946-48. 1. næstformand 1947-48. Borgmester 1948-50 og 1954-58. Medlem af Folketinget 1939-58. Indenrigs- og boligminister i Erik Eriksens regering 1950-53.

Poul Møller (1897-1980). Cand.polyt. Direktør for Frederiksberg Kommunes tekniske forvaltning 1940-67.

Frode Nielsen (1881-1953). Cand.polyt. Ingeniør ved Frederiksberg Kommunes Elektricitetsværk 1911, overingeniør ved den tekniske forvaltning 1938 og underdirektør 1940-1951. Frode Nielsen udarbejdede i 1939 projektet til byplanen med rådhus og rådhushave mellem Bredegade og Smallegade.

Jais Nielsen (1885-1961). Kunstmaler og keramikker. Elev af Kr. Zahrtmann. Kunstnerisk medarbejder ved Den Kongelige Porcelainsfabrik fra 1921. Medlem af Akademirådet. Jais Nielsen udførte den store fresko i Frederiksberg Rådhus 1952-56.

Carl Henrik Nimb (1898-1965). Arkitekt. Lærer ved Bygmesterskolen. Stod for genopbygningen af Nexø fra 1945. Som Henning Hansens mangeårige medarbejder deltog Nimb i rådhusbyggeriet fra 1941, og gennemførte sammen med Helge Holm byggeriet efter Hansens død i 1945.

Stefan Viggo Pedersen (1891-1965). Kunstmaler. Stefan Viggo Pedersen malede to billeder til rådhusets festsal i 1955.

Harald Salomon (1900-90). Medaljør, elev af Einar Utzon-Frank. Chefmedaljør ved Den Kongelige Mønt 1933-68. Udførte medaljonerne af kongeparrene i rådhusets forhal.

Svend Simon Schultz (1913-98). Komponist. Korinstruktør ved Danmarks Radio. Schultz komponerede musikken til Grethe Heltbergs kantate til rådhuset indvielse i 1953.

Aage Sikker Hansen (1897-1955). Tegner og kunstmaler. Tegner ved Politiken (Magasinet) fra 1932. Udførte mange plakater, bl.a. for Brugsforeningerne. Sikker Hansen stod for udsmykningen af bryllupssalen 1953-54.

Arne Stæhr Johansen (1907-95). Afdelingschef i firmaet H. Meisner-Jensen 1938-50. Branddirektør i Østifternes Brandfor-

sikring. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse i den rekordlange periode 1934-81 (Konservative). Rådmand 1948-50 og 1954-58. Borgmester 1950-54 og 1958-78. Medlem af Folketinget 1945-47 og 1950-57. Formand for Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg 1951-56.

Olaf Stæhr-Nielsen (1896-1969). Billedhugger og ciselør. Stæhr-Nielsen udførte byvåbnet over rådhusets hovedindgang. På Frederiksberg har han også udført relieffer til Frederiksberg Domhus (1921) og Falkonergårdens Gymnasium (1958).

Christian Sylow (1866-1930). Arkitekt. Fik andenpræmien for et projekt til genopbygningen af Christiansborg (1905). Gennemførte sammen med Vilhelm Fischer ombygningen af det gamle rådhus på Howitzvej i 1907.

Jens Christian Sørensen (1836-1908). Muremester og entreprenør på Nørrebro. Sørensen tegnede og opførte det gamle rådhus på hjørnet af Howitzvej og Falkoner Allé 1885-86.

Einar Utzon-Frank (1888-1955). Billedhugger. Professor på Kunstakademiet. Utzon-Frank stod for udformningen af fire relieffer til Frederiksberg Rådhus, et arbejde hans søn, billedhuggeren Boman Utzon-Frank (1917-64) færdiggjorde efter faderens død. På Frederiksberg har Einar Utzon-Frank også udført relieffer til Frederiksberg Domhus (1923) og Søndermark Krematorium (1929).

Henning Wellejus (født 1919). Komponist. Dirigent for Etatsorkestret 1950-79. Har desuden dirigeret egne værker i bl.a. Radiounderholdningsorkestret. Wellejus komponerede festprælu- diet til rådhuset indvielse i 1953.

Arthur Wittmaack (1878-1965). Arkitekt. Havde tegnestue sammen med Vilhelm Hvalsøe fra 1916. Wittmaack deltog i rådhuskonkurrencen i 1935-36. På Frederiksberg har han tegnet Landbohøjskolens Kollegium (1944).

Kilder og litteratur

Trykte kilder

Beretning om Frederiksberg Kommune. 1864/65-1906/07
Frederiksberg Kommune. Kommunalrepræsentationens/Kommunalbestyrelsens Forhandlinger og Beslutninger. 1907/08-1987/88
Frederiksberg Kommune. Årsberetninger. 1907/08-1974/75
Frederiksberg. Minorerede matrikelkort 1811-1957 samt andre særlige kortarbejder. Tekst af Poul Nissen og Mogens Lebech.
Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1957. 22 s., 10 tlv.

Utrykte kilder

Regnskabsprotokoller, 1765-1854, Frederiksberg Bys Gårdmænd [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1]
Forhandlingsprotokoller, 1802-1842 Frederiksberg-Hvidovre Fattigkommission [Frederiksberg Stadsarkiv, A 2]
Journalsager, 1833-1841, Frederiksberg-Hvidovre Fattigkommission [Frederiksberg Stadsarkiv, A 2]
Forhandlingsprotokoller, 1848-1858, Frederiksberg-Hvidovre Sogneforstanderskab [Frederiksberg Stadsarkiv, A 4]
Journalsager, 1842-1848, Frederiksberg-Hvidovre Sogneforstanderskab [Frederiksberg Stadsarkiv, A 4]
Magistratens forhandlingsprotokol, 1935-1936, Sekretariatet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]
Journalsager, 1867-1982, Sekretariatet, [Frederiksberg Stadsarkiv, A 10]
Journalsag, 1889-1975, (Stadsingeniørens Kontor) Sekretariatet/ Den teknisk Forvaltning, [Frederiksberg Stadsarkiv, A1202]
Journalsager, 1911-1912, Forvaltningen af de kommunale værker [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1213]
Journalsager, 1941-1991, Rådhusarkitektens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 51]
Emneordnede sager, Pakke: Rådhusets indvielse, 1953, Rådhusinspektørens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26]
Gruppeordnede sager: Afholdte arrangementer, 1953-1989, Rådhusinspektørens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26]
Byggesager, 1862-1964, Bygningsinspektoratet [Frederiksberg Stadsarkiv, A 1200]
Regnskabsprotokoller, 1941-1953, Rådhusarkitektens Kontor [Frederiksberg Stadsarkiv, A 51]
Udklip: Rådhuset I-III, 1941-1955, Rådhusinspektørens Kontor, [Frederiksberg Stadsarkiv, A 26]
Tegninger vedr. ny administrationsbygning for Frederiksberg Kommune/Arkitektkonkurrencen, D1-4, 1936, [Frederiksberg Stadsarkiv, KTP-samlingen]

Litteratur

Alvar Aalto: Kommunalhus i Säynätsalo, Finland. (Arkitekten. Månedshæfte 1954, s. 114-120)
Administrationsbygning for Frederiksberg Kommune. Udfaldet af en bunden konkurrence. (Arkitekten. Ugehæfte 1936, s. 21-22)

Grethe Andersen: Frederiksberg Rådhus. (Kunst 1955/56, s. 115-116)
H. Carl Andresen: Et Gadebillede, der forsvinder. De tre gamle Ejendomme Frederiksberg Bredgade Nr. 22, 24 og 26. (Frederiksberg gennem Tiderne I, 1946, s. 84-96)
H. Carl Andresen: Raadhusbyggeriet. (Maanedssblad for Frederiksberg Kommunalforening 1949, nr. 260)
Arkitekt Henning Hansen skal bygge det nye Raadhus. (Frederiksberg Grundejerblad 1941, nr. 19)
Arne Jacobsen. Absolut moderne. Red. af Michael Juul Holm m.fl. Louisiana, 2002. 96 s. (Louisiana Revy 2002, nr. 1)
C.A. Bertelsen: Stoletransport i Frederiksberg Rådhus. (Ingeniøren 1953, s. 815)
Henning Bro: Fra landsby til storby. Historiens lange linjer på Frederiksberg. Ny udgave. Frederiksberg Kommune, 2001. 28 s.
Henning Bro: Frederiksberg – storbykommunen i hovedstaden (Historiske Meddelelser om København 2001, s. 161-181)
Henning Bro: Frederiksberg som købstad (Frederiksberg'eren 2001, april, s. xxx)
Henning Bro: Ungdommens opdagelse til demokrati. Frederiksberg Kommunes medborgerkurser (Frederiksberg gennem Tiderne XXII, 1999, s. 77-95)
Henning Bro og Michael Bach: Ude på Frederiksberg. Strandbergs Forlag, 2001. 103 s.
Marianne Brøns: Frederiksberg Rådhus. (J.P.Trap: Danmark. 5. udgave. Gad, 1954. Bind I, s. 736-740)
Nina Dahlmann Olsen: Den fri Arkitektforening. Foreningen som markerede et stilskifte i dansk arkitektur. (Architectura. Arkitekturhistorisk Årsskrift 1988, s. 84-132)
Albert Fabritius: Frederiksberg Kommunestyre 1857-1957. Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1957. 310 s.
Wenche Findal: Innledning. (Nordisk funksjonalisme. Det internasjonale og det nasjonale. Oslo, Ad Notam Gyldendal, 1995, s. 11-17)
Frederiksberg Kommune 1858-1900. En Oversigt. Frederiksberg Kommune, 1901. 312 s.
Frederiksbergs nye Raadhus. (Frederiksberg Grundejerblad 1944, nr. 4)
Frederiksberg nye Raadhus indvies d. 9. Maj 1953. (Frederiksberg Grundejerblad 1953 nr. 8)
Frederiksberg Raadhus. (Foreningen for kommunale Funktionærer på Frederiksberg 1941, s. 93-95)
Frederiksberg Raadhus. Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1953. 9 s.
Frederiksberg Rådhus. Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1990. 16 s.
Frederiksberg Rådhus. (Den kommunale arbejdsleder 1990, nr. 6, s. 8-9)

- Ingeborg Glambek: Det nordiske i arkitektur og design sett utenfra. Arkitektens Forlag og Norsk Arkitekturforlag, 1997. 162 s.
- Ulf Grønvold: Det skandinaviske rådhus. (At fortælle arkitektur. Tilegnet Nils-Ole Lund. Arkitektens Forlag, 2000, s. 210-226)
- Oluf Gynt: Til lykke med det nye rådhus, Frederiksberg! (Frederiksberg. Officielt Medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening 1952/53, nr. 892)
- Henning Hansen: Efterslægtsselskabets Skole. (Architekten. Maanedshæfte 1940, s. 81-92)
- Henning Hansen og Carl Nimb: Københavns Maskinistskole. (Architekten. Ugehæfte 1941, s. 182-183)
- Rigmor M. Holck: Tilblivelsen af Frederiksberg Rådhus. Fra konkurrenceudskrivning til færdiggørelsen 1935-1953. Københavns Universitet, Institut for Historie, 2002. (Utrykt afløsningsopgave, modul C)
- Helge Holm og Carl Nimb: Frederiksberg Raadhus. Frederiksberg Kommune, 1952. 6 s., 26 plancher
- Hvem byggede hvad? Gamle og nye bygninger i Danmark. Red. af Harald Langberg. 2. udgave. Politiken, 1968. Bind 1: København
- Hvem ringer klokkerne for? (A 5. Meningsblad for unge arkitekter 1952/53, serie 6, s. 59)
- Knud Kappers Hansen m.fl.: Tårne, spir og kupler. Om Københavns og Frederiksbergs karakteristiske tårnlandskab. Tårngruppen, 1995. 133 s.
- Inge Mette Kirkeby: Modernisme – brud og tradition. (Modernismens huse. 25 danske eksempler. Docomomo, 1998)
- Klokkemelodierne. (Vor Kommune 1953, s. 173-174)
- Klokkespillet i Frederiksberg Rådhusårn (Vor Kommune 1953, s. 146)
- Stuart Knight: Swedish Grace. Modern Classicism in Stockholm. (International Architect, Vol. 1, No. 8, 1982)
- Københavns Maskinskole. Københavns Maskinskole, 1943. 39 s.
- Barbara Miller Lane: National Romanticism and Modern Architecture in Germany and the Scandinavian Countries. Cambridge University Press, 2000. 416 s.
- Hans Erling Langkilde: Arkitekturprofiler. Tegnet og tolket i arkitektens stambog. Eget forlag, 1989. 96 s.
- Hans Erling Langkilde: Tiden efter 1930. (Danmarks Bygningskunst fra oldtid til nutid. Red. af Hakon Lund og Hakon Millech. Hirschsprung, 1963, s. 407-449)
- Aage Larsen: Vort rådhus indvies. (Frederiksberg. Officielt Medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening, 1953, nr. 891)
- Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Omraadet mellem Bredegade og Smallegade. (Frederiksberg gennem Tiderne IV, 1952, s. 61-137)
- Leif Leer Sørensen: Edvard Heiberg og dansk funktionalisme. En arkitekt og hans samtid. Arkitektens Forlag, 2000. 401 s.
- M.V. Ludvigsen: Frederiksbergs nye Raadhus. (Frederiksberg Grundejerblad 1941, nr. 20)
- Hakon Lund: Borgermagt. (Danmarks Arkitektur. Magtens Bolig. Gyldendal, 1980, s. 68-89)
- Nils-Ole Lund: Gensyn med Frederiksberg Rådhus. (Tegl. Tidsskrift for det moderne byggeri 2000, nr. 3, s. 20-21)
- Nils-Ole Lund: Nordisk arkitektur. Arkitektens Forlag, 1991. 232 s.
- Nils-Ole Lund: Tradition og fornyelse i 30'ernes danske arkitektur med Aarhus Universitet som eksempel. (Nordisk funktionalisme. Det internasjonale og det nasjonale. Oslo, Ad Notam Gyldendal, 1995, s. 23-37)
- Flemming Madsen: Om nogle nyere danske Raadhuse. (Det Danske Magasin 1953, s. 186-194)
- Knud Millech: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950. En arkitekturhistorisk undersøgelse. Naver, 1951. 365 s.
- Knud Millech: Historicisme og overgang til den kubiske funktionalisme. Omkring 1856-1930. (Danmarks Bygningskunst fra oldtid til nutid. Red. af Hakon Lund og Hakon Millech. Hirschsprung, 1963, s. 373-406)
- Vald. Müller: Det nye Raadhus. Gør man nu det rigtige? (Frederiksberg Grundejerblad 1941, nr. 10)
- Poul Møller: Frederiksberg Rådhus. (Stads- og havneingeniøren 1964, s. 131-143)
- Poul Møller: Om Frederiksbergs nye Raadhus. (Maanedsbld for Frederiksberg Kommunalforening, 1942, nr. 175)
- Nordisk Klassicism 1910-1930. Red. af Simo Paavilainen. Helsingfors, Finlands Arkitekturmuseum, 1982. 180 s.
- Det nye Raadhus. Af Edu. (Foreningen for kommunale Funktionærer paa Frederiksberg 1942, s. 49-50)
- Eiler Nystrøm: Frederiksbergs Historie. Gyldendal, 1942-53. 3 bind
- Juhani Pallasmaa: An Architecture of Imagery. Madrid, Arquitectura Viva, 1997. S. 12-20 og 60-68 (AV Monografias, No. 66)
- Rådhusets indvielse. Af Ref. (Vor Kommune 1953, s. 77-82)
- J. Boisen Schmidt: Sognestyret på Frederiksberg før 1858. Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1957. 131 s.
- J. Boisen Schmidt: Tjenestemænd i Frederiksberg Kommune 1857-1957. Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1957. 77 s.
- Jørgen Sestoft: Guide til dansk arkitektur. Bind 1: År 1000-1960. Arkitektens Forlag, 1991. 271 s.
- Carsten Thau og Kjeld Vindum: Arne Jacobsen. Aschehoug og Arkitektens Forlag, 1998. 559 s.
- The Town Hall of Frederiksberg. Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1976. 16 s.
- A. Vohlert: Raadhusbyggeriet standses af Cementmangelen. (Frederiksberg Grundejerblad 1942, nr. 30-31)
- A. Vohlert: Vort nye Raadhus. (Frederiksberg Grundejerblad 1942, nr. 18)
- Vort nye Raadhus. (Frederiksberg. Officielt Medlemsblad for Frederiksberg Borgerforening, 1941/42, nr. 643)
- Weilbach. Dansk kunstnerleksikon. Red. af Sys Hartmann og Poul Holstein. Rosinante, 1994-2000. 9 bind
- Poul Welblund: I anledning af rådhuset – specielt Frederiksbergs. (Kunst 1955/56, s. 51-52)
- Gerd Bloxham Zettersten: Nordiskt perspektiv på arkitektur. Kritisk regionalisering i nordiska stadshus 1900-1955. Stockholm, Arkitektur Förlag, 2000. 562 s.

Person- og stedregister

Udarbejdet af Michael Bach

- Aalto, Alvar, arkitekt 147, 149, 164f
Albertsen, Kristian, rådmænd 185
Andebakkestien 55ff, 64f, 155
Andersen, Poul, ingeniør 87
Andresen, H. Carl, arkitekt 75, 85, 97, 204
Arentzen, R.J., kommunalbestyrelsesmedlem 35, 204
Arneberg, Arnstein, arkitekt 148
Asmussen, V.F., kommunalbestyrelsesmedlem 32f
Asplund, Gunnar, arkitekt 148, 162
- Backer, Lars, arkitekt 148
Bagger, Julius, arkitekt 69ff
Bang, Paul, sølvsmed 204
Bank Jensen, A., ingeniør 87
Baumann, Poul, arkitekt 57
Behnke, Adolf, arkitekt 149
Bertelsen, C.A., ingeniør 87
Bertolt, Oluf, rådmænd 85
Bindesbøll, Gottlieb, arkitekt 150, 152
Bindner Jensen, E., ingeniør 88
Bing, Laurids, kommunalbestyrelsesmedlem 32f, 204
Bjerre Larsen, Richard, arkitekt 87
Bjerregaard, Erik, ingeniør 119
Blichfeldt, E., arkitekt 69ff
Bo, Jørgen, arkitekt 86
Boisen Schmidt, J., stadsarkitekt 107
Borgmesterkæden 196
Brandstationen ved Frederiksberg Runddel 21
Brandstationen på Howitzvej 22, 35, 39
Bredegade 11 38, 41, 119, 124
Bro, Henning, stadsarkivar 117
Brock Hansen, Niels, klædefabrikant 13
Bryllupssalen 104, 176f
- Casse, Henrik, arkitekt 87
Christensen, D., værtshusholder 70
Christensen, Viggo, overborgmester 61f
Christiansen, Jørgen, viceborgmester 191
Christoffersen, Kurt, kommunaldirektør 136
Le Corbusier, arkitekt 149
- Dünnwald, Alex, arkitekt 87
- Efterslægtsselskabets Gymnasium 160
Eickhoff, Gottfred, billedhugger 169
Einer-Jensen, O.E., rådmænd 51, 58, 60, 84
Eistrup, Aage, arkitekt 86
- Elm Johansen, Frede, kontorchef 189f
Eriksen, Erik, statsminister 197
Erstad-Jørgensen, Erik, havearkitekt 57
- Fattighusene i Allégade 11ff, 38, 70
Fattighuset ved Howitzvej 16ff, 38f
Festsalen 103f, 169ff
Fischer, Vilhelm, arkitekt 35, 204
Fischer, Vilhelm, borgmester 58, 60, 82, 84, 153, 183, 184f, 191, 204
Fisker, Kay 57, 148, 150, 152
Franck, Sofus, viceskoledirektør 48
Frederiksberg Birk 22, 29, 35
Frederiksberg Bys Gårdmænd 9, 11, 13
Frederiksberg Domhus 22, 39, 170
Frederiksberg Have 55ff, 64, 155
Frederiksberg Stadsarkiv 107
Frederiksberg-Hvidovre Sogneforstanderskab 13
Faaborg Museum 148
- Galster, Johan, billedhugger 168
Gammel Kongevej 136-138 38, 41
General Motors (Detroit) 164
Gentofte Rådhus 52
Gents, Per, arkitekt 86, 114
Gerner Andersen, C.F., kommunaldirektør 85, 97, 121, 196, 204
Gladsaxe Rådhus 92
Godskesen, Marius, borgmester 31, 183ff, 204
Gropius, Walthar, arkitekt 149
Gunnløgsson, Halldur, arkitekt 93
Göteborg Rådhus 162
Gaardbo, Finn, arkitekt 78, 85f
- Haderslev Domkirke 161
Hagen, G.B., arkitekt 50f, 53, 204
Halkjær, Lars, arkitekt 119
Hallager, Bodil, arkitekt 86
Hansen, Hans, arkitekt 74
Hansen, Harald, kunstmaler 169, 173, 176
Hansen, Henning, arkitekt 51, 53f, 57f, 60f, 73, 76f, 84ff, 90, 93, 112, 122, 147, 151ff, 204
Harre, Sven, arkitekt 78, 85f
Haslev Rådhus 52
Hassagers Kollegium 56, 60
Haugland, Bent, arkitekt 87
Heiberg, Edvard, arkitekt 148f
Hein, Piet, digter 177
Heltberg, Grethe, forfatter 196, 204
Helveg Petersen, Hanne, kommunalbestyrelsesmedlem 185

- Helweg-Møller, B., arkitekt 51, 53, 92, 204
 Herholdt, J.D., arkitekt 92, 150, 152
 Hoffmann, Anker, billedhugger 132, 168, 178ff, 204
 Holm, Frantz, arkitekt 86
 Holm, Helge, arkitekt 76ff, 84ff, 99, 102, 104, 107, 110f, 114, 147, 156ff, 168, 173, 179, 204
 Holst, Erik, arkitekt 86
 Horsens Rådhus 27
 Hortensiværket 25, 31, 36, 38f, 44, 190
 Hospitalet ved Howitzvej 16f, 19
 Hospitalet ved Nordre Fasanvej 25, 28, 38ff, 44
 Hovedbiblioteket 30, 37ff, 46ff
 Hvalsø, Vilhelm, arkitekt 51, 204
 Hye-Knudsen, Johan, kapelmester 196
 Høegh, Adolf, urtekræmmer 69
 Høyer, Peder, rådhusinspektør 194
- Iversen, Kræsten, kunstmaler 169, 176
- Jacobsen, Arne, arkitekt 57, 83, 92f, 147f, 151, 164f, 178
 Jacoby, Eduard, formand for kommunalbestyrelsen 32f
 James, C.H., arkitekt 159
 Jensen, Axel P., kunstmaler 176
 Jensen, Ib Martin, arkitekt 92
 Jensen, Johan Henrik, værtshusholder 69
 Jensen, Kaj Louis, billedhugger 168
 Jensen, Laurits V., arkitektmedarbejder 119
 Johansen, August, arkitekt 70
 Johansen, Bent, værkstedsfører 119
 Johansen, Per B., rådmand 191
 Johnson, Charly, kommunalbestyrelsesmedlem 32f, 204
 Jordan, Vilh. Lassen, ingeniør 87
 Jürs, Ellen, arkitekt 86
 Jørgensen, Aug. M., rådmand 60, 84f
- Kastberg, Gunner, kommunaldirektør 121
 Keiding, Lennart, arkitekt 78, 86
 Kjettinge, O.V., direktør 191
 Klokkespillet 93ff
 Koch, Jokum, snedker 68
 Kommunalbestyrelsens mødesal 99f
 Kornerup, Einar, entreprenør 88
 Kvederis, K., billedhugger 168
 Københavns Amts Søndre Birk 11, 21
 Københavns Amtsrådskreds 16, 28, 33
 Københavns Amtssygehus 33, 37
 Københavns Maskinskole 160f
 Københavns Rådhus 26, 148, 156, 168, 176, 201
- Lane, Barbara Miller, arkitekturhistoriker 150, 151, 152, 160, 165
 Lange, Søren Læssøe, akvarelmaler 169, 197
 Langhoff, Jørgen, bagermester 69
 Langkilde, Hans Erling, arkitekt 92
- Larsen, S.C., arkitekt 79
 Lassen, Flemming, arkitekt 93
 Lauritsen, S., maskinmester 117
 Lauritzen, Alvar, arkitekt 85, 86, 125, 204
 Lauritzen, Vilhelm, arkitekt 51, 92
 Lauritz-Jensen, Chr., viceborgmester 191
 Lebech, Mads, borgmester 185ff
 Linck, Preben, arkitekt 87
 Luckow-Nielsen, Henry, billedhugger 169, 179
 Ludvigs Minde 55, 59
 Lund, Hakon, kunsthistoriker 146, 163
 Lund, Nils-Ole, arkitekturhistoriker 83, 150ff, 163
 Lyngby Rådhus 92, 146
- Magnussen, Mogens, kunstmaler 174
 Markussen, Knud, overmaskinmester 117
 May, Ernst, arkitekt 149
 Mebes, Paul, forfatter 148
 Midtdjurs Rådhus 52
 Millech, Knud, arkitekturhistoriker 150ff
 Moe, A.J., civilingeniør 61
 Moe, C.A., ingeniør 87
 Monberg, E., arkitekt 51
 Munck, Clara, rådmand 85
 Mynstersvej 5 28, 34, 36, 38ff, 44, 188, 190f
 Møller, Aksel, borgmester 56, 58, 75, 82, 84, 120, 156, 183ff, 191, 196, 204
 Møller, Erik, arkitekt 92
 Møller, Poul, teknisk direktør 60, 75f, 85, 205
 Møstings Hus 55f, 132
 Mårbjerg, Niels, arkitekt 87
- Ness, Staff, klokkerist 95
 Nielsen, Carl H.V., kommunalbestyrelsesmedlem 60, 84
 Nielsen, Frode, vicedirektør 55, 56f, 59f, 205
 Nielsen, Ingolf, restauratør 105
 Nielsen, Jais 163, 168, 173ff, 205
 Nielsen, Jørn, arkitekt 93
 Nielsen, Knud, rådmand 85
 Nielsen, Per, vagtmester 194
 Nielsen, Vagn, arkitekt 86
 Nimb, Carl H., arkitekt 76f, 85f, 99, 102, 104, 110f, 114, 147, 156ff, 168, 173, 179, 196, 205
 Norwich City Hall 159
 Ny Amager / Ny Hollænderby 8, 11, 64ff
 Nykøbing Falsters Amtsrådhus 52
 Nyrop, Martin, arkitekt 92, 148, 150, 159
 Næstved Rådhus 26
- Odense Rådhus 92
 Olsen, Benjamin, marinemaler 132
 Oslo Rådhus 148, 154

- Pedersen, Ove Christian, teatermaler 169
 Pedersen, Stefan Viggo, kunstmaler 163, 169ff, 205
 Petersen, Anker, rådmænd 51
 Petersen, Carl, arkitekt 148, 159
 Petersen, H.P., stadsdyrlæge 108
 Petersen, Peter, slotsgartner 68f
 Pierce, S.R., arkitekt 159
 Pinborg, Knud, kommunaldirektør 121
 Politistationen ved Frederiksberg Runddel 21
 Politistationen på Howitzvej 22, 39
 Poulsson, Magnus, arkitekt 148
- Ramm, Paul, kommunalbestyrelsesmedlem 51
 Randers Rådhus 26
 Rasmussen, Steen Eiler, arkitekt 57, 146
 Remisegrunden 128
 Reumert, Poul, skuespiller 196f, 199
 Ringsted Rådhus 146
 Rode, Ebbe, skuespiller 191
 Rugaard, Ruth Inga, lærer 198
 Rødovre Rådhus 93, 146f, 163, 164
 Røgind, Sven, rådmænd 51
 Rådhusannekserne 125f, 128
 Rådhusbiblioteket 100f
 Rådhusbyggeriet 1941-44 73ff
 Rådhusbyggeriet 1949-53 76ff
 Rådhuset på Howitzvej 20ff, 29, 31f, 38, 44ff, 184, 191
 Rådhusets indvielse 82f, 194ff
 Rådhushallen 80, 102f, 173ff
 Rådhushaven 126f
 Rådhuskonkurrencen 1936 50ff
 Rådhuskælderen 104f, 116
 Rådhuspladsen 178ff
 Rådhusprojekterne ved Falkoner Allé 45ff
 Rådhusprojektet 1897 32ff
 Rådhusprojektet 1907 35f
 Rådhusprojektet ved Allégade 55ff
 Rådhusårnet 78f, 91ff, 155ff
 Raavad, Alfred, arkitekt 70
- Saarinen, Eero, arkitekt 164
 Salomon, Harald, medaljør 181, 205
 Scharff, Vilhelm, kunstmaler 169, 173, 176
 Scheel, Hans Henrik, ingeniørofficer 64ff
 Schultz, Julius, billedhugger 70
- Schultz, Svend S., komponist 196, 205
 Sikker Hansen, Aage, kunstmaler 176f, 201, 205
 Simonsen, Harald, entreprenør 190
 Skolen på Falkoner Allé 17f, 22, 29, 33ff, 38, 40, 44
 Skolen på Howitzvej 17ff, 21f, 34f, 38ff, 44ff, 50
 Skovgaard, Joakim, kunstmaler 176
 Skælskør Rådhus 27
 Skødt, Niels Chr., arkitekt 87
 Smallegade 1 19, 38
 Solbjerg 64ff, 153
 Stadsdyrlægens laboratorium 108
 Starcke, Henrik, billedhugger 179
 Stillmann, J.A., arkitekt 19
 Stockholms Konserthus 148, 158, 162
 Stockholms Stadshus 147f, 154, 156, 162
 Storm Petersen, Robert, tegner 172, 191, 201
 Storm Petersens Vej 4-6 123, 125
 Stoud, Frederik, toldkammerkommitteret 69
 Stæhr Johansen, Arne, borgmester 62, 82, 84, 118, 120f, 163, 183ff, 191, 195ff, 205
 Stæhr-Nielsen, Olaf, billedhugger, 168f, 205
 Staalsen, Hans, vicekontorchef 119
 Sven, C.J.F., rådmænd 51, 58, 84
 Sylow, Christian, arkitekt 35, 205
 Sylows Allé 1 36, 40, 45
 Säynätsalo Rådhus (Finland) 147, 162, 164
 Søllerød Rådhus 92
 Sørensen, Byrge, ingeniør 85, 87
 Sørensen, J.C., muremester 22, 205
- Tengbom, Ivar, arkitekt 148, 158, 162
 Thau, Carsten, arkitekturhistoriker 150ff
 Thyme, P.G., ingeniør 87
 Tårnby Rådhus 93
- Uraniavej 15
 Utzon-Frank, Bomand, billedhugger 170f, 205
 Utzon-Frank, Einar, billedhugger 169ff, 180, 205
- Vallekilde Højskole 148
 Vergmann, Aage, rådhusinspektør 117
 Vindum, Kjeld, arkitekturhistoriker 150ff
 Virkner, Helle, kommunalbestyrelsesmedlem 186
 Vor Frelsers Kirke 161

Wellejus, Henning, komponist 196, 205
Willemann, G.S., kommunalbestyrelsesmedlem 85
Willumsen, J.F., kunstmaler 172
Winther, John, borgmester 120f, 185ff, 191
Wittmaack, A., arkitekt 51, 205
Wolff, Henning, arkitekt 18f
Wulff, Jens, arkitekt 78, 86
Wørtz, Erik, møbelarkitekt 87

Zettersten, Gerd Bloxhamn, arkitekturhistoriker 161, 163

Oehlenschläger, Adam, digter 69, 70, 172, 174, 179, 199
Östberg, Ragnar, arkitekt 147f, 156, 162

Åhrén, Uno, arkitekt 148
Århus Rådhus 52, 83, 92, 146

Forfattere og andre medvirkende

Henning Bro. Født 1953. Stadsarkivar, cand. mag. (historie/samfundsfag). 1985-1988 arkivar ved Rigsarkivet og Grønlands Landsarkiv. Adjunkt/lektor 1983-1985 og 1988-1995, Nykøbing Katedralskole, Nykøbing F. Fra 1995 leder af Frederiksberg Stadsarkiv. Har skrevet bøger og artikler om dansk og grønlandsk historie, velfærdsstatens historie herunder boligforhold og -politik, industri- og byhistorie, økonomisk og social historie, arkivforhold samt lokalhistorie i Nykøbing F, Kgs. Lyngby og navnlig på Frederiksberg. Medlem af bestyrelsen for Stads- og Kommunearkiverne under Sammenslutningen af Lokalarkiver samt Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg.

Per Gents. Født 1920. Arkitekt MAA. Fra 1.4.1951 tilknyttet - Tegnestuen for opførelse af Frederiksberg Rådhus- hos arkitekterne Carl H. Nimb og Helge Holm. Primære arbejdsområder var projektering og administration vedr. afsluttende bygningsarbejder, samt rådhusets indretning og udstyr m.v. Efter 1953 overgået til deltidsansættelse og varetaget færdiggørelse og teknisk administration af rådhuset, samtidig med etablering af egen tegnestue. Fra 1965 overtaget rådhusarkitekt-funktionen med egne medarbejdere, sideordnet med drift af egen tegnestue i Pilestræde, København, væsentligst med opgaver i det storkøbenhavnske område. Opgaver på Frederiksberg, ud over rådhuset, har omfattet alle kategorier af arkitektarbejder vedr. alle slags bygninger, bl.a. frederiksbergiske kirker og præsteboliger m.v. Rådhusarkitekttegnestuen ophørte 1.4.1991. Tegnestuen i Pilestræde lukkede 1995.

Allan Tønnesen. Født 1940. Cand. mag. (historie/fransk). 1961-69 ansat ved "Danmarks Kirker", Nationalmuseet. 1969-2001 ansat ved den statslige bygningsfredningsmyndighed. 2001-02 ansat ved Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk. Raadvad. Siden 2002 redaktør af tidsskriftet "By og Land". Har skrevet bøger og artikler om bygnings- og lokalhistorie samt heraldik. Næstformand for Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg og formand for selskabets arbejdsudvalg. Formand for Societas Heraldica Scandinavica. Tildelt Fortjenstmedaljen i sølv 2001.

Lars Halkjær. Født 1940. Bygningskonstruktør og arkitekt M.A.A. Ansat på private tegnestuer som medarbejder på projekter i Grønland, samt "Farum Midtpunkt" og Københavns Amts Sygehus i Herlev. Efter ansættelse i Frederiksberg Kommune i 1977 beskæftiget med ombygning og vedligehold af alle kategorier af de kommunale bygninger. Fra 1990 udpeget af Arkitektafdelingen som afdelingens ansvarlige for Rådhusets vedligeholdelse.

Helga Mohr. Født 1966. IT-arkivar, cand. mag. (historie/religionsvidenskab) og bachelor i kunsthistorie. 1996-2001 fuldmægtig i Københavns Amt. Fra 2001 ansat ved Frederiksberg Stadsarkiv. Har skrevet artikler om kulturhistorie og anmeldelser af kulturhistoriske bøger. Medlem af bestyrelsen for Arkivforeningen.

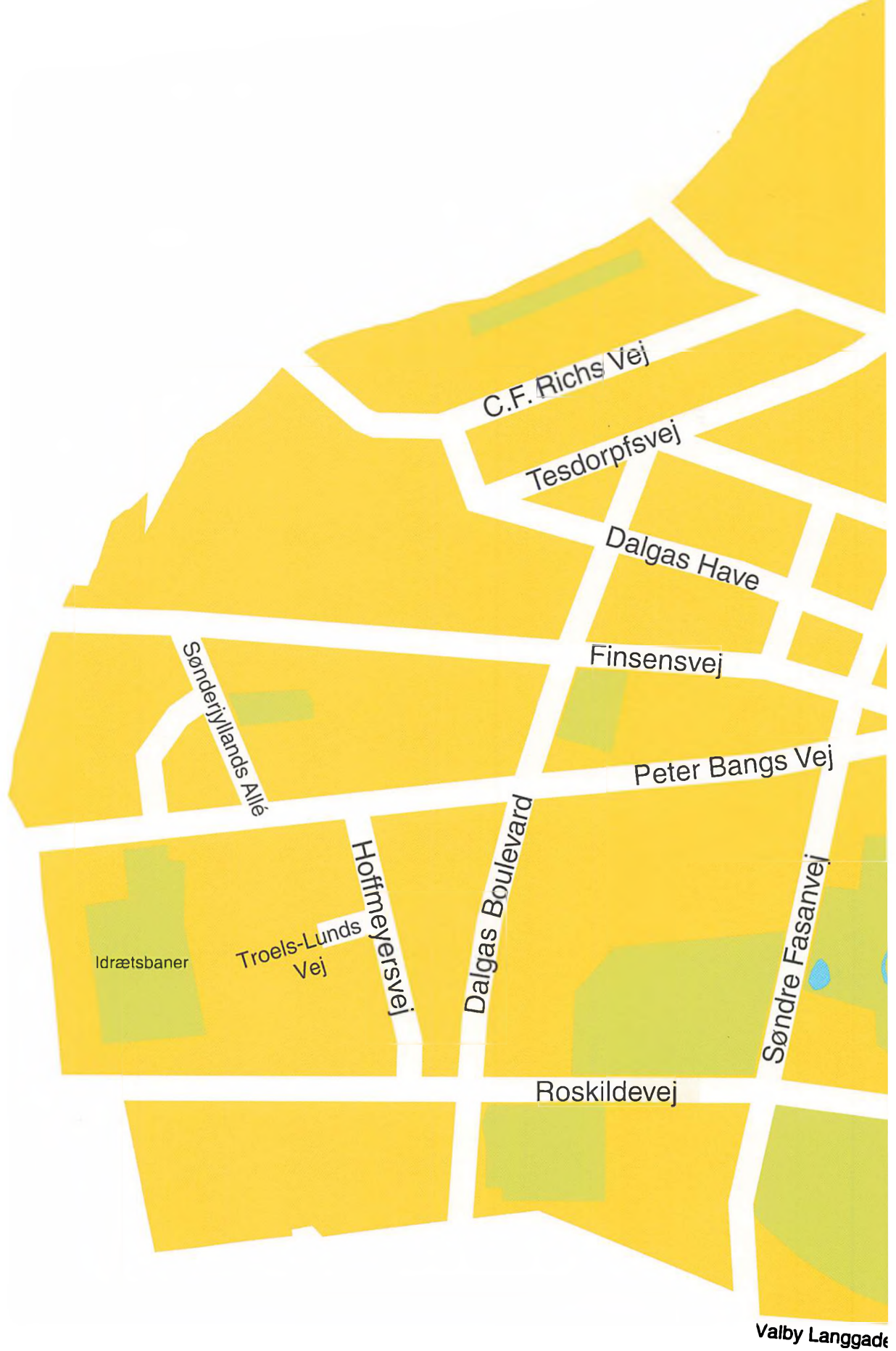
John Winther. Født 1935. Medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1964-2001 og borgmester på Frederiksberg 1978-2000. Medlem af Folketinget 1970-1971 og 1977-1978. Kommandør af Dannebrogordenen.

Frede Elm Johansen. Født 1929. Ansat 1946 som assistentelev i Den tekniske Forvaltnings sekretariat, Frederiksberg Kommune og kontorchef samme steds 1988 med økonomi, personaleforhold og skorstensfejrvæsen m.m. som arbejdsområder. Fra 1993 til pensioneringen i 1999 kontorchef ved Forsyningsvirksomhederne, Frederiksberg Kommune. Medlem af bestyrelsen for Frederiksberg Kommunalforening, 1952-1974 og redaktionssekretær for foreningens blad: "Vår kommune". Tildelt Civilforsvarets 25 års Hæderstegn, 1985 og Fortjenstmedaljen i sølv, 1996.

Rigmor Holck Friedrichsen. Født 1973. Stud. mag. (historie/europæisk etnologi). Har i foråret 2002, som led i overbygningsmodulet: Arkiv- og museum på Historisk Institut, Københavns Universitet, været i praktik på Frederiksberg Stadsarkiv, og har i praktikperioden været medvirkende ved udarbejdelse af materialesamlingen til nærværende bog. Er på nuværende tidspunkt i gang med at skrive den afsluttende specialeafhandling om Frederiksberg Stadsarkiv.

Michael Bach. Født 1968, Bibliotekar D.B. Siden 1995 ansat som referencebibliotekar ved Frederiksberg Hovedbibliotek. Forfatter til lokalhistoriske artikler og bidrag til bøger om Silkeborg og Frederiksberg. Medlem af bestyrelsen for Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg.

Anne Møller-Rasmussen. Født 1948. Stadsbibliotekar. Bibliotekar DB 1973. Bibliotekar ved Frederiksberg Kommunes Biblioteker, 1973-1986. Vicedstadsbibliotekar i Køge Kommune, 1986-1990. Vicedstadsbibliotekar i Frederiksberg Kommune, 1990-1996. Stadsbibliotekar i Frederiksberg Kommune fra 1996. Medlem af bestyrelsen og sekretær for Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg og redaktør af selskabets udgivelser.

Frederiksberg gennem tiderne XXVI

Under medvirken af
John Winther,
Allan Tønnesen,
Helga Mohr,
Lars Halkjær,
Frede Elm Johansen,
Rigmor Holck
Friedrichsen
og Michael Bach

Historisk-Topografisk Selskab for
Frederiksberg 2003

